

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕКОНОМІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

*90-річчю
Одеського державного економічного університету
присвячується*

ОСНОВИ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*За редакцією
Л. О. Сандюк та Н. В. Щубелки*

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України
для студентів вищих навчальних закладів*

Київ
«Центр учбової літератури»
2012

УДК 008(075.8)

ББК 71я73

О-75

*Гриф надано
Міністерством освіти і науки України
(Лист № 1/11-11814 від 22.12.2010 р.)*

Рецензенти:

Кирилюк О. С. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії Одеської філії Центру Гуманітарної Освіти НАН України;

Пунченко О. П. – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії та українознавства Одеської національної академії зв'язку ім. О. С. Попова;

Уперенко М. О. – доктор економічних наук, професор кафедри загальної економічної теорії Одеського державного економічного університету.

Автори:

Сандюк Л. О., Щубелка Н. В., Шмиголь М. Ф., Сулим О. В., Симоненко С. П., Романенков І. Д., Юшкевич Ю. С.

О-75 Основи культурології: Навч. посіб. / За ред. Л.О. Сандюк та Н.В. Щубелки. – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 400 с.

ISBN 978-611-01-0259-9

У навчальному посібнику розглядаються проблеми природи і сутності культури, механізми її функціонування і розвитку, провідні концепції культурології щодо походження, типологізації культури, схем культурно-історичної динаміки. Виходячи з певної ціннісно-світоглядної основи, дано аналіз історичних типів соціокультурних світів, провідних тенденцій сучасного культурного розвитку. Значна увага приділяється таким феноменам духовної культури як релігія та мистецтво, соціокультурним вимірам економічного життя - діловим культурам сучасного світу та культурно-етичним чинникам господарської діяльності.

З метою найбільш ефективної організації самостійної роботи студентів, поряд з викладенням теоретичних основ курсу, у посібник до кожної теми включені питання для самоконтролю, плани семінарських занять, завдання до самостійної роботи. Посібник також містить значну кількість тестових завдань, різноманітних за своїм змістом та формою, скомпонованих залежно від своєї складності у чотири рівні. Для поглибленого засвоєння основних культурологічних понять додається глосарій.

Навчальний посібник розроблено для студентів I курсу всіх форм навчання економічних спеціальностей.

УДК 008(075.8)

ББК 71я73

ISBN 978-611-01-0259-9

© Сандюк Л. О., Щубелка Н. В.,

Шмиголь М. Ф. та ін., 2012.

© Центр учбової літератури, 2012.

Зміст

Передмова	8
РОЗДІЛ I. Теоретико-методологічні основи культурології	10
Тема 1 . Культурологія як галузь наукового знання	10
1.1. Історія становлення культурологічної думки	10
1.2. Основні культурологічні категорії	16
1.3. Поліфункціональність культури	30
1.4. Культурна типологія та її основні варіанти	35
Питання для самоконтролю	40
План семінарського заняття	41
Завдання до самостійної роботи	42
Тема 2 . Проблеми культурогенезу	44
2.1. Трудова концепція походження культури	45
2.2. Психоаналітична концепція походження культури З. Фрейда	47
2.3. Ігрова концепція походження культури Й. Хейзінги ...	49
2.4. Теорія пасіонарності Л. Гумільова	50
Питання для самоконтролю	52
План семінарського заняття	52
Завдання до самостійної роботи	53
Тема 3. Теоретичні схеми культурно-історичних змін	54
3.1. Еволюціоністські теорії культурного розвитку	55
3.2. Циклічні теорії культурного розвитку	57
3.3. Хвильова модель культурного розвитку	58
3.4. Нелінійна схема культурно-історичного розвитку	58
Питання для самоконтролю	60
План семінарського заняття	60
Завдання до самостійної роботи	61
Тема 4. Класичні теорії цивілізацій	62
4.1. Концепція культурно-історичних типів М.Я. Данилевського	62
4.2. Філософія культури О. Шпенглера	64

4.3. Концепція «круговороту локальних цивілізацій»	
А. Тойнбі	66
Питання для самоконтролю	67
План семінарського заняття	67
Завдання до самостійної роботи	68
Тема 5. Релігія та мистецтво в системі культури	69
5.1. Релігія в соціокультурній системі суспільства	69
5.2. Основні структурні елементи релігії	72
5.3. Специфічні риси мистецтва як духовної сфери суспільного життя	75
5.4. Соціокультурні функції мистецтва	77
5.5. Види мистецтва та основні художньо-стильові напрямки	81
Питання для самоконтролю	87
Завдання до самостійної роботи	87
Тема 6. Техніка в системі культури	88
6.1. Техніка як феномен культури	88
6.2. Людина і техносвіт	91
Питання для самоконтролю	93
Завдання до самостійної роботи	93
Тестові завдання до першого розділу	95
РОЗДІЛ II. Історичні форми культурних світів	133
Тема 7. Первісна культура	133
7.1. Загальна характеристика та хронологічні рамки первісної культури	133
7.2. Характерні риси свідомості первісної людини	134
7.3. Особливості первісного мистецтва	136
Питання для самоконтролю	137
Завдання до самостійної роботи	137
Тема 8. Давні цивілізації Сходу	138
8.1. Загальна характеристика давніх цивілізацій	139
8.2. Культура Давнього Єгипту	141
8.3. Цивілізація Давньої Месопотамії	142
8.4. Культура Давнього Китаю та Давньої Індії	145
Питання для самоконтролю	148
План семінарського заняття	148
Завдання до самостійної роботи	149
Тема 9. Антична культура	150

9.1. Особливості становлення античної культури	150
9.2. Особливості культури Давньої Греції	152
9.3. Культура елліністичної епохи	156
9.4. Культура Давнього Риму	156
9.5. Античне мистецтво	159
Питання для самоконтролю	162
План семінарського заняття	163
Завдання до самостійної роботи	163
Тема 10. Культура Середньовіччя	165
10.1. Соціокультурні характеристики людини Середньовіччя	165
10.2. Основні субкультури середньовічного суспільства	167
10.3. Мистецтво європейського Середньовіччя	169
Питання для самоконтролю	172
План семінарського заняття	172
Завдання до самостійної роботи	173
Тема 11. Культура Відродження	174
11.1. Характерні риси ренесансної культури: антропоцентризм, гуманізм	175
11.2. Суперечливість Ренесансної культури	178
11.3. Мистецтво Відродження	179
Питання для самоконтролю	184
План семінарського заняття	184
Завдання до самостійної роботи	185
Тема 12. Культура Нового часу	186
12.1. Соціально-економічні та наукові передумови формування культури Нового часу	186
12.2. Ціннісно-світоглядні орієнтири людини Нового часу ..	188
12.3. Протестантська етика – шлях до економічної і культурної гегемонії Європи у світі	190
12.4. Основні мистецькі напрями Нового часу	195
Питання для самоконтролю	202
План семінарського заняття	202
Завдання до самостійної роботи	203
Тема 13. Культура Новітньої епохи	205
13.1. Особливості сучасного культурного розвитку на зламі ХХ-ХХІ століть	205
13.2. Мистецтво Новітньої епохи	209

13.3. Проблеми діалогу культур в контексті сучасних глобалізаційних проявів	217
Питання для самоконтролю	221
План семінарського заняття	222
Завдання до самостійної роботи	223
Тестові завдання до другого розділу	225
РОЗДІЛ III. Історичні форми релігії	264
Тема 14. Генеза релігії, її ранні форми	264
14.1. Виникнення та особливості первісних вірувань	264
14.2. Ранні форми релігії	266
Питання для самоконтролю	269
Завдання до самостійної роботи	269
Тема 15. Національно-державні релігії	270
15.1. Національні релігії, їх сутнісні ознаки такласифікація	270
15.2. Ранні національні релігії	271
15.2.1. Релігійні уявлення Давнього Єгипту	272
15.2.2. Релігія Давньої Греції	275
15.2.3. Релігійні вірування давніх римлян	277
15.3. Пізні національні релігії	280
15.3.1. Зороастризм – стародавня релігія Ірану	280
15.3.2. Специфіка індуїзму як національної релігії Індії	282
15.3.3. Конфуціанство – національна релігія Китаю	283
15.3.4. Іудаїзм – національна монотеїстична релігія	287
Питання для самоконтролю	289
План семінарського заняття	290
Завдання до самостійної роботи	291
Тема 16. Світові релігії	293
16.1. Загальні риси світових релігій	293
16.2. Буддизм	294
16.2.1. Загальна характеристика буддизму	294
16.2.2. Основні напрямки буддизму	296
16.2.3. Буддійський культ	297
16.3. Виникнення та еволюція християнства	298
16.3.1. Передумови виникнення християнства, його основні ідеї та культ	298
16.3.2. Православ'я	301
16.3.3. Католицизм	303

16.3.4. Протестантизм	304
16.4. Іслам	307
16.4.1. Виникнення і поширення ісламу	307
16.4.2. Основи віровчення та культу. Шаріат	309
Питання для самоконтролю	311
План семінарського заняття	312
Завдання до самостійної роботи	313
Тема 17. Соціокультурні виміри економіки	315
17.1. Роль культурно-психологічних факторів у діловому спілкуванні	315
17.2. Культурно-етичні засади господарювання: історія та сучасність	329
Питання для самоконтролю	333
План семінарського заняття	333
Завдання до самостійної роботи	334
Тестові завдання до третього розділу	336
Глосарій	372
Список літератури	385

Передмова

Підготовка сучасного економіста передбачає не тільки засвоєння спеціальних знань, але і формування *гуманістичних* переконань, уявлення про світ людського буття в його *цілісності*, відчуття *відповідальності* за збереження і розвиток культури. Зараз у суспільстві дедалі виразнішою стає тенденція до панування утилітарно-раціоналістичного, технократичного мислення, що сприяє зниженню культурного рівня людей, *занападу духовних цінностей*. Тому на нинішньому етапі суспільного розвитку технократична компонента освіти має врівноважуватися *гуманітарною* освітою.

Вивчення курсу культурології є важливим для формування гуманістичних орієнтирів майбутніх фахівців, розвитку їхнього інтелектуального та світоглядного потенціалу, залучення кожного до духовного досвіду людства. Ознайомлення зі світом людської культури, механізмами та історією її розвитку сприятиме адаптації до життя в цілісному і динамічному багатокультурному світі, зокрема, через формування навичок світоглядного діалогу, поваги та толерантності по відношенню до носіїв інших культур і систем цінностей.

Структура посібника «Основи культурології» містить *три* розділи. Перший з них включає найбільш складні питання *теоретико-методологічних* основ культурології: сутність культури та механізми її розвитку, провідні концепції культурології щодо походження, типологізації культури, класичні теорії цивілізації, схеми культурно-історичної динаміки. Значна увага приділяється таким феноменам духовної культури як релігія, мистецтво. У другому розділі розглядаються *історичні етапи* становлення та розвитку культури від первісної епохи до сьогодення, котрі аналізуються крізь призму базових ціннісно-світоглядних орієнтирів людини. Третій розділ присвячений розгляду *релігії в її історичному розвитку*, а також, враховуючи економічний профіль підготовки фахівців, – впливу духовно-релігійних традицій та цінностей на господарське життя, характеристикі *соціокультурних вимірів економіки*.

З метою найбільш ефективної організації *самостійної* роботи студентів до кожної теми включені питання для самоконтролю, плани семінарських занять, завдання для самостійної роботи, тематика рефератів та доповідей. Додається глосарій основних культурологічних понять.

Для здійснення поточного та підсумкового контролю роботи студентів у представленому посібнику пропонується значна кількість тестів різноманітного змісту і структури, що охоплюють усі теми курсу. Тести в залежності від їх складності скомпоновані у чотири рівні.

Розділ I

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

Тема 1 КУЛЬТУРОЛОГІЯ ЯК ГАЛУЗЬ НАУКОВОГО ЗНАННЯ

Зміст теми

- 1.1. Історія становлення культурологічної думки.
- 1.2. Основні культурологічні категорії.
- 1.3. Поліфункціональність культури.
- 1.4. Культурна типологія та її основні варіанти.

1.1. Історія становлення культурологічної думки

У системі сучасного наукового знання культурологія належить до кола *гуманітарних* наук. Культурологія як спеціальна наукова дисципліна склалася тільки у XX столітті. Однак протягом тривалого часу (а особливо з кінця XVIII століття) різні гуманітарні науки, як ті, що мали давню історію, так і ті, що тільки-но виокремлювалися в Новий час як самостійні сфери на-

укової рефлексії, розробляли широкий спектр специфічно культурологічної проблематики. Ідеї й концепції, висунуті й обґрунтовані представниками різних наукових традицій протягом попередніх століть, утворили історичний фундамент сучасної культурології. Формування культурології як науки пов'язано, перш за все, з багатьма традиціями європейської історії філософії.

Перші роздуми про культуру належать *ще давнім грекам*. Давньогрецькі історики вже принаймні з VI-IV століть до н.е. починають цікавитися записами і розповідями мандрівників, купців, учасників військових походів та посольств. Так, ще грецькому історикові Геродоту належать перші розгорнуті описи країн та народів відомого йому світу, їх повсякденного життя, звичаїв та вірувань, їх політичного устрою. Звісно, що тут ще не йшлося про систематичний та послідовний опис культур. Рівень наукового мислення ще не дає змоги належним чином відокремити справжнє знання від вигадок та міфологічних уявлень, але тут маємо багато цікавих спостережень, нагромаджений великий *історико-культурний матеріал*.

У той же час грецькі філософи вже говорили про існування особливого, створеного людиною світу, який є незалежним від світу природи, тобто розрізняли природу – «*фюсис*» і людські установа – «*номос*». При цьому греки не лише відрізняли культуру від природи, а й прагнули теоретично обґрунтувати спосіб життя, в основі якого була установка на самовизначення і «автаркію» – свободу і самостійність індивіда, який здатний, спираючись на розум, «жити за природою». Давні греки ще не мали терміну «культура» і використовували термін «*пайдея*» – формування людини. Мислителі *Давнього Риму* зробили наступний крок у розвитку культурологічного вчення. Вони ввели сам термін «*культура*» та сформулювали ідею про взаємозв'язок між процесами культурного розвитку і вихованням людини. У подальшому, з поширенням контактів елліно-римської цивілізації з різними країнами внаслідок військової експансії та торговельних відносин, античні історики продовжують традицію висвітлення різних культур. Знання інших культур мало неабияке практичне значення для державних утворень імперського типу, оскільки управління іншими народами передбачає достовірні уявлення про їх соціальний устрій, вірування, звичаї.

Середньовіччя дещо втрачає традицію об'єктивного висвітлення інших культур, оскільки на перший план виходить міфологізований опис чужих народів, що перебувають поза межами християнського світу. Хрестоносцям, що йшли звільняти Гроб Господній,

важливо було підкорити країни ісламу та запроваджувати власні порядки, не звертаючи уваги на специфічну культуру аборигенів. Але розвиток торгівлі та потреба в політичних контактах стимулювали мандрування на Схід, і у звітах Марко Поло, Афанасія Никіти-на та інших мандрівників ми бачимо багато цікавих відомостей про культуру інших країн.

Значні досягнення в осмисленні культури належать *гуманістам епохи Відродження*. Саме вони прагнули визначити ідеал культурної людини та обґрунтувати ідею культурної наступності. Послідовниками ренесансних гуманістів стали філософи *Нового часу*, які поставили питання про *критерії* культурного прогресу, досліджуючи зв'язок між культурою і наукою. З відкриттям Америки та морського шляху до Індії знання про культури народів світу почало зростати великими темпами. До військово-політичної та торговельної експансії країн Європи як чинників, що стимулювали зростання культурологічних знань, додається інтенсивна місіонерська діяльність католицької церкви, зацікавленої в поширенні свого впливу серед інших народів.

Але ні в Античні часи, ні в епоху Відродження, ні в Новий час проблеми культури не розглядалися як *самостійна* сфера наукового дослідження. Це було зумовлено як низкою світоглядних факторів, так і недостатнім рівнем розвитку знань про світ та людину в цілому. Тільки після критичного переосмислення європейськими просвітителами культурної спадщини попередніх історичних епох відбулося усвідомлення того, що вивчення культури є однією із найважливіших проблем наукового знання. З кінця XVIII ст. зростає потяг учених ряду європейських країн до вивчення власної народної культури у зв'язку з розвитком націй та формуванням національної свідомості.

Отже, початок становлення культурології припадає саме на епоху *Просвітництва*, коли культуру було визначено як особливу соціальну сферу, а поняття «культура» отримало статус однієї із основних категорій філософії історії. Вольтер, Тюрго, Кондорсе пов'язали проблеми культури з *освіченістю* і *вихованістю* людини. При цьому культурність, цивілізованість Європи протиставлялась «дикості», «варварству» первісних народів. Тим самим закладались основи *лінійного* розуміння розвитку культури, коли Європа розглядалась як *взірець* для інших народів, незважаючи на те, що одночасно лунали і заклики «повернутися назад до природи» (Ж.-Ж. Руссо).

У цей же час було розроблено перші культурологічні концепції, у межах яких було визначено коло основних проблем та напрямки досліджень майбутньої теорії культури. Насамперед, це проблеми співвідношення культури і цивілізації, кризи культури, питання щодо структурних елементів культури, діалогу різних культур.

Кінець XVIII століття стає визначальним для становлення культурологічної теорії – саме в цей період проблеми культурного розвитку набувають особливого звучання в контексті філософських досліджень. Філософи почали розглядати культуру як особливу структурну цілісність, що визначає суспільство з точки зору його духовного потенціалу. Значне місце, зокрема в німецькій класичній філософії, набуває ідея розуму як підґрунтя культури. Саме в такому контексті розглядали культуру Гердер, Кант, Шеллінг, Гегель.

У *XIX ст.* обсяг нагромаджених знань про культуру досяг такого рівня, коли стало необхідним їх *теоретичне оформлення* згідно з вимогами наукового мислення. Починають виникати перші концепції культури, що пояснюють її формування, механізми її функціонування, позначаючи ту межу, коли можна говорити про культурологію як науку. Суттєвий внесок в осмислення феномену культури зробили представники різних філософських шкіл, зокрема – *марксизму*, *«філософії життя»*. Завдяки роботам А. Шопенгауера, Ф. Ніцше, К. Маркса культуру почали розглядати як особливий феномен, що характеризується власними законами розвитку. Ф. Ніцше відкриває за аполонівським світом міри і гармонії хаотичний і безмірний світ діонісійський. Саме в цей час сформувався новий напрямок досліджень – *філософія культури*.

Нового звучання культурологічна проблематика набула *на зламі XIX-XX століть*, коли людство вперше відчуло реальну загрозу власному існуванню на Землі. Сучасне розуміння культури складається як осмислення *кризи культури*, неможливості гармонії людини і природи. Відбувається відмова від пошуку раціональних підстав цієї гармонії.

Після завершення Другої світової війни стало очевидним, що міжнародне співтовариство повинно вирішити ряд *глобальних* проблем, які впливають на життєві інтереси всього людства в цілому:

- *збереження і зміцнення миру*, запобігання загрози війни із застосуванням зброї масового знищення;
- *подолання екологічної кризи*, пов'язаної з катастрофічними наслідками людської діяльності;

- устанавлення *справедливого порядку* в економічних відносинах між народами;
- забезпечення *збалансованого зростання народонаселення*;
- *захист здоров'я людей* від особливо небезпечних масових захворювань і від *негативних наслідків науково-технічного прогресу*;
- забезпечення зростаючих потреб світового господарства в *енергії і природних ресурсах* тощо.

В умовах глобалізації сучасного світу, що передбачає активні контакти між представниками різних культур і релігій, виникають проблеми можливого нерозуміння та несприйняття інших культурних цінностей. Зокрема, можливі прояви *етичного релятивізму*, що призводить до втрати основних загальнолюдських цінностей та норм культури. Розвиток сучасної цивілізації породжує такі явища, як *руйнування традиційного укладу життя*; *кризу особистості*, що життєво дезорієнтує поведінку людини і формує деструктивні моделі поведінки (насилля, наркоманія тощо); появу та розповсюдження феномену *масової культури*. В цих умовах відбувається пошук механізмів адаптації людини до світу, що став техногенним та інформаційно перенасиченим, загрозливим та волею людини.

Усі ці прояви соціального життя ХХ століття зосередили увагу науковців на пошуку конструктивних шляхів збереження та розвитку культури. Вирішення цих проблем виявилось неможливим без спеціальної галузі *культурологічного знання*, яке сприяло б процесам визначеності людини в сучасному світі, розкривало б причетність людини до перебігу історичних подій та традицій минулих епох, пропонувало б їй адекватні уявлення про цінності та норми культурного буття. Це і зумовило появу нової сучасної наукової дисципліни – *культурології*, яка носить і *практичний* характер, сприяючи формуванню таких соціокультурних орієнтацій людського буття, які б забезпечили подальший розвиток та збереження культурної реальності.

Культурологія, виступаючи як особлива галузь гуманітарного знання, характеризується *багатоплановістю* і синтезує в собі результати досліджень різних сфер культури, зокрема *етнографії* (від грець. *ethnos* – плем'я, народ) – науки, що вивчає культуру та побут народів світу, окремих племен. Значні успіхи цієї науки наприкінці ХІХ – початку ХХ століття, накопичення численних даних про різні культури *неєвропейських* народів стали також важливим чинником появи культурилогії.

Сама етнографія як наука починалась у XIX столітті із вивчення малих безписьменних та доіндустріальних суспільств, іменованих примітивними у протиставленні їх цивілізованому світу. Перший професійний етнографічний опис – «Ліга ірокезів» належав американському історику та етнографу *Льюїсу Генрі Моргану* (1818-1881), який детально описував політичне життя, ритуали, матеріальну культуру ірокезів та їх культурні контакти з білим населенням. Велике значення мали також дослідження американського лінгвіста, етнографа та антрополога *Франца Боаса* (1858-1942), який вивчав культуру індіанців і ескімосів та англійського етнографа та соціолога *Броніслава Малиновського* (1884-1942); вони наполягали на ретельному вивченні специфіки окремих культур. Малиновський вважав культуру універсальним феноменом, стверджуючи, що культури принципово порівнянні і що їх порівняльний аналіз дозволяє відкрити *універсальні культурні закономірності*. Він надавав великого значення збиранню емпіричного матеріалу в «польових» умовах з метою зрозуміти чужу культуру, побачити її *із середини*, очима людини, що живе в цій культурі. Серед видатних етнографів слід відзначити також російського вченого *М. М. Міклухо-Маклая* (1846-1888), який вивчав корінне населення Південно-Східної Азії, Австралії, Океанії, в тому числі папуасів Нової Гвінеї, виступаючи проти расизму і колоніалізму.

Саме етнографи виступили серйозними противниками *європоцентризму*, криза якого стала *ще одним* важливим чинником виникнення культурології. Європоцентризм – це світоглядна установка, відповідно до якої Європа із властивим їй духовним укладом є *центром* світової культури і цивілізації, зразком для всіх інших народів. Згідно з європоцентристською точкою зору, Європа, Захід з їх історією, політикою, культурою, мистецтвом являють собою *єдину і безумовну цінність*, яка протистоїть «неправильності» і «нерозвиненості» східного світу.

Сам термін «культурологія» був запропонований у 1949 році видатним американським антропологом Леслі Уайтом (1900-1975) для позначення нової наукової дисципліни як самостійної науки в комплексі соціальних наук. Культурологія є *інтегративною сферою знання*, народженою в широкому багатоаспектному діалозі на перетині філософії, історії, психології, мовознавства, етнографії, релігієзнавства, соціології культури та мистецтвознавства. *Міждисциплінарний* простір можна вважати особливою ознакою культурології. Саме її міжнаукові зв'язки значно розширили дослідницькі можливості гуманітарної теорії. Культурологія

знаходиться в процесі становлення та оновлення теоретичних концепцій відповідно до змін, що відбуваються з культурою та окремими її сферами.

Отже, *культурологія* – філософська дисципліна, що вивчає найбільш загальні *закопи буття* культури як способу життя людини в його цілісності; це система знань, які стосуються *закономірностей існування та розвитку культури – її структури, динаміки* і взаємодії основних елементів (традицій, норм, цінностей, соціальних інститутів), а також основних *етапів її розвитку*.

Предмет культурології – дослідження феномену культури як історично-соціального досвіду людей, що втілюється в специфічних нормах, законах та рисах їх діяльності, транслюється від покоління до покоління у вигляді ціннісних орієнтацій та ідеалів, інтерпретується в «культурних текстах» філософії, релігії, мистецтві, праві.

В залежності від цілей та предметних сфер, рівня пізнання та узагальнення виділяють фундаментальну та прикладну культурологію. *Фундаментальна* вивчає культуру з метою теоретичного і історичного пізнання цього феномену, займається розробкою категоріального апарату і методами дослідження; на цьому рівні можна виділити *філософію культури*, яка вивчає метафізичну сутність культури. *Прикладна*, спираючись на фундаментальні знання про культуру, вивчає окремі її підсистеми – економічну, політичну, релігійну, художню – з метою прогнозування, проектування і регуляції актуальних культурологічних процесів.

На сьогоднішній день культурологія є сукупністю великої кількості шкіл та напрямків. З основними культурологічними концепціями ви познайомитеся в наступних розділах підручника.

1.2. Основні культурологічні категорії

Культурологія оперує власною *системою категорій*, які є найбільш фундаментальними поняттями про культурні закономірності, процеси та зв'язки, на основі яких здійснюється пізнання явищ культури. Слід підкреслити, що категоріальний апарат культурології знаходиться в процесі становлення. Проявом цього є той факт, що представники різних культурологічних шкіл у ході теоретичних досліджень та пошуків використовують власні системи категорій. Проте до найважливіших *загальновизнаних культуро-*

логічних категорій можна віднести такі: «культура», «цивілізація», «цінність», «ментальність», «ідентифікація», «культурний тип» та інші.

Поняття «культура»

Особливе місце в системі культурологічних категорій посідає категорія «культура», яка є багатозначною, характеризується поліфонією смислів, що досягається через вивчення її культурно-історичних трактувань. Розгляд історії становлення поняття «культура» зазвичай починають з античних часів, хоча саме слово «культура» набуло самостійного значення лише у другій половині XVII століття. Відомо, що в античні часи поняття «культура» мало декілька значень – обробка, виховання, навчання, шанування, поклоніння. Особливість античного розуміння культури полягає в тісному зв'язку понять «культура» і «поліс», в особливій увазі до процесу формування громадянина античного полісу, який саме і був культурною людиною внаслідок його підготовленості до життя в цьому суспільстві, чим він і відрізнявся від некультурних варварів.

Загального значення поняття «культура» набуло в XV-XVI столітті, а широко вживаним стає в добу Просвітництва. За умов промислового розвитку та товарного виробництва на перший план виступає залежність людини від засобів виробництва, а не від природних сил. У той час під культурою розумілися всі здобутки людської діяльності, передусім, знання, наука, мистецтво тощо. В понятті «культура» закріплюється смислова подвійність: культура тлумачиться і як штучне, неприродне, породжене людською діяльністю, і, разом з тим, як деякий вищий вияв людського буття, пов'язаний з людським духом.

У XVIII столітті в літературі починають вживатися два самостійних, протилежних за значенням поняття: «культура» і «натура» (природа); з часом смислове навантаження поняття «культура» зростає.

XX століття визначається багатоманітністю філософських та наукових дефініцій культури, у яких як основоположні закріплюються ті чи інші її ознаки. Більшість трактувань культури пов'язано з іменами видатних філософів, соціологів, істориків, етнографів. Зокрема, Е. Тейлор розуміє культуру як комплекс знань, вірувань, законів, звичаїв та інших здібностей та навичок, набутих людиною як членом суспільства; Х. Ортега-і-Гасет вбачає в культурі соціальні форми і способи облагороджування біологічних по-

тенцій людини; *К. Маркс* визначає культуру як уречевлені сутнісні сили людини; для *М. Гайдеггера* культура являє собою умову і спосіб реалізації верховних цінностей шляхом культивування вищих людських якостей; згідно з *П. Гуревичем*, культура – це усвідомлена робота духу з удосконалення всього, що оточує людину; *Г. Францев* визначає культуру як сукупність матеріальних та духовних цінностей; у *Е. Маркаряна* культура виступає способом людської діяльності.

Отже, можна вважати, що культура – поняття суто *антропологічне*, сутнісно пов'язане з феноменом людини.

З огляду на окреслену ситуацію доцільно виділити такі *групи визначень* поняття «культура» як найбільш поширені в науковій літературі:

- *соціологічні* визначення зосереджують увагу на факторах організації й формування певного суспільства. Для соціологічного підходу характерне таке бачення культури: «культура – це стійкі вірування, цінності і норми поведінки, які організують соціальні зв'язки і роблять можливою спільну інтерпретацію життєвого досвіду» (В. Бекет);
- *аксіологічні* (аксіологія – філософське вчення про природу цінностей) підкреслює, що культура є *сукупністю матеріальних та духовних цінностей*, які створюються людиною в процесі її життєдіяльності;
- *онтологічні* (онтологія – філософське вчення про буття) розглядають культуру як *форму самореалізації людини* у всій її багатоманітності. Тут культура постає не перспективою людського життя, а формою існування, реальністю, за якою настає межа людської присутності у світі. Культура – це *спосіб буття людини*.

Категорія «цивілізація»

До основних культурологічних категорій входить також категорія «цивілізація». Проте слід зазначити, що використання категорії цивілізація в контексті різних культурологічних традицій та методологічних підходів визначається варіативністю. Така ситуація зумовлена відсутністю в сучасній теорії чіткого розмежування понять культура і цивілізація. Існує навіть декілька варіантів трактування категорії цивілізації в плані *співставлення* її з категорією «культура». Загальноновизнано, що співвідношення понять культура і цивілізація є досить дискусійною проблемою.

Як культурологічні категорії поняття «культура» і «цивілізація» мають *довгу історію становлення*, що вважається своєрідним свідченням їх багатозначності та глибини змісту. Традиційно розгляд історії становлення цих понять починають з античних часів, хоча як наукові вони вперше були використані в добу Просвітництва.

Термін «цивілізація» походить від латинського «громадянський», тому формування цивілізації пов'язують із становленням державності і правових норм, які прийшли на зміну давнім культурним традиціям. У XVIII столітті французькі просвітителі терміном «цивілізація» позначали ідеальне суспільство, побудоване на засадах розуму. У XIX столітті термін «цивілізація» почав використовуватися для характеристики вищої стадії соціокультурного розвитку.

У системі сучасного культурологічного знання за терміном «цивілізація» закріпилась *багатозначність*, існують такі *варіанти* її тлумачень:

- цивілізація і культура – *тотожні* за своєю суттю поняття;
- цивілізація – це *протилежність* культури; при цьому цивілізація символізує матеріальний компонент соціального життя (техніка, комунікації, міста), а культура – духовний компонент (цінності, норми, ідеали тощо);
- поняття культури розглядається як більш широке од поняття цивілізації: цивілізація – це *заключний* етап розвитку культури.

Для культурологічної думки XX століття, на відміну від попередніх епох, коли культура і цивілізація традиційно розумілися як синоніми, характерною є *поляризація* цих понять. За таких умов поняття «культура» традиційно отримує статус позитивного феномену, а поняття «цивілізація» набуває ознак невизначеності або негативу.

Пов'язуючи цивілізацію з рівнем розвитку *матеріального полюсу людського буття*, в умовах сучасної соціокультурної ситуації досить важко визначити її ціннісний потенціал. Як рівень оволодіння силами природи матеріальний компонент, безумовно, є свідченням технічного прогресу та сприяє досягненню значних благ в суспільстві. Проте сама по собі техніка, матеріальний добробут не можуть символізувати духовний розквіт суспільства. Матеріальні надбання суспільства поза контекстом історичних подій чи фактів є абсолютно нейтральними за своєю суттю. Виходячи із конкретних історичних фактів, технічний прогрес може бути оцінений і як безумовно позитивне явище, і як безумовно негативне. Підґрунтям

негативної оцінки цивілізації стали її тенденції до стандартизації мислення, формування масової культури, урбанізації, залежності людини від світу техніки, дегуманізації суспільства. Не випадково термін «цивілізація» стає синонімом урбанізації та дегуманізації.

Таким чином, хоча поняття «культура» і «цивілізація» тісно взаємопов'язані, проте в наукових дослідженнях ці категорії доцільно розрізняти. Як правило, науковці погоджуються з тим, що *цивілізація – це створений людиною світ матеріальних об'єктів, а культура – це духовний потенціал суспільства чи конкретної особистості*.

У сучасній культурологічній теорії оформився *новий варіант* розуміння категорії «цивілізація», а саме – як локальної моно- чи поліетнічної спільноти з яскраво вираженою специфікою. Культурологи використовують дану категорію в процесі вивчення історико-культурного процесу. В цьому випадку цивілізація розглядається як певна характеристика народів світу і макродиниця для теоретичного аналізу.

Поняття «цивілізація» як *соціокультурна цілісність*, як одиниця для дослідження світової культури різними авторами використовувалась по-різному; М. Данилевський під цивілізаціями розумів «культурно-історичні типи», О. Шпенглер – «високі культури», П. Сорокін – «соціокультурні суперсистеми».

Категорія «цінність»

Стрижневою категорією всього культурологічного знання виступає поняття «цінність». Цінність є визначальною *характеристикою особистості*, що освоює певну систему суспільних цінностей. Соціальні цінності відбиваються у свідомості окремої людини у вигляді *ціннісних орієнтацій*, які є необхідною умовою підтримки нормативного порядку в суспільстві. Засвоєння системи цінностей – основа *соціалізації* особистості. Але кожна людина є індивідуальністю, її життя – неповторною історією пізнання і досвіду, і тому вона формує свою *неповторну* систему ціннісних орієнтацій, що визначає, у кінцевому підсумку, сенс її життя.

Поняття цінності вказує на культурну, суспільну чи особистісну *значимість* явищ і фактів дійсності. Усе розмаїття світу можна розглядати як *предметні або об'єктні* цінності, тобто оцінювати з погляду добра і зла, істини і неправди, прекрасного і потворного, справедливого і несправедливого тощо. До таких цінностей відносяться предмети матеріальної і духовної діяльності людей, сус-

пільні відносини, а також включені в їхнє коло природні явища, що мають для людини *позитивне значення* і здатні задовольняти її різноманітні потреби. З іншого боку, цінностями можуть виступати і самі *критерії оцінювання* явищ і фактів дійсності. Тоді говорять про *суб'єктні цінності*, до яких відносяться установки, оцінки, вимоги, заборони, виражені у формі норм. Кожне суспільство характеризується такими особливими найбільш фундаментальними орієнтирами і критеріями оцінювання діяльності людей, які називаються в культурології *базовими цінностями*.

Таким чином, *цінність являє собою загальновизнану або ж широко визнану в суспільстві норму, сформовану в певній культурі, що задає зразки і стандарти поведінки і впливає на вибір між її можливими альтернативами*. Фундаментальні цінності ще характеризують як розповсюджені серед членів суспільства уявлення щодо основних життєвих цілей і засобів їх досягнення.

Світ цінностей якоїсь культури ніколи *не може абсолютно адекватно* бути трансформованим у світ іншої культури. Як вважав О. Шпенглер, душу брахмана може зрозуміти тільки брахман. Саме ціннісні компоненти культури найважче запозичуються і піддаються зовнішнім впливам – на відміну від техніко-технологічних аспектів культури: форм організації виробництва, науки, форм управління. Ціннісне ядро будь-якої культури не можна змінити шляхом посилення на його недосконалість, невідповідність, шляхом демонстрації більш привабливих цінностей. Тому ціннісні системи різних культур слід розглядати як *рівноправні*.

Цінності виконують роль *регулятора* як на рівні суспільства в цілому (соціальні цінності), так і на рівні окремої особистості.

У переломні епохи суспільного розвитку система цінностей переживає кризу і підлягає *переоцінці*. Е. Дюркгейм ввів поняття *аномії*, яке позначає стан ціннісно-нормативного вакууму, характерного для перехідних і кризових періодів і станів у розвитку суспільства, коли старі соціальні норми перестають діяти, а нові ще не встановилися: «колишні боги старіють і вмирають, а нові не народилися».

Саме криза афінської демократії змусила Сократа поставити запитання: *що є благо?* Це основне питання загальної теорії цінностей, або *аксіології*.

Проблема «Що є благо?» передбачає відповідь на питання про *співвідношення духовних і матеріальних цінностей*. І в історії соціально-філософської думки, починаючи з античності, розглядаються дві діаметрально протилежні *концепції сенсу життя*.

Наприклад, школа кініків вважала, що благом є те, що може вважатися нашою власністю. А що може вважатися нею? Багатство, здоров'я, життя? – Ні. Тільки внутрішня воля, сила духу є нашою власністю. Треба максимально звільнитися від зовнішнього – від прагнення до насолод, матеріального. І цим ми захистимо себе від ударів долі, ніщо не зможе нас позбавити душевного комфорту. Діоген вважав, що всі людські страждання обумовлені тим, що люди багато чого бажають, багато чого бояться, багато чому заздрають, багато на що сподіваються, не усвідомлюючи того, що в них самих є все, що їм потрібно. Таку ж думку пізніше висловив німецький філософ А. Шопенгауер: «Те, що є в людині, набагато важливіше од того, що є у неї».

Кінічна школа спиралася на тезу Сократа: «Тільки богам власливо не відчувати потреб. А той, хто відчуває ці потреби в найменшій мірі, той подібний богам». Відомий також вислів Сократа, котрий, оглядаючи ярмарок речей, сказав: «як багато тут речей, що мені не потрібні». Ще древні на прикладі спартанців відзначали, що поки народ не знає розкоші, він не знає поразок. Подібно до того, як в армії, що обтяжена здобиччю, знижується боєздатність, *так і в суспільстві, перенасиченому речами, послаблюється життєва сила.*

Аналізуючи стан сучасної цивілізації, Еріх Фромм у своїй книзі «*Мати чи бути?*» розглядає проблему співвідношення матеріального і духовного, володіння і буття, коли матеріальні блага здобуваються ціною духовних втрат і заради матеріальних надбань люди жертвують своїми природними і духовними якостями, а справжнє життя замінюється матеріальними втіленнями і символами.

Поняття «ідентифікація»

Поняття «ідентифікація» (від пізньолатинського *identifico* – ототожнення) має два основних значення: усвідомлення чи розпізнання чогось або когось; уподібнення, ототожнення з кимось або чимось. У першому значенні термін «ідентифікація» використовується в психології пізнавальних процесів, моделюванні штучного інтелекту, юридичній психології тощо. В соціологічній літературі термін «ідентичність» використовується переважно у другому значенні і виражає *ототожнення* людиною самої себе з іншими людьми на основі установаження спільних цінностей, емоційних переживань, структури і спрямованості внутрішнього світу, здатність зберігати протягом усього життя єдність свого «Я», свою «са-

мість», а також трактується як *основний механізм соціалізації*, суттю якого є прийняття індивідом соціальних ролей та засвоєння соціокультурних зразків і моделей поведінки. Згодом змістовне наповнення даної категорії розширили в межах філософської теорії.

Так, *Еріх Фромм* у своїй праці «*Мати чи бути?*», типологізуючи людські потреби, як одну з найглибінніших – поруч з потребами у спілкуванні, творчості, відчутті глибокої вкоріненості, пізнанні – виділив прагнення до уподібнення, пошуку об'єкта поклоніння. Індивід не в змозі самостійно осягнути призначення і зміст навколишнього буття, йому необхідна, згідно з Фроммом, система орієнтації у вигляді *отожнення себе з певним визнаним зразком*. Таку орієнтацію йому дає культура, тому категорія *ідентичності* виступає однією з основних категорій культурології, одним з найбільш вживаних понять у сучасних культурологічних дослідженнях.

У культурологічній теорії категорія ідентифікації виражає процес ототожнення індивіда з певною культурною традицією. *Культурна ідентифікація* – це самовідчуття людини всередині конкретної культури, усвідомлене сприйняття норм і зразків поведінки та свідомості, системи цінностей і мови, а також усвідомлення свого «Я» в конкретному культурному вимірі. Ідентифікація розуміється як центральний елемент самосвідомості, пов'язаний з відповіддю на запитання: «*Хто я?*», з фіксацією свого становища в системі суспільних відносин. Важливим моментом ідентифікації є *самооцінка* особи і суб'єктивне відчуття своєї *причетності* до конкретної системи культурних цінностей.

Поняття культурної ідентифікації пов'язано з етапами розвитку етносу, системою його символічно-знакових уявлень та оцінок щодо навколишнього світу та формами культурно-історичного буття. *Етнос* – це культурно-духовна спільність людей, споріднених походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов – і державними утвореннями. Досить часто термін «етнос» порівнюють з поняттями «народ» і «нація». Народ відрізняється від нації не кількісними показниками, а рівнем свідомості, зумовленої проблемами облаштування державного устрою та об'єднання. Налагодження зв'язків у суспільстві, реалізація творчих можливостей кожного індивіда неможливі без потреби у *відчутті глибинних коренів*. Кожна людина прагне усвідомити себе ланкою в певному стабільному ланцюгу людського роду, що виник з прадавніх часів. Культурне буття без цінностей та норм неможливе, адже саме вони надають суспільству необхідного

порядку. Саме *ціннісно-нормативна* система утворює внутрішній світ культури, тому її прийняття є визначальним моментом культурної ідентифікації. У цьому процесі важливим є *суб'єктивне відчуття* індивідом власної належності до різних соціальних спільнот на основі *стійкого емоційного зв'язку*, а також включення у свій внутрішній світ і сприйняття як *власних* групових норм і цінностей.

Люди фіксують свою соціокультурну ідентичність за допомогою певних спільних для груп *символів чи маркерів*; найбільш значимими символами виступають, перш за все, *мова, релігія, історія*, а також *особливий стиль одягу, спосіб харчування тощо*.

Узагальнюючи історичний досвід людства, можна виділити такі етапи розвитку культурної ідентичності: *родова, регіональна, соціально-економічна, національно-етнічна, цивілізаційна*.

У сучасну епоху глобалізації та космополітизації на зміну національній ідентичності приходить *цивілізаційна ідентичність*. Цій новій формі ідентичності як причині світових конфліктів присвячена праця С. Гантінгтона «Зіткнення цивілізацій». На перший план, на його думку, виходить взаємодія між Заходом та іншими цивілізаціями. Відмінності між цивілізаціями є *найбільш суттєвими*: цивілізації відрізняються своєю історією, мовою, культурою, традиціями, найголовніше – *релігією*.

У контексті тих процесів, що нині відбуваються в Україні, проблема ідентичності набуває особливо актуального значення

Американський дослідник Е. Еріксон розглядав набуття ідентичності як необхідний процес, пов'язаний із соціальною адаптацією. Ним же був запропонований термін «*криза ідентичності*» для характеристики минушого, плінного етапу *особистісного росту*, причому цей термін з 50-х років набув розповсюдження як *загальна характеристика сучасної епохи*, котра часто визначається метафорами «бездомність» (М. Бубер), «екзистенційний вакуум» (В. Франкл). Зростаюча втрата сенсу індивідуального існування в масовому суспільстві, варіанти пошуку ідентичності як спроб установити, ким реально є та чи інша людина, знайшли відображення у багатьох публікаціях, зокрема в книгах Д. Рісмена «Одинокая толпа» та «Идентичность и тревога», а також в численних літературних творах. Проблема ідентифікації особистості буде також розглядатись у курсі «Філософія» при вивченні теми «Особистість і суспільство».

Особливим фактом існування культурної ідентифікації є *можливість її втрати* індивідом. Втрата культурної ідентифікації проявляється у відчуженні або маргіналізації.

Для характеристики *пограничного* статусу особистості по відношенню до певної соціальної спільноти, що накладає певний відбиток на її психіку і спосіб життя, використовується категорія «*маргінальність*» (від лат. *margo* – край, межа). Спочатку це поняття було введено американським соціологом *Р. Парком* з метою виявлення соціально-психологічних наслідків неадаптації мігрантів до умов міського середовища. У ситуації маргінальності опиняються так звані «*культурні гібриди*», які балансують між групою, що домінує в суспільстві, але до якої вони ніколи не належали, і групою, з якої вони виділились. Самовідчуття маргінальної особистості дуже яскраво передав в образах героїв своїх літературних творів *В. Шукшин*.

Згодом відбулося розширення змісту цього поняття. Нині під *культурною маргінальністю* мається на увазі характеристика особливості життєдіяльності людей, ціннісні орієнтації та моделі поведінки котрих одночасно можуть бути співвіднесені з *різними* культурними системами, причому *в жодну з цих культурних систем вони не інтегровані повністю*. Як вважає французький соціолог *А. Фарж*, стати маргіналом можна двома способами: або шляхом розриву всіх традиційних зв'язків і створення власного, зовсім іншого світу; або шляхом поступового витіснення чи насильницького викидання за межі «офіційних норм».

Проявом культурної маргінальності є «*міжкультурність*». Саме міжкультурність в умовах диференціації суспільства і глобалізаційних процесів зумовлює труднощі процесу культурної самоідентифікації особистості. Культурна маргінальність викликана плюралістичністю сучасного суспільства, де кожна людина знаходиться в ситуації взаємодії з *різними* культурними еталонами та цінностями, які за своєю суттю є здебільшого суперечливими.

Слід відзначити, що культурна маргінальність, поряд з негативними проявами, також характеризується певним *позитивним* моментом – вона може виступати як *продуктивний* елемент культурного розвитку, котрий полягає в можливості виникнення на її основі нових культурних ідей та напрямків.

Поняття «ментальність»

«*Ментальність*», «*менталітет*» (від лат. *mens* – розум, мислення, душевний устрій) – це стійкий спосіб специфічного світосприйняття, характерний для великих груп людей (етносів, націй, соціальних прошарків), що обумовлює особливість способів їх реа-

гування на явища оточуючої дійсності, поєднує людей у соціальні та історичні спільноти. Ментальність являє собою *глибинний* рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і *позасвідоме*; відносно стійку сукупність настанов і схильностей індивіда або соціальної групи, що спонукають до певного типу сприйняття, мислення та дій. Якщо картина світу існує як *усвідомлене уявлення*, то ментальність більшою мірою реалізується у певних формах поведінки і переживається *емоційно*. Вона об'єднує раціональне та інтуїтивне, суспільне та індивідуальне, усвідомлене і неусвідомлене.

Ментальність *формується* століттями, залежно від традицій культури, соціальних структур і усього середовища життєдіяльності людини, і сама, у свою чергу, їх *формує*, виступаючи як важливий чинник культурно-історичної динаміки. Іншими словами, ментальність, з одного боку, є *результатом* культури і традицій, а, з іншого – сама є *глибинним витоком* розвитку культури.

Таким чином, ментальність являє собою *душевний устрій*, типовий для людей даної культури, *психологічні особливості*, котрі лежать в основі звичаїв і моралі людей, виявляючись в автоматизмі *психологічних* реакцій на типові події і ситуації. Тому не випадково, що основними дослідниками ментальності виступили спеціалісти з історичної психології. Сам же термін був введений у науковий обіг *Л. Леві-Брюлем* у 1922 році в роботі «*Первобытное мышление*», де він виділяє дологічну і логічну ментальності. Пізніше французькі історики, представники «школи Анналів» *Л. Февр* та *М. Блок* вжили це поняття в іншому розумінні – як *колективну психологію* «гарячих суспільств» на стадії цивілізації, а також усю сукупність уявлень про світ. Вони встановили, що духовна сфера суспільства складається не тільки з філософських, політичних, релігійних, естетичних ідей, а включає і *ментальні структури*, що обумовлюють думки, почуття, цінності та поведінку людей, виступають способами їх орієнтації в природному і соціальному світі. Над проблемою ментальності плідно працював *О. Шпенглер*, який основною характеристикою «культурних організмів» вважав унікальну «*душу культури*», її прафеномен, про що йшлося вище. Ця ж проблема розглядалася видатним політичним діячем Сенегалу *Леопольдом Сенгором* стосовно африканської культури, своєрідність і глибинна відмінність якої від європейської спонукали його до формулювання *ідеології «негритюд»*. Погляди Сенгора відображені в його роботі «*Негритюд: психология африканского негра*». Це ж питання буде розглядатися в темі «Культура Новітньої епохи», але під кутом зору діалогу культур.

Слід зазначити плідні дослідження в царині специфіки української ментальності відомих діячів української культури *М. Костомарова, І. Нечуй-Левицького, Т. Шевченка*, особливо – *Д. Чижевського*. Д. Чижевський виділяє *основні риси психічного укладу українця*, серед них – емоційність, сентименталізм, чутливість та ліризм, індивідуалізм та прагнення до свободи (Д. Чижевський. Нариси з історії філософії на Україні. К., 1992).

Оскільки поняття ментальності символізує *глибинний* рівень масової свідомості, колективні уявлення людей, їх образ світу, цінності та зразки, які визначають думки, почуття та дії культурних індивідів, у сучасній культурологічній теорії існує плідний підхід розглядати історико-культурний процес як *буття різних типів ментальностей*, а саме – первісної, античної, середньовічної, ренесансної, ментальності Нового часу, сучасної.

Поняття «тип культури» символізує структуровану культурну цілісність, яка визначається системою реальних цінностей. Слід підкреслити, що категорія «тип культури» є досить невизначеною та дискусійною. Проблема культурної типології була в центрі уваги таких дослідників як М. Вебер, П. Сорокін, Г. Зіммель та інші.

Кожен тип культури як історично визначене локальне утворення є *досить консервативним*. Його сутнісні ознаки – норми, традиції, цінності – формуються та залишаються незмінними протягом століть. Саме цей консерватизм культури визначає її неповторність, унікальність у контексті світової культури. Щоб відчути себе представником того чи іншого типу культури, людина повинна підпорядкувати своє життя пануючим нормам та цінностям. Кожна людина є носієм культурно визначених характеристик і навпаки – кожен тип культури визначається певним типом особистості.

Спосіб життя людини як представника тієї чи іншої культури визначає конкретна *система цінностей і світоглядних засад*.

Категорія «культурна динаміка»

Досить часто поняття «культурна динаміка» вживається як рівнозначне поняттю «культурні зміни», проте в контексті наукових досліджень їх доцільно розрізняти. Поняття «*культурні зміни*» характеризується широким змістом, що ускладнює можливість його чіткого визначення.

Термін «*динаміка*» (від гр. – сила) використовується в природничих науках, наприклад – у фізиці. В культурології *під культур-*

ною динамікою розуміють зміни, що відбуваються в культурі під впливом зовнішніх та внутрішніх сил. Характерними ознаками таких змін вважаються цілісність, спрямованість, періодичність та наявність певних тенденцій.

Процеси культурної динаміки найбільш адекватно інтерпретуються як *розвиток*. Культурний розвиток зумовлює зміни матеріальних та духовних складових культури, внаслідок яких відбувається повна трансформація структурних утворень культури або часткове зникнення деяких культурних елементів та зв'язків.

У сучасній культурології накопичено значний арсенал ідей та концепцій, що дозволяють здійснити науково-філософську інтерпретацію поняття «культурна динаміка», виходячи з різних гносеологічних позицій. Подібний методологічний плюралізм та широкий діапазон теоретичних досліджень дозволяє зробити висновок про відсутність у науковій теорії єдиних підходів до розуміння сутності та механізмів культурної динаміки.

Як *фундаментальний механізм*, що зумовлює культурну динаміку, розглядаються не ідеї та інтереси людей, а *об'єктивна необхідність адаптації* суспільства та культури до динамічних зовнішніх та внутрішніх ситуацій.

Поряд із об'єктивною необхідністю основними механізмами культурної динаміки культурологи виділяють своєрідні *загальні передумови*, які спричиняють динамічні трансформації культури. Структура та природа цих механізмів суттєво різняться залежно від теоретичних уподобань того чи іншого дослідника.

Відомий американський соціолог *Т. Парсонс (1902-1979)* аналізував динаміку культури в межах структурно-функціонального підходу і розробив теорію «людської дії», що включає культурну, соціальну, особистісну та органічну системи, які знаходяться в стані взаємного обміну. Цей взаємний обмін розглядається на рівні *дії-діяльності*: людина спрямована на функцію досягнення мети; при цьому соціальна підсистема забезпечує її інтеграцією дій у діяльність суспільства, а культура пропонує найбільш загальні взірці дій, принципи вибору цілей, пропонує цінності, вірування, знання, символічні засоби тощо. Соціальні та культурні зміни обумовлені процесами обміну інформацією та енергією, що відбуваються між соціальними системами.

Джерелом культурних трансформацій може бути надлишок або нестача інформації при обміні між системами. Деякими культурологами в основу культурної динаміки закладено принципи нерівномірного розвитку різних галузей та структурних одиниць

культури. Так, П. Сорокін звертав увагу на відсутність рівноваги між знанням та незнанням, між різними рівнями та засобами людського сприйняття світу. Оригінальне розуміння основних механізмів культурної динаміки належить *Ф. Ніцше*.

Ф. Ніцше є одним із найяскравіших представників *філософії життя*, що сформувалася як філософський напрямок в кінці XIX століття. Тема культури була однією з основних в філософії *Ф. Ніцше*. Дослідженням історії європейської культури він займався протягом усього життя. Вперше *Ф. Ніцше* сформулював одну із найбільш фундаментальних опозицій культури – протистояння аполлонівського та діонісійного начал – у роботі «*Народження трагедії з духу музики*».

Розкриваючи сутність культурної динаміки, *Ф. Ніцше* представляє дві відправні точки буття: *аполлонівське* та *діонісійне*, що символізують протилежні та суперечливі полюси єдиної культури. Існування даних культурних полюсів пов'язано із боротьбою та примиренням принципово різних за своєю сутністю світовідчуттів. На думку *Ф. Ніцше*, істинна культура, взірець якої він вбачає в досократівській Греції, пов'язана з визнанням *рівноправності двох начал*. Проте європейська культурна традиція, вважає *Ніцше*, у процесі свого становлення стала на шлях витіснення діонісійного начала аполлонівським. Щоб розкрити, у чому полягає сутність аполлонівського і діонісійного начал у культурі, доцільно звернутися до давньогрецької міфології. Боги Аполлон і Діоніс в античній міфології – протилежні символічні образи.

Аполлон – син Зевса, бог Сонця, світла, покровитель мистецтва, поезії та музики. Він символізує повне відчуття *мири та самообмеження*. Саме в образі бога Аполлона знайшли своє вираження *раціональність, порядок та критичне сприйняття світу*. Аполлона вважають генієм гармонії світла та краси. Проте в цій величавій гармонії відсутні тепло і переживання. Аполлонівське начало *позбавлено душевності та співчуття*, воно є втіленням принципу *індивідуалізму*, тому тут, поряд з естетичною необхідністю краси, поставлена вимога: «пізнай самого себе». Аполлонівське начало звільняє культуру від ілюзорного та містичного, надає їй умовної *впорядкованості*.

Діоніс – син Зевса, бог рослинництва, виноградної лози, вина та виноробства. Він символізує *чуттєвість і екстаз*, з ним пов'язані радість та веселощі. Знаряддя Діоніса є сп'яніння, що *пробуджує душу, виводить її за межі усталених форм та порядку*, де розкривається новий світ, найбільш адекватним вираженням якого є

музика. Діонісійне розкриває *глибинні хаотичні імпульси* в культурі. У діонісійній культурі всі форми ілюзорні. Будь-яке намагання упорядкувати, оформити, закріпити буття сприймається як помилка. Все, що досягається раціонально, розглядається як пародія на буття. Сутність діонісійного начала *іраціональна*. В діонісійній культурі виникає потреба у виході за межі всіх форм, саме тут стають можливими переродження та оновлення, ритм яких неможливо досягнути раціонально.

На думку Ф. Ніцше, європейська культура до середини ХІХ ст. визнавала пріоритет аполлонівського начала, що втілювалося в раціоналізмі, становлення якого починається з античного філософа Парменіда. Але культура не може обмежуватися лише світлим, аполлонівським началом; у її глибинах, за Ніцше, криються іраціональні виміри, які в часи античності символізував бог Діоніс. У гармонії аполлонівського і діонісійного начал Ф. Ніцше вбачав *ідеал мистецтва*, він проголосив необхідність реабілітації культурою ХХ століття діонісійного начала.

Крім головних понять культурології, існує багато другорядних. Оскільки вона контактує з усіма гуманітарними дисциплінами і бере з їхнього арсеналу багато термінів, її *понятійний апарат* надзвичайно широкий; до ХХ ст. він в основному поповнювався з філософії, етики, естетички й інших наук, на рубежі ХІХ-ХХ сторіч різко зріс вплив соціології. Потім понятійний апарат культурології став поповнюватися з таких дисциплін, як етнологія, психологія, антропологія, семіотика, інформатика і навіть генетика та зоологія. Зокрема, у наші дні великої популярності набуло вчення Р. Докінса про *генетичні коди культури*. Усе це свідчить про все більше взаємопроникнення і взаємовплив наук про людину, а так само про ту зростаючу роль, що починає відігравати культурологія в системі гуманітарних наук.

1.3. Поліфункціональність культури

Значення культури в житті людини і суспільства виражається через її *функції*. Багатогранність феномену культури визначає *розмаїття* функцій. Ми зупинимось на деяких з них, які, на наш погляд, є найбільш значимими. Окремий розгляд основних функцій культури в суспільстві є досить *умовним*; у реальному житті їх

розмежувати неможливо, вони тісно переплетені, переходять одна в одну і практично являють собою *єдиний* процес, в цілому забезпечуючи прогресивний поступ людства.

Адаптивна функція полягає у тому, що культура забезпечує пристосування людини до навколишнього середовища. У світі живих організмів адаптація до життєвого середовища відбувається у процесі *біологічної* еволюції; завдяки мінливості, спадковості і природному добору формуються і *генетично* передаються з покоління в покоління особливості органів тіла і механізмів поведінки, що забезпечують виживання і розвиток виду в *заданих* умовах зовнішнього середовища. Адаптація ж людини відбувається інакше. Людина як біологічний вид Homo Sapiens не має своєї природної екологічної ніші. Вона є, за твердженням одного із засновників культурної антропології А. Гелена, «незавершеною», «біологічно недостатньою твариною». У неї бракує інстинктів, її біологічна організація не пристосована до якоїсь стійкої форми тваринного існування. Тому вона не у змозі вести, подібно до інших тварин, природний спосіб життя і вимушена, щоб вижити, створювати навколо себе *штучне культурне середовище*.

Розвиток культури дав людям той захист, котрим не забезпечила їх природа: можливість створювати і використовувати одяг, житло, різноманітні продукти харчування тощо. Таким чином, *біологічна незавершеність*, неспеціалізованість, непристосованість людського роду до певної екологічної ніші обернулася здатністю освоювати *будь-які* природні умови – не за рахунок зміни біологічних видових ознак, а шляхом формування «*захисного шару*» штучних умов існування. Людина як біологічний вид Homo Sapiens залишається *тим же самим* у різних природних умовах, але при цьому виникає розмаїття її «*захисних оболонок*» – *форм культури*, особливості котрих обумовлені природним довкіллям, в якому живе етнос. Розвиток культури все більшою мірою забезпечує людям безпеку і комфорт, але оточена благами цивілізації, людина попадає в залежність від них. Зменшуючи свою залежність від сил природи, люди опиняються в залежності від сил культури, і тому майбутнє людства цілком визначається тим, як і в якому напрямку буде воно розвивати свою культуру.

Глибинній потребі людини у спілкуванні з подібними до себе відповідає *комунікативна* функція. Культура *формує* умови і засоби людського спілкування. Вона є *умова і результат* комунікації людей – процесу обміну інформацією між ними з допомогою *знаків і знакових систем*. Розвиток форм і способів комунікації

– один з найважливіших аспектів культурної історії людства. На *найбільш ранніх етапах* еволюції культури наші далекі предки могли входити в контакт один з одним лише шляхом безпосереднього сприйняття жестів і звуків. Принципово новим засобом комунікації стала *мова*. У подальшому винахід *письма* створює основу для широкого розвитку комунікацій у часі і просторі. З подальшим розвитком *техніки, засобів масової інформації* (телебачення, аудіо- відеозаписи, Internet, мобільного зв'язку тощо) комунікативні можливості культури, тобто її здатність зберігати, передавати і тиражувати культурні цінності, незмірно зростають, а також збільшується кількість контактів окремої особистості з іншими людьми. Але ці контакти мають опосередкований та односторонній характер. Глядач у них пасивний, і тому таке спілкування нерідко сприяє розвитку почуття самотності. Виникає парадокс сучасної культури – *дефіцит* глибокого міжособистісного спілкування при величезній масі контактів; однак, потреба в такому спілкуванні завжди була нездоланно привабливою. Згадаємо слова відомого американського поета ХІХ ст. У. Вітмена:

Первый встречный, если ты, проходя, захочешь

Заговорить со мною, почему бы тебе не заговорить со мною?

Почему бы и мне не начать разговора с тобой?

Інформаційна функція забезпечує процес *культурної спадковості* і проявляється у *закріпленні* результатів соціокультурної діяльності, накопиченні, зберіганні і систематизації інформації. Культура, яка являє собою складну знакову систему, виступає *єдиним* механізмом передачі соціального досвіду як по «вертикалі» – від покоління до покоління, від епохи до епохи, так і по «горизонталі» – як обмін духовними цінностями між народами. Тому не випадково культура вважається *соціальною пам'яттю* людства. Для реалізації цієї функції культура має представляти собою складну знакову систему, котра постійно ускладнюється по мірі кількісного і якісного накопичення соціального досвіду. Розрив культурної спадковості може призвести до втрати соціальної пам'яті. Інформаційна функція культури реалізується переважно через спілкування людей, тому вона нерозривно пов'язана з комунікативною. У сучасну епоху має місце ситуація *інформаційного вибуху*, що потребує створення якісно нових способів обробки, збереження і передачі інформації, більш досконалих інформаційних технологій.

Нормативно-регулятивна функція полягає в тому, що культура виступає як розгалужена система норм і вимог, що їх пред'яв-

ляє суспільство до індивідів в усіх сферах їх життєдіяльності. Це обумовлено необхідністю підтримувати рівновагу і порядок у суспільстві, а також між окремими групами людей в інтересах виживання людського роду, забезпечувати визначеність, зрозумілість, передбачуваність, узгодженість поведінки індивідів. Тому американський соціолог Т. Парсонс вважав цю функцію однією з найважливіших ознак культури. Регулятивна функція культури реалізується за допомогою певних *норм*, засвоєння яких необхідно кожному для успішної адаптації в суспільстві; причому вона здійснюється на різних рівнях: найвищий рівень – норми моралі, наступний – норми права, далі – звичаї та обряди, нарешті – правила виховання, етикету, норми спілкування тощо; у ролі регуляторів культури поведінки людини виступають не лише норми, але і *взірці* поведінки.

Аксіологічна функція виражає *якісний стан* культури. Культуру можна уявити собі як величезну лабораторію, у якій створюється масштабна *система цінностей*, збираються воедино величні досягнення людства в науці, літературі і мистецтві, філософії і етиці, релігії та політиці від глибокої давнини до наших днів. Культура як система цінностей формує в людині певні *ціннісні орієнтири і потреби*. Про цінність як фундаментальну категорію культурології йшлося вище. У зв'язку з тим, що цінність являє собою загальноновизнану норму, сформовану в певній культурі, а також цінності виконують роль регулятора як на рівні суспільства, так і на рівні окремої особистості, аксіологічну функцію слід розглядати в єдності з нормативно-регулятивною функцією.

Можна розглядати в єдності також такі функції культури, як функцію *соціалізації* і *виховну*. Під *соціалізацією* розуміється включення індивіда в суспільне життя, засвоєння ним соціального досвіду, норм, знань, цінностей, зразків поведінки, що відповідають *даному* суспільству. Культура і виступає найважливішим *чинником* соціалізації, що визначає її зміст, засоби і способи. Процес соціалізації дозволяє індивіду діяти як повноправний учасник суспільного життя. Слід зазначити і активну роль самої людини у формуванні самої себе, свого унікального духовного світу. Тому кожного конкретного індивіда правомірно розглядати як продукт *власної* культурної творчості. Давньогрецький філософ Сократ зазначав, що не кожна людина може стати великим митцем, але кожен може стати автором одного видатного творіння – свого власного життя.

Інтегративна функція полягає в *об'єднанні людей* – у соціальні групи, народи, держави. Будь-яка соціальна спільнота, у якій складається своя культура, скріплюється цією культурою. Збереження культурного спадку, історичної пам'яті створює зв'язок між поколіннями, на якому будується історична єдність нації і самосвідомості народу як існуючої протягом століть спільноти людей. У своїх дослідженнях відомий французький мислитель Е. Дюркгейм вважав, що саме засвоєння культури створює у людей тієї чи іншої групи почуття *спільності*, приналежності до однієї нації, релігії. Таким чином, культура згуртовує людей, інтегрує їх, забезпечує цілісність суспільства. Слід зазначити, що інтегративна функція культури носить складний та суперечливий характер і тому культура може виконувати і *дезінтегративну* функцію: культурні відмінності утруднюють спілкування людей, виступають як *бар'єри*, що відокремлюють групи і спільноти. Люди, що належать до одного і того ж культурного кола, сприймаються як *«ми»*, а представники інших культурних кіл – як *«вони»*.

Етноси, нації, країни розділені не стільки політичними й географічними межами, котрі легко долаються і змінюються, скільки своїми *культурно-психологічними* особливостями, ментальністю (феномени ментальності та ідентичності вже розглядалися вище), котрі мають багатовікову історію і здатність до *стійкого супротиву* спробам асиміляції і чужорідного впливу. Саме тут проходять рубежі індивідуальності і суверенітету народу, формується його *«душа»*. Незважаючи на втрату економічної та політичної незалежності, на спроби створення величезних імперій, малі етноси і народи *зберігались і відроджувались* саме завдяки вірності своїй культурі, психологічному складу, способу життя, звичаям, вірі тощо. Історія свідчить, що культурні відмінності між спільнотами нерідко ставали причиною їх протистояння і ворожнечі. Особливо недовіра, побоювання і антипатії стосовно *«чужих»* культур і їх носіїв – народів, країн, соціальних груп – мали певні виправдання в минулому, коли контакти між різними культурами були слабкими, нечастими і мінливими.

Однак у ході світової історії поступово контакти культур посилюються, зростає їх взаємодія і взаємопроникнення. Широкі рамки культурної єдності створюються *світовими релігіями*. Єдина віра пов'язує різні народи, що складають *«християнський світ»*, *«світ ісламу»*, *«буддійський світ»*. У ще більших масштабах проявляється об'єднуюча роль *науки*. Свідомство цьому – поява всемогутнього науково-технічного шару сучасної культури, котрий не має

національної специфіки, і, поступово охоплюючи всі країни, нейтралізує тенденцію до розмежування людства. Всесвітня павутина Інтернету сплітає різні культури в єдине ціле. Найбільш яскраво інтегративна функція виявляється в процесах *глобалізації*. Інтегративна функція культури спрямована не на стирання культурних відмінностей, а на об'єднання людей як у рамках однієї культури, так і за її межами і, в кінцевому підсумку, – на усвідомлення *єдності* всього людства.

Серед численного кола теоретичної проблематики, що сформувалася в руслі культурології, слід виділити комплекс методологічних проблем *періодизації* історико-культурного процесу, *спрямованості та сенсу* історії; визначення наскрізних, *надісторичних культурних цінностей*, ідеалів, норм; проблем *походження* культури, її типологізації тощо.

1.4. Культурна типологія та її основні варіанти

Культура, будучи органічною цілісністю, складається з безлічі складних підсистем. У цілому кожний елемент системи є необхідною, але не достатньою умовою функціонування культури. Елементи взаємодіють між собою, створюючи складний живий *організм культури*. Для найбільш повного і плідного вивчення культури в культурології застосовується метод *класифікації, або типології*, що являє собою *метод наукового пізнання*. Суть типології полягає в уявному поділі соціокультурних систем і об'єктів на елементи з метою їх групування на основі *узагальненої ідеалізованої моделі*, або типу культури. Така методологія вимагає *системних знань* про склад елементів культури, зв'язки, функції, відносини, рівні організації, систему пріоритетних векторів її розвитку.

Спроби вивчити всі основні типи та форми культури актуалізували проблему пошуку *критеріїв*, на основі яких може бути здійснена систематизація та типологія культурної реальності. Визнання культурологами різних критеріїв та підстав типологізації зумовило існування в сучасній науці різних варіантів типології культури, на яких ми зупинимося детальніше.

Формаційна типологія. В її основі – ідея про буття культури як закономірну зміну суспільно-економічних формацій. *Формаційний* підхід був запропонований *марксизмом*. Він виходить з того, що визначальним є розвиток *матеріальних засад* суспільства, що

людство розвивається через зміну суспільно-економічних формацій: первіснообщинної, рабовласницької, феодальної, капіталістичної та комуністичної. Оскільки економіка являє собою основу, базис суспільства, то кожній формації відповідає свій тип культури. Сам по собі цей підхід як обґрунтування ідеї закономірності поступального розвитку людства і єдності всесвітньо-історичного процесу являв собою значне досягнення в розвитку культурологічної думки. Але з часом він перестав відповідати новій пізнавальній ситуації, котра склалася в середині ХІХ століття.

Цивілізаційний підхід. Картина однолінійного прогресу в історії людства почала викликати сумнів у зв'язку з відкриттям нових цивілізацій, культур. Великомасштабні етнографічні, археологічні дослідження привели до ідеї *паралельного* існування в історії *замкнених культурних світів*. Це відкриття привело до формування в культурологічній теорії нового, локально-цивілізаційного підходу, коли культуру будь-якої спільноти стали розглядати відособлено, як *самостійне* явище. Дані ідеї було покладено в основу *цивілізаційної типології*, про що йтиметься нижче. Цивілізаційний підхід відповідає *циклічній* схемі розвитку культури. Локально-цивілізаційний підхід сприяв *подоланню європоцентризму*, створював передумови для глибокого вивчення інших культур. Якщо формаційний підхід більшою мірою відповідав аналізу соціально-економічних процесів та соціологічним категоріям, то цивілізаційний – культурологічним, де більшою мірою враховуються *духовні цінності*.

Регіональний підхід до культурного розвитку людства дає системне бачення людської культури взагалі, розкриває культурну самобутність регіону, показує взаємозв'язки і взаємовпливи культур різних народів.

Під культурним регіоном розуміють певну єдність етнічно-родових, національних, духовних характеристик, що проявляються у схожості таких складових соціуму, як *традиції, релігія, культурні зв'язки, етико-естетичні норми, світоглядні принципи*. Центральне місце при порівняльній характеристиці культурних регіонів належить *базовим цінностям*.

Основні *фактори*, що формують культурний регіон: *територіальна спільність; спільність історії; схожість природних умов; спільність соціально-економічних умов*, у яких формувалися відповідні національні культури регіону.

Слід відзначити особливу конститутивну роль *релігійного фактора* у формуванні культури кожного регіону, визначення специ-

фіки регіональної культури неможливе без аналізу домінуючої релігії. У зв'язку з тим, що *пануюча релігія* виражає базові духовні цінності суспільства і на цій основі говорять про *конфуціансько-даоський, індо-буддійський, ісламський, християнський* тип культури, то можна в рамках регіонального підходу говорити і про *релігійну* типологію культури. Так, духовною основою формування *європейського регіону* стало *християнство* з його ідеєю неповторності людської індивідуальності, що сприяло розвитку особистісного начала в європейській культурі; роль релігійного фактора у формуванні культури регіону найбільш яскраво виявилася в *арабо-мусульманській* культурі.

У сучасному світі виділяють такі культурні регіони: *європейський; далекосхідний; індійський; тропічно-африканський; арабо-мусульманський; латино-американський.*

Коротку характеристику кожного з регіонів визначимо через *ціннісне ядро* відповідних культур, що є плідним також при розгляді парадигмального підходу до типології культури, про що йтиметься пізніше.

Європейський культурний регіон. Основні цінності: раціоналізм; сциєнтизм – культ науки і техніки; *антропоцентризм і активізм* – коли людина протиставляє себе природі як щось особливе і прагне до активного оволодіння світом; *персоналізм* – високе цінування особи, її права на свободу, самореалізацію, автономність і пов'язаний з цим індивідуалізм; *динамізм, орієнтація на нове; демократичні ідеали* – свободи, рівності, толерантності. На ґрунті такої духовності сформувалась європейська цивілізація.

Далекосхідний культурний регіон. Цьому регіону, де домінує Китай, притаманні такі традиційні цінності:

- орієнтація на *підтримку способу життя нащадків*, шанування старших, орієнтація на сім'ю, колектив, державу, суспільство; з цим пов'язана ідеалізація минулого, культ древності;
- *підпорядкування індивіда соціальному цілому*, звичаям, традиціям, суспільним правилам, необхідність відповідати певному соціальному стандарту; індивідуальні якості повинні проявлятися в жорстко визначеній формі, вираженій у складному ритуалі (церемонії);
- *прагнення до практичної користі*, конкретного щастя на цьому світі шляхом внутрішнього самовдосконалення; соціальна етика та практика управління тут завжди відігравали більшу роль, ніж містика та пошуки спасіння;

- *поклоніння природі*: у спілкуванні з природою вбачався контакт з вічним потоком буття; природа тут не була відгородженою від людини ніякими релігійними доктринами (як у європейському та арабському світах).

Індійський культурний регіон. Основні цінності знайшли відображення в головних *релігійно-філософських вченнях*:

- орієнтація на *подолання страждань шляхом самовдосконалення*;
- прагнення до *самореалізації людини через заперечення своєї емпіричної природи і злиття зі світовим духом*;
- вимога *доброчливого ставлення до всього живого* і неспричинення йому шкоди («ахімса»); це пов'язано з ідеєю єдності життя в усіх його проявах, що реалізується у вічному круговороті переселення душ; ця настанова набула особливого звучання в умовах сучасної екологічної кризи;
- дотримання таких *моральних принципів*, як правдивість, благочестя, щедрість, відмова від грубості, заздрощів, гніву, ненависті, помірність і стриманість в усьому, ненасильство, покора, терпимість в спілкуванні з людьми.

Тропічно-африканський культурний регіон. Специфічне світовідчуття африканців виражається особливою *системою цінностей*:

- *інтуїтивно-емоційним ставленням до світу*; визначальною характеристикою традиційно-релігійної свідомості африканських народів є *релігійно-міфологічна картина світу*;
- *злитність з природою*, чуттєве єднання з нею; ідея життєвого начала, життєвої сили є домінуючою в традиційних африканських релігіях;
- *велика сім'я*, стосунки всередині якої базуються на кровних зв'язках, шлюбі, а також на ритуальних та містичних зв'язках; постійне відтворення з покоління в покоління у свідомості африканців уявлення про життєву силу стає основою формування *ідеї безперервності життя і взаємозв'язку людей – живих і померлих – з божествами, духами, світом навколишньої природи*.

Арабо-мусульманський культурний регіон. Основні цінності ісламської культури:

- *абсолютизація всемогутності Аллаха* – всезнаючого, всюдисущого, милостивого і милосердного Бога, від якого залежать життя і смерть усіх живих істот;
- *фаталізм* – культ Аллаха логічно переходить в ідею напередвизначеності людських вчинків;

- нерозривний зв'язок між світським і духовним, релігією і політикою, економікою і правом. В усіх життєвих ситуаціях, щоб досягти моральної досконалості, мирського благополуччя і потрапити в рай, віруючі повинні керуватися *шаріатом* – сукупністю закріплених Кораном приписів.

Латиноамериканський культурний регіон. Оскільки він склався в результаті сплаву трьох культур – місцевої культури індіанців, європейської культури іспанців і португальців, африканської культури – своєрідність ціннісного ядра цього регіону є менш вираженою. В основному тут домінує *європейський елемент*: іспанська або португальська мова, *християнство у формі католицизму* (90% населення континенту сповідує католицизм), європейська архітектура в її середземноморському варіанті, європейський живопис і літературні традиції. *Індіанський і африканський* елементи надають латиноамериканській культурі неповторного колориту. Від індіанців латиноамериканці запозичили споглядальність, від африканців – чуттєвість сприйняття.

Парадигмальна типологія. Парадигма є однією із широковживаних категорій у науковій теорії. Як культурологічна категорія «парадигма» базується на існуванні загальних принципів діяльності, певних культурних стандартів, еталонів, методологічних регулятивів, які виступають *взірцями* при вирішенні конкретних проблем життєдіяльності людини. У культурології протилежними соціокультурними парадигмами розглядають «Захід» і «Схід», що виражають дихотомію поляризованого цілого всесвітньої культури. Поряд із опозицією «Схід – Захід» останнім часом усе більшого значення набуває проблема «Північ – Південь». Під «Півднем» мається на увазі культурний світ народів субтропічного і тропічного поясу. Найбільш яскраво особливості Півдня проявляються в способі життя, перш за все, мешканців «чорної Африки».

У світлі проаналізованої вище регіональної типології через основні цінності кожного регіону можна представити стереотипні *протиставлення двох соціокультурних парадигм*: якщо *Схід* характеризується такими ціннісними орієнтаціями, як духовність, космоцентризм, містицизм, монізм, колективізм, споглядальність, то *Заходу* притаманні практицизм, антропоцентризм, раціоналізм, дуалізм, персоналізм (індивідуалізм), активізм. Головна особливість *східної* культури – її *стійкість*, традиційність, відтворення усталених соціальних структур, орієнтація на колективізм, ідея хибності індивідуальних форм духовного життя. Для *західної* ж культури характерні автономія, свобода особистості, дух демокра-

тії, громадянського суспільства, орієнтація на нове. Тому прагнення прищепити норми західної демократії на східному ґрунті дають дуже своєрідні гібриди, породжують глибокі соціальні катаклізми.

Протягом довгого часу проблема «Схід – Захід» розглядалася переважно з позицій «європоцентризму». Вважалося, що справжні цінності науки, мистецтва, філософії виникали тільки в Європі. Європейці звикли характеризувати прогрес суспільства ступенем розвитку техніки, точної науки, але не менш важливими є й інші критерії, наприклад моральні. Але криза техногенної цивілізації, що проявилась у ХХ ст., привела до критики європоцентризму і до усвідомлення необхідності звернутися до пошуку нової парадигми у відносинах європейської культури з іншими культурами, перш за все, зі східними.

Історична типологія. В основу цієї типології покладено хронологічний принцип. Для західної культури традиційною є *періодизація: первісна культура, культура давніх цивілізацій, середньовічна, ренесансна, новоєвропейська, культура новітньої епохи.* У нашому посібнику ми значною мірою будемо орієнтуватись на цей принцип типологізації. У II розділі буде розглянуто основні соціально-економічні та соціокультурні *передумови* формування кожного періоду розвитку культури, *базові ціннісні орієнтації* людини відповідної епохи, досягнення у сфері *мистецтва*, які найяскравіше віддзеркалюють світовідчуття культурної епохи. Окремий розділ буде присвячений *історичним формам релігії* як невід’ємної сфери духовного життя суспільства.

Питання для самоконтролю

1. Які важливі чинники виникнення культурології як науки?
2. Що є предметом культурології?
3. Чим відрізняється поняття «культурологія» від поняття «культура»?
4. Яке місце посідають культурологічні знання у системі знань про природу, суспільство та людину?
5. Яке місце посідає культурологія у системі гуманітарних і природничих наук?
6. Які Ви знаєте основні культурологічні категорії?
7. Які етапи становлення поняття «культура»?

8. Чи можлива однозначна дефініція поняття «культура»?
9. У чому полягає причина множинності інтерпретацій сутності культури?
10. Які найбільш поширені групи визначень поняття «культура» розглядаються в науковій літературі?
11. Які компоненти становлять структуру культури як цілого?
12. Як співвідносяться поняття «культура» та «цивілізація»?
13. Чому поняття «цінність» є визначальною категорією культурологічного знання?
14. Як визначається категорія «ідентичність» і чому проблема ідентичності набуває у сучасну епоху особливої актуальності?
15. Чому історико-культурний процес можна розглядати як буття різних типів ментальності?
16. Які два начала, на думку Ф. Ніцше, виражають суперечливий характер динаміки європейської культури?
17. Які основні функції культури? Які з функцій, на Вашу думку, актуалізувалися у сучасну епоху?
18. Які критерії типологізації культури Вам відомі?
19. Що таке культурний регіон і які основні фактори впливають на його формування?
20. Визначте, виходячи з базових цінностей, які основні культурні регіони існують у сучасному світі?
21. Які чинники мали важливе значення для формування європейського культурного регіону?
22. Які культурні регіони включає культурологічне поняття «Схід»?
23. Що таке «європоцентризм»? Чому європоцентризм переживає кризу?

Семинар №1.

Культурологія як галузь наукового знання

Мета та завдання заняття: аналіз різних концепцій, у межах яких було визначено етапи становлення культурологічної думки; розгляд передумов становлення культурології; загальна характеристика культурології як наукової дисципліни та визначення її предмету; розкриття сутності основних культурологічних категорій та їх змісту; аналіз функцій культури; пояснення сутності типології культури та її основних варіантів.

Основні поняття та категорії теми: *етнос, європоцентризм, ідентичність, ідентифікація, культура, культурологія, культурний регіон, культурний тип, ментальність, соціокультурна парадигма, функції культури, цінність, цивілізація.*

План

1. Передумови виникнення культурології. Предмет культурології.
2. Культурологічні категорії: «культура», «цивілізація», «цінність», «ментальність», «ідентифікація», «культурний тип».
3. Основні функції культури.
4. Різні підходи до вирішення проблеми типологізації культури: цивілізаційний, формаційний, регіональний, історичний.
5. Основні культурні регіони сучасного світу.

Завдання до самостійної роботи

1. Визначте відмінність між поняттями «культура» і «культурологія». Проаналізуйте передумови виникнення культурології.
2. Дайте характеристику історичним етапам становлення змісту поняття «культура».
3. Прокоментуйте вислів французького філософа К. Леві-Строса: «XXI століття буде століттям гуманітарної культури або його не буде взагалі».
4. Проаналізуйте, у чому, на Ваш погляд, полягає причина розмаїття підходів до визначення поняття «культура».
5. Проаналізуйте ставлення М. Бердяєва до проблеми співвідношення культури та цивілізації.
6. Як Ви вважаєте, чим викликане загострення проблеми ідентичності у сучасну епоху. Аргументуйте свою відповідь.
7. Розкрийте зв'язок між поняттями «ідентифікація» та «ментальність».
8. Охарактеризуйте причини відмінностей цінностей у різних культурах.
9. Проаналізуйте співвідношення понять «національна культура» та «загальнолюдські культурні цінності».
10. Проаналізуйте, як розглядалась основна проблема аксіології: «що є благо?» – у різні історичні епохи.

11. Проаналізуйте співвідношення понять «традиція» і «інновація» у різних культурах та функції, які вони виконують.

12. Ознайомившись з роботою Е. Фромма «Иметь или быть?», висловіть своє ставлення щодо двох основних типів ціннісних орієнтацій сучасної людини.

13. Охарактеризуйте різні підходи до типологізації культури в культурологічній думці.

14. Дайте порівняльну характеристику формаційної та цивілізаційної типології культури.

15. Проаналізуйте, як пов'язані між собою регіональна та релігійна типологізації культури.

16. Поясніть, чому «Захід» і «Схід» розглядають як протилежні соціокультурні парадигми.

17. Проаналізуйте, чим обумовлена криза євроцентризму у ХХ столітті.

Тематика рефератів і доповідей

1. Культура як система цінностей.
2. Концепція «зіткнення цивілізацій» С. Гантінгтона.
3. Роль цінностей у житті людини та суспільства.
4. Національні та загальнолюдські цінності.
5. Цінності та сенс життя.
6. Духовні цінності та суспільний прогрес.
7. Ментальність та її типи.
8. Д. Чижевський про особливості української ментальності.
9. Актуалізація проблеми культурної ідентифікації у сучасну епоху.
10. Культурна людина. Хто вона?
11. Культура – соціальна пам'ять людства.
12. Традиції та новації у культурі.
13. Функції культури.

Тема 2

ПРОБЛЕМИ КУЛЬТУРОГЕНЕЗУ

Зміст теми

- 2.1. Трудова концепція походження культури.
- 2.2. Психоаналітична концепція походження культури З. Фрейда.
- 2.3. Ігрова концепція походження культури Й. Хейзінги.
- 2.4. Теорія пасіонарності Л. Гумільова.

Одним із загальноновизнаних видів соціальної та історичної динаміки культури є *культурогенез*. Культурогенез, тобто початок зародження і розгортання культури, починається з того моменту коли під впливом певних факторів у психіці первісної людини відбулися якісні зміни. Ці зміни проявилися, насамперед, у тому, що окремі важливі аспекти існування людини перестали підкорятися універсальним природним законам та керуватися виключно інстинктами. Тобто первісна людина почала виходити за межі інстинктивного тваринного способу буття. Почався процес самоусвідомлення та самовизначеності людини у світі природної необхідності. Це знайшло вираження в першій культурній опозиції «Я- Інше», або «Я- не-Я». Свідомість, усвідомлене ставлення до світу стали визначальними характеристиками людини. Наступними кроками культурного поступу людства стали мова та накопичення і передача знань про світ. Отже, можна сказати, що культура стала своєрідним виявом самостійності людини по відношенню до світу природи.

Сутність культуурогенезу виражається в процесі постійного саморозвитку культури, що здійснюється внаслідок трансформації вже існуючих форм і систем та шляхом народження нових феноменів, які не існували в культурі раніше. Культурогенез не вичерпується лише фактом виникнення культури, це процес постійного розвитку та модернізації культурних феноменів.

Структурно в культуурогенезі можна виділити декілька *компонентів*: генеза культурних форм; моделювання історико-куль-

турного процесу; формування нових культурних систем, що утворюються людськими спільнотами; історичні типи культурних систем, які різняться специфічними ціннісними орієнтаціями та нормами.

Слід зауважити, що проблеми *історичної генези культури* та її окремих вузькоспеціалізованих галузей вивчали історики, соціологи, етнографи, археологи та інші дослідники, проте загальна теорія культурогенезу стала предметом наукового дослідження відносно недавно.

Однією з найбільш складних проблем, що пов'язана із культурогенезом, є *проблема походження культури*. Вона розроблялась багатьма теоретиками культури, серед яких – Г. Спенсер, Л. Морган, Е. Тейлор, Дж. Фрезер, З. Фрейд, Ф. Енгельс, К. Маркс, Й. Хейзінга та інші. Незважаючи на принципову несхожість методологічних установок та загальнотеоретичних положень, усі теорії об'єднують бажання дати відповідь на питання: *Що стало причиною культурогенезу? Як у природному світі виник якісно новий феномен – культура? Що може розглядатися як першоджерело культури?»*

Аналізуючи можливі причини культурогенезу, більшість дослідників дотримуються думки, що його основною причиною є потреба в адаптації пралюдської спільноти до динамічних умов її природного існування. Процес адаптації здійснюється шляхом створення нових форм діяльності людей та соціальної взаємодії.

Стосовно питання про першоджерело, механізми утворення і сутність культури в культурології сформувалося справжнє розмаїття теорій: психологічні, антропологічні, соціокультурні. Незважаючи на глибину теоретичних обґрунтувань, жодна із існуючих теорій не отримала статусу загальноновизнаної. До найбільш відомих можна віднести *трудова, психоаналітична та ігрову* концепції походження культури.

2.1. Трудова концепція походження культури

Трудова концепція походження культури (або знаряддево-трудова) розроблена в рамках *марксистської* філософської традиції. Основна ідея цієї теорії подана в роботі *Ф. Енгельса «Роль праці в процесі перетворення мавпи на людину»*. Вивчаючи проблему походження культури, марксистки підкреслюють виключне значення *праці* в процесах культуротворення. Теза про діяльнісну природу

культурогенезу дозволяє розглядати працю як своєрідну опосередковуючу ланку між тваринним світом і світом людей. Саме праця виводить людину за межі суто природного існування, відкриваючи перед нею горизонти культури.

Праця – це цілеспрямована діяльність людини, у процесі якої вона за допомогою знарядь праці взаємодіє із природою, використовує її у своїх цілях. Як цілеспрямована діяльність, праця, власне, і починається із виготовлення знарядь праці. Звичайно, простежити виникнення «найпершого» знаряддя праці так само неможливо, як і простежити появу «найпершої» людини. Проте в межах трудової концепції робиться припущення, що систематичне використання пралюдьми різних предметів природи як засобів забезпечення життєдіяльності поступово привело до вибору серед багатьох однорідних предметів найбільш зручних за формою і ефективних у використанні. Згодом пралюди перейшли до цілеспрямованого пошуку відповідних предметів, у їх мозку сформувались «образи» конкретних природних знарядь. Наступним кроком був процес їх успішного вдосконалення, що стало своєрідною передумовою для цілеспрямованого створення штучних знарядь праці, які і стали першим неприродним феноменом.

Виготовлення знарядь праці є фундаментальною умовою для виникнення культури. У процесі виготовлення знарядь праці ускладнюється зміст самої праці. Завдяки цьому розвиваються здібності людини, відбувається поступове формування людської свідомості, виникає потреба в передачі інформації. Важливим моментом цього процесу стає поява мови як засобу спілкування, яка відкриває нові можливості для спільної трудової діяльності. *Спільна діяльність породжує нове середовище – людське суспільство і культуру.*

Отже, теза про діяльну природу культурогенезу пов'язана з ідеєю, що саме праця, виготовлення знарядь праці є тим стрижнем, навколо якого кристалізуються передумови для майбутнього культурного розмаїття. Діяльнісний підхід акцентує увагу на людському факторі в розвитку культури і трактує культуру як спосіб життєдіяльності людини, процес реалізації людських потенцій. За таких умов культура розуміється як *концентрований, організований досвід людства*, як процес, у якому відбувається розкриття сутнісних характеристик людського суспільства. Така інтерпретація культури ґрунтується на її *аксіологічних* вимірах, коли культура розуміється як показник людяності, міра гуманізації природи.

Трудова концепція вважається однією з *найбільш змістовних та теоретично обґрунтованих*. Проте сучасна наука і філософія

представили цілу низку питань стосовно культурогенезу, на які з позицій означеної концепції відповісти важко або ж і неможливо.

Серед найскладніших є питання стосовно співвідношення: людина – праця, праця – свідомість. У якому смислі можна говорити про людину як продукт праці, якщо сама праця склалася саме в процесі антропосоціогенезу? На якому етапі можна говорити про працю як цілеспрямовану діяльність? У трудовій концепції походження культури міститься логічна суперечність. Усі принципові складові культурогенезу: праця, свідомість, людина, соціальність – формуються одночасно, виступаючи *водночас і передумовами, і наслідками*. Ця суперечність залишається невирішеною і для сучасної культурологічної думки.

2.2. Психоаналітична концепція походження культури З. Фрейда

З. Фрейд є основоположником філософської концепції психоаналізу, особливістю якої було відкриття сфери позасвідомого. Розглядаючи проблеми культурогенезу, З. Фрейд виступив із критикою основних положень трудової концепції та розробив власну концепцію походження та сутності культури. Проблема культури присвячено чимало праць філософа, серед них «Тотем і табу», «Сон і міф».

В основу концепції походження культури З. Фрейдом покладено гіпотезу про виключний вплив *позасвідомих імпульсів* на поведінку людини та визнання *антагонізму* між природним началом в людині і культурою. Основою для даної гіпотези стали результати досліджень психіки людини. Такі дослідження дали можливість виділити в психіці людини *три рівні*:

- сфера *Воно* – позасвідомі імпульси, що виходять із біологічних інстинктів та потягів людини;
- сфера *Я* – розум, свідомість, що намагається пристосувати людину до реальних умов життя;
- сфера *над-Я* – соціокультурна реальність, внутрішній центр людини, втілюється в суспільних нормах і заходах.

Сфера позасвідомого трактується З. Фрейдом як особлива *ірраціональна* сила, що обумовлена могутньою енергією *лібідо*. Лібідо (від лат. – бажання, потяг) – це енергія бажань, статевих інстинктів, яка в силу своєї асоціальності не може отримати прямої реалізації і

тому витісняється у сферу позасвідомого, проте постійно провокує людину. Засобом плідного вирішення асоціальних бажань лібідо є *сублімація* – процес заміни заборонених потягів цілями більш «високими», саме на досягнення яких і розтрачається енергія лібідо.

Культура, за З. Фрейдом, ґрунтується на *відмові* у задоволенні бажань позасвідомого та існує за рахунок сублімованої енергії лібідо. Сублімація імпульсів лібідо є *таємницею культурної творчості*. Лібідо виступає рушійною силою людської історії. Культура, за його визначенням, охоплює, по-перше, всі накопичені людьми знання та вміння, по-друге, усі інститути для впорядкування людських відносин. У цілому Фрейд оцінював культуру *негативно*, вважаючи її механізмом соціального придушення свободи людини.

Вивчаючи з позицій психоаналізу особливості життєдіяльності архаїчних племен, зокрема *табу* і *тотемізм*, Фрейд робить висновок, що в їх заборонному значенні смисл табу полягає у *стримуванні біологічних інстинктів* у людині. Поступове розгортання системи заборон компенсує втрату людиною тваринних імпульсів. Саме табу визначається З. Фрейдом як перший основний регулятор усіх сторін суспільного життя людей, свідченням відриву людини від природи. З. Фрейд приходить до висновку, що прогресивний розвиток культури, безумовно, веде до обмеження природи людини та посилення почуття провини в силу неможливості реалізувати свій біологічний потенціал. Таким чином, прогрес культури не робить людину щасливою, а навпаки – значною мірою викликає в неї невротичні стани.

Найбільш культурні люди, за Фрейдом, – це найбільш подавлені, у котрих через виховання – «витіснення» неприйнятні для суспільства потяги були усунені зі свідомості у підсвідоме. Уся художня творчість живиться *подавленим лібідо*, проявом підсвідомого. Це знайшло свій вираз у роботах З. Фрейда про Есхіла, Софокла, Шекспіра, Леонардо да Вінчі, Мікеланджело, Гете, Достоевського. У статті «*Невдоволеність у культурі*» Фрейд застерігав культуру від надмірності обмежень, умовностей і заборон. Він оспівував «природну людину», услід за Ж.-Ж. Руссо. Культура має поступитися місцем віталізму, життєвій енергії.

Фрейдистська методологія пізнання сутності культури широко використовувалась його послідовниками, зокрема Е. Фроммом, К.Г. Юнгом. Психоаналітична концепція походження культури З. Фрейда зазнала численних нарікань, її називали «міфологічною», ненауковою. Основні положення фрейдистської теорії культури носять здебільшого *гіпотетичний* характер.

2.3. Ігрова концепція походження культури Й. Хейзінги

У сучасній культурології існує численна кількість теорій, які досліджують ігровий аспект культурного буття. Слід зауважити, що на ігровий компонент у культурі вказував ще античний філософ Платон, а згодом – І. Кант, Е. Фінк, Г. Гадамер, Ф. Шиллер, романтична школа Йєни. Вони виступали проти безсистемної плюралістичної трактовки культури свого часу, коли її розглядали як конгломерат моральних, релігійних та політичних форм. Так, Ф. Шиллер писав, що не можна замикати культуру в рамки розуму, цілком ігноруючи почуття і переживання людини.

Проте найяскравішого звучання «*ідея гри*» отримала у голландського філософа Й. Хейзінги. Саме йому належить класична концепція ігрової генези культури, яка викладена в роботі «*Homo ludens*» («Людина граюча»). В основу цієї концепції покладено ідею про сутність та значення гри як джерела культури. Й. Хейзінга спробував проаналізувати поняття культури, виходячи із наявності в ній ігрового елемента. На його думку, *сама гра, а не праця* була формоутворюючим фактором людської культури.

За Й. Хейзінгою, гра – це найбільш глибинна форма вираження життя. Сутність гри неможливо визначити за допомогою фізичних чи біологічних досліджень, також її неможливо звести до процесу звільнення надлишкової енергії чи до інстинкту «наслідування». Гра відноситься до сфери *ірраціонального* тому, що вона охоплює і тваринний, і людський світи. Завдяки цьому факту гра не може бути обґрунтованою раціональним шляхом, вона носить *надлогічний* характер. Існування гри не можна пов'язати з жодним із ступенів людської культури чи з будь-якою формою світогляду. Й. Хейзінга трактує гру як сталу величину, що *передуює культурі*, а потім супроводжує та визначає її.

Він виділяє ряд *ознак* гри, найсуттєвішою з яких є *свобода*. Гра не може мати примусовий характер, інакше втрачається її сутність. Не менш важливими рисами гри можна назвати: *обмеженість* – гра здійснюється в конкретному місці та часі, її сенс полягає в ній самій; *напруженість* – намагання виграти та інші риси.

Отже, гра, з точки зору Й. Хейзінги, – це своєрідна *свобідна діяльність*, що усвідомлюється як феномен, здатний повністю оволодіти гравцем та обмежити його життя правилами. Гра – це *всехоплюючий* спосіб людської діяльності, універсальна категорія

людського існування. За своєю сутністю вона є структурною основою для формування людської діяльності. Культура виникає та розгортається в грі, носить ігровий характер.

Ігровий елемент присутній на *всіх етапах* розвитку людської культури, починаючи з архаїчних часів. Будь-який вид людської діяльності прагне виразити себе через гру. Слід зауважити, що гра сама по собі від самого початку знаходиться *поза моральними вимірами*. Вона не має моральних ознак. Моральність чи аморальність формується залежно від того, дотримуються чи не дотримуються правил гри. Саме моральність є свідченням того, що в грі дотримуються правил.

Ігрова концепція культури *оптимістична*, оскільки гра не має кінця. Справжня гра виключає будь-яку пропаганду, адже інтерес гри у ній самій. Люди, що ламають правила гри, являють для культури найбільшу небезпеку, оскільки абсолютизують або своє Я, або своє Ми. Вони прагнуть нав'язати культурі свої правила гри, що веде до насильства. Яскравим прикладом такого ставлення до культури є німецький фашизм.

Говорячи про культуру ХХ століття, Й. Хейзінга підкреслює, що в ній відбувається майже повна *втрата ігрового елементу*. Наслідком цього є ознаки *занепаду* культури. Відсутність справжніх форм гри деформує культуру, втрачається рівновага між духовними та матеріальними цінностями. Основою для успішного розвитку культури має бути збереження в ній ігрового виміру.

Концепція ігрової генези культури Й. Хейзінги, незважаючи на високий рівень теоретичного обґрунтування, носить *гіпотетичний* характер. Ігровий підхід заснований на аналогії і спрямований на уточнення характерних рис культури, але не на розкриття самого феномену культури і закономірностей її розвитку. Прихильники ігрового підходу прямо говорять про відсутність закономірностей у розвитку культури.

2.4. Теорія пасіонарності Л.Гумільова

Оригінальна теорія культурогенезу створена істориком, етнологом, культурологом, філософом, представником російського космізму *Л. Гумільовим* (1912-1992) на основі концепції *пасіонарності*. Його культурологічні ідеї викладені в роботах «Этногенез и биосфера Земли», «Ритмы Евразии: эпохи и цивилизации»,

«Этносфера: история людей и история природы» та ін. Одна з головних категорій його концепції – «етнос», котру він розглядає двояко: як соціокультурну спільноту і як форму внутрішньої диференціації виду *Homo Sapiens* залежно від географічних умов життя та господарської діяльності. Л. Гумільов вважав, що виникнення нових етносів обумовлено космічними енергетичними (пасіонарними) поштовхами, які породжують «пасіонарії». Вони є носіями нових генетичних ознак, що виникають у результаті мутацій. Внаслідок цього їм притаманний *пасіонарний дух*: високі прагнення, здатність в ім'я реальної або ілюзорної мети жертвувати заради її реалізації як своїм життям, так і життям інших. *Пасіонарний дух надає етносу історичної динаміки*, активності, наслідком чого є успішні завойовницькі війни, створення держави, розквіт мистецтва. В результаті цього сплеску пасіонарної напруги з'являється *нова культура*. При цьому відбувається або поглинання ряду суміжних культур, або ж розширення ареалу за рахунок неокультурених територій, або ж поєднання обох процесів. Усі етноси проходять декілька *стадій розвитку*: виникнення і підйом, викликані пасіонарним поштовхом; фазу апогею етнічної активності, котра супроводжується суперництвом всередині етносу; фазу розсіювання пасіонарної енергії, її кристалізації в пам'ятках культури та мистецтва; фазу життя етносу «за інерцією»; фазу незворотної деградації етносу і обивательського спокою. Поступово пасіонарна енергія розтрачається в історичній діяльності, і етнос знову розчиняється у природному і соціальному середовищі, поглинається іншими цивілізаціями, що піднімаються, і часто безслідно зникають, входячи в склад іншого суперетносу. Життєвий цикл етносу складає приблизно 1200-1500 років, за які він розвиває свою культурну традицію.

За Гумільовим, російський етнос приблизно на 500 років молодший від західноєвропейських народів. Тому, як би росіяни не прагнули відтворити європейські форми життя, вони не зможуть досягти такого життєвого рівня і форм буття, що характерні нині для Заходу, який знаходиться в інерційній фазі і належить до іншого суперетносу. Можна зробити спробу увійти в його склад, але тоді платою буде відмова від власних традицій і наступна асиміляція. Погляди Л. Гумільова певною мірою перегукуються з класичними теоріями локальних цивілізацій М.Я. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі, які будуть розглянуті нижче.

Питання для самоконтролю

1. У чому сутність проблеми культурогенезу?
2. Які теорії культурогенезу Вам відомі?
3. Яку роль відводять К. Маркс і Ф. Енгельс праці у трудовій концепції культурогенезу?
4. У чому сутність психоаналітичної моделі походження культури? Чим обумовлено негативне оцінювання культури З. Фрейдом?
5. Чому гра, за Й.Хейзінзою, могла бути ключовим чинником формування культури? Які основні ознаки гри він розглядає?
6. У чому смисл поняття «пасіонарність» у концепції Л.Н. Гумільова?

Семінар №2. Проблеми культурогенезу

Мета та завдання заняття: розкриття сутності культурогенезу у процесі саморозвитку культури; пояснення основних категорій трудової концепції походження культури; загальна характеристика психоаналітичної концепції та її основних понять; пояснення причин «невдоволеності культурою» згідно з З. Фрейдом; аналіз класичної концепції ігрової генези культури Й. Хейзінги та суттєвих ознак гри.

Основні поняття та категорії теми: *гра, діяльність, культурогенез, лібідо, пасіонарність, праця, правила гри, свідомість, сублімація.*

План

1. Основні ідеї трудової концепції походження культури.
2. Проблема походження культури у психоаналітичній концепції.
3. Гра як визначальний чинник культурогенезу згідно з Й. Хейзінгою.

Завдання до самостійної роботи

1. Проаналізуйте, у чому полягає корінна відмінність людської праці від життєдіяльності тварини.

2. Поясніть думку Маркса про те, що людина творить не лише за мірками нагальних потреб, але й за законами краси та духовності. Чи є ця точка зору пріоритетною також в сучасну епоху?

3. Проаналізуйте, які положення концепції культури Й. Хейзінги приймаються, а які – спростовуються у роботах представників сучасної культурологічної думки.

4. Проаналізуйте точку зору Й. Хейзінги на генезу культури, співставивши її з марксистським розумінням цієї проблеми.

5. Визначте, що, згідно з Й. Хейзінгою, являє собою гра і чим вона відрізняється від інших сфер діяльності.

6. Визначте, яке майбутнє, з точки зору Й. Хейзінги, очікує гру та культуру. Як Ви вважаєте, наскільки переконливою є його думка щодо необхідності збереження у культурі ігрового виміру?

7. Охарактеризуйте психоаналітичну концепцію походження культури З.Фрейда.

8. Проаналізуйте зміст фрейдівського поняття «сублімація» і поясніть, чому Фрейд виступає проти «надто людського» надлишку культури у вигляді умовностей і заборон.

9. Заповніть таблицю «Основні концепції походження культури» за такими параметрами: автор концепції, основна робота, культурологічна концепція; основні категорії, що розкривають зміст концепції.

Тематика рефератів та доповідей

1. Трудова концепція культурогенезу К.Маркса.
2. Концепція культури З.Фрейда.
3. Ігрова концепція культури Й.Хейзінги.
4. Теорія пасіонарності Л.Гумільова.

Тема 3

ТЕОРЕТИЧНІ СХЕМИ КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИХ ЗМІН

Зміст теми

- 3.1. Еволюціоністські теорії культурного розвитку.
- 3.2. Циклічні теорії культурних змін.
- 3.3. Хвильова модель культурного розвитку.
- 3.4. Нелінійна схема культурно-історичного процесу.

Культура як цілісність за своєю сутністю не є статичним утворенням. Її існування – це безперервний процес *змін та перетворень*. Істотні зміни, що відбуваються в культурі, не завжди можна пояснити соціальними причинами. Сучасна культурологічна наука і досі чітко не пояснила той факт, чому культура не переставала розвиватися в найкритичніші періоди тієї чи іншої епохи. Вона продовжувала розвиватись в умовах гострої кризи рабовласницького і феодального суспільства, а також у роки фашистських диктатур та тоталітарних режимів.

Традиційно під *культурними змінами* розуміють будь-які трансформації в культурі, незалежно від їх глибини та спрямованості. Найчастіше зміни мають процесуальний характер, визначаються спрямованістю, тривалістю та швидкістю. *Динаміка культури* характеризує трансформаційні процеси всередині культури й у взаємодіях культур, які специфічні цілісністю, закономірністю, спрямованістю і впорядкованістю провідних тенденцій. Для динаміки культури характерною є усталеність взаємодії компонентів, періодичність і стадіальність, що відрізняє її від культурних змін як довільних трансформацій соціокультурного процесу. Динаміка культури є відображенням здатності складних соціальних організмів адаптуватись до мінливих зовнішніх і внутрішніх умов існування. Синонімом поняття «динаміка» в культурологічній теорії іноді виступає термін «розвиток».

Вивчення особливостей культурного розвитку, дослідження його основних етапів з часом виділилось у проблему спрямованості культурно-історичного процесу, про цілі історії, яка стала однією із найактуальніших проблем культурології.

Дослідження культурно-історичного процесу здійснювали представники різних культурологічних шкіл, у рамках яких, виходячи з різних теоретичних та методологічних засад, сформувався несхожі теорії культурних змін. Умовно їх можна поділити на два типи: *еволюціоністські* та *циклічні*.

3.1. Еволюціоністські теорії культурного розвитку

Значний досвід дослідження сутності та визначення основних схем культурного розвитку мають культурологи, які працювали в рамках еволюціоністських і неоеволюціоністських напрямків. Теоретики еволюціонізму (Спенсер, Морган, Тайлор) розуміли культуру як сукупність процесів адаптації людей, організованих у суспільства, до умов їх природного існування. Культура людства, відповідно до цього, розуміється як спільний еволюційний процес. Прихильники еволюціонізму визнають культурну спільність всього людства і вбачають у всій історії культури єдиний вектор розвитку, який реалізується у послідовності культурно-історичних епох. До основних ідей *класичного еволюціонізму* відносяться: *спрямованість* руху людського суспільства і культури від простого до складного та *закономірність* культурного розвитку.

Еволюційна форма культурної динаміки є послідовним ускладненням соціокультурного життя з необхідним підвищенням рівня його організації. У різних еволюціоністських теоріях ідея вдосконалення культури реалізується в різних варіантах: як еволюція духовного компоненту культури – рух від дикості до цивілізації; як еволюція економічно-виробничих відносин: рабовласництво – феодалізм – капіталізм – соціалізм – комунізм; як еволюція форм пізнання: магія – релігія – наука.

Еволюціоністські теорії культурного розвитку в хронологічному вимірі стали першими схемами культурного розвитку. На формування ідей еволюціонізму вплинули досягнення природничих наук, особливо біології, зокрема відкриття *Ч. Дарвіном* (1809-1882) еволюційних закономірностей зміни живих організмів, що привело відповідно і до формування *еволюціоністської концепції культури*.

Найбільш яскравими представниками еволюціонізму в культурі стали *Г. Спенсер* (1820-1903) і *Е. Тайлор* (1832-1917). Спенсер у своїй фундаментальній праці «Засади соціології» здійснив системний аналіз біологічного і соціального організмів, доводячи аналогію їх зародження і розвитку, розглянувши розвиток культури як частину незворотного процесу еволюції, що проявляється в ускладненні та вдосконаленні примітивних культурних систем. Тайлор визначав культуру як «загальне удосконалення людського роду шляхом вищої організації окремої людини і цілого суспільства».

Виділяють *три типи* еволюціоністських концепцій: однолінійну, універсальну та багатолінійну.

Для концепцій однолінійного еволюціонізму характерно дослідження конкретних типів культур з метою розкриття універсальних закономірностей становлення людського суспільства та підтвердження однотипності розвитку. Відмінності між культурами пояснювались існуванням різних природних середовищ, до яких повинна пристосуватися людина.

Універсальний еволюціонізм відрізняється від однолінійного предметом дослідження. У межах цього варіанта еволюціонізму культура розглядається не як конкретний культурний тип, а як цілісність. Ідея *універсальної еволюції* полягає у виявленні глобальних змін, що носять форму розвитку.

Багатолінійний еволюціонізм або *неоеволюціонізм* має спільні риси з однолінійним. Тут теж увага дослідника зосереджена на вивченні конкретних типів культури, але метою є пошук *аналогій* у культурному розвитку різних суспільств. Теорія *багатолінійної еволюції* пов'язана з визнанням можливості *багатоманітних, приблизно рівноцінних напрямків* соціокультурного розвитку, що значно ускладнює можливість визначення загальних законів еволюції.

Концепції еволюціонізму є фундаментом *лінійної схеми* історичного процесу. Прихильниками цієї схеми історії можна вважати Гердера, Тайлора, Гегеля, Маркса, Спенсера. Філософія культури усього XIX століття знаходилась під великим впливом представника німецької класичної філософії *Г. Гегеля* (1770-1831). Він ввів поняття «світового розуму», «світового духу», що ототожнювався з Богом, «абсолютної культури» як *кінцевої мети* розвитку людства на шляху оволодіння «абсолютною ідеєю», «абсолютним знанням». Він визначав культуру як *поступовий* вияв творчої сили «світового розуму», який проходить різні стадії самопізнання, прагнучи досягти через діалектичну боротьбу протилежностей «абсолютного знання». До лінійної моделі історичного розвитку суспільства слід віднести

також *марксистську концепцію формацій*, яка розглядає культурно-історичний процес як сходження від однієї формації до іншої на шляху прогресу. Таким чином, фактично лінійна модель визнає, що шлях культури – це поступальний рух від дикунства до цивілізації, у процесі якого більш складні культурні елементи заперечують існування попередніх, які характеризуються як менш досконалі. Світова культура має *загальновизнану* мету, що обумовлює поступовий розвиток і розквіт *єдиного культурного цілого*. Еволюційні концепції мають значне коло прихильників, проте поступально-лінійний вектор розвитку не розкриває всіх механізмів культурної динаміки. Зазвичай поступально-лінійний вектор розвитку культури доповнюється фазовими або циклічними змінами, які можуть трансформуватися в розвиток *по колу* або у *хвильовий* розвиток.

3.2. Циклічні теорії культурного розвитку

В основі циклічних теорій культурного розвитку – заперечення ідеї еволюціонізму, тобто *відмова від лінійності* в трактуванні людської історії. Прихильники цивілізаційної методології висунули нову *плюралістичну* модель культурного розвитку, що ґрунтується на тезі про *культурно-історичний процес як низку самостійних, унікальних, незалежних одна від одної культурних форм*.

Саме в цій сукупності конкретних культурних форм і реалізується вся багатоманітність людської історії. У культурологічній теорії склалась нова концепція – концепція *локальних цивілізацій*, яка за своєю сутністю є протилежною лінійній схемі історико-культурного процесу та ідеї європоцентризму. Класичними теоріями, що були розроблені в межах даного методологічного підходу, стали концепції М. Данилевського, О. Шпенглера, А. Тойнбі.

Прихильники *кругової* моделі розвитку вважають, що суть історико-культурного руху – це круговороти, рух по колу, або існування декількох ізольованих один від одного культурних кругів. При цьому підкреслюється схожість між соціокультурними явищами та життєвими циклами біологічних організмів, повторюваність розглядається як основна риса існування всього живого. Історія культури – це історичне буття різноманітних культурних форм, кожна з яких є абсолютно унікальним та *неповторним* утворенням. Циклічна або кругова схема історичного процесу яскраво викладена в так званих «класичних теоріях цивілізації», які ми розглянемо.

3.3. Хвильова модель культурного розвитку

Слід зазначити, що окрім еволюціонізму та циклізму в культурології виділяють *хвильову* модель історичного розвитку, в основі якої – своєрідне поєднання ідей еволюціонізму та циклізму.

Хвильова модель розвитку культури була розроблена Питиримом Сорокіним (1889-1960). Беручи за основу *ціннісний підхід* і визначаючи у відповідності з ним культуру як «єдність..., усі складові частини якої пронизані одним основоположним принципом, виражають одну і головну цінність», Сорокін виділяє періоди чуттєвого і надчуттєвого світосприйняття, що змінюють один одного. Залежно від того, *яка цінність домінує*, він поділяє всі культурні надсистеми на три типи: ідеаціональний, чуттєвий та ідеалістичний. Якщо переважає *ідеаціональна культура*, то вищою цінністю в ній стає Бог і віра, а до чуттєвого світу, його багатства, радощів і цінностей формується байдуже чи негативне ставлення. Прикладами такого типу є середньовічна культура, культура брахманської Індії, буддійська і лаоїтська культури, грецька культура з VIII до кінця VI століття до н.е.

У *чуттєвій культурі* переважає цінність почуттів: сенс має тільки те, що ми бачимо, чуємо, сприймаємо дотиком. Формування її починається в XVI столітті і досягає свого апогею в середині XX століття. Цінності релігії, моралі, інші цінності ідеаціональної культури витісняються немовби на периферію суспільної свідомості і набувають відносного характеру: вони або заперечуються, або люди до них зовсім байдужі. У такій культурі пізнання стає еквівалентом емпіричного знання, представленого природничими науками, які витісняють релігію, теологію і навіть філософію.

Ідеалістична система культури, на думку П. Сорокіна, займає *серединне* положення між ідеаціональною і чуттєвою. Її цінності – це цінності розуму, що раціоналізує об'єктивну реальність. Прикладом може служити західноєвропейська культура XIII—XIV сторіч, а також давньогрецька культура V – IV ст. до н.е. Теорія культури П. Сорокіна є однією із найавторитетніших у культурологічній теорії.

3.4. Нелінійна схема культурно-історичного розвитку

Останнім часом усе більш популярним стає *синергетичний підхід*. Синергетика – це новий напрямок міждисциплінарних

досліджень, об'єктом якого є процеси самоорганізації в різних системах: фізичних, хімічних, біологічних, кліматичних тощо. Засновниками цієї науки є бельгійський вчений, лауреат Нобелівської премії з хімії *І.Р Пригожин* та німецький фізик *Г. Гакен*. Синергетичний підхід застосовується і в культурології для дослідження історико-культурних реалій, даючи плідну можливість по-новому розкрити механізми соціокультурних змін. Згідно із цим підходом, культура постає як *нерівноважна відкрита нелінійна самоорганізуюча система*. Нелінійність системи означає *множинність шляхів її еволюції*. У процесах самоорганізації виявляється амбівалентна природа *хаосу*, який може виступати як руйнуючим, так і *творчим* началом. У ситуаціях, коли система досягає певного критичного рівня, вона стає *нестійкою* – у ній виникає як мінімум два і більше можливих напрямків розвитку, *станів-атракторів*. Цей стан системи називається точкою *біфуркації* або *поліфуркації*. І. Пригожин підкреслював, що поблизу точок біфуркації випадковість, окремі малі *флуктуації*, випадковість можуть відігравати досить суттєву і навіть визначальну роль у визначенні долі системи. Синергетика формує уявлення про *альтернативність, поліваріантність* шляхів розвитку складних систем. Це потенційно дає можливість *вибору* таких варіантів подальшого розвитку культури, які відповідали б цілям і інтересам людства і не були б згубними для природи.

Таким чином, якщо у XIX столітті конструктивною основою світогляду виступала *біологічна* наука (на її основі, наприклад, сформувався еволюціоністський погляд на культуру), то сьогодні подібну роль виконують *математичні* моделі, що розробляються в рамках синергетики. Вони вносять нове розуміння у можливості поведінки складноорганізованих систем, у тому числі і культури, і можливих способів управління ними.

Оригінальна інтерпретація культурної динаміки представлена теоретиками *постмодерністської* традиції. Постмодерністська модель соціокультурних процесів ґрунтується на ідеї неупорядкованого розповсюдження культурних процесів, які за своєю суттю позбавлені напрямку і регулярності: це своєрідний «рух бажання». Для них динаміка культури не є зростанням або розвитком, а принципово відмінним типом руху, який можна позначити терміном «*ризом*», запозиченим з ботаніки, де він означає певний спосіб росту рослин, що відрізняється як від розгалуження стебел з єдиного кореня (метафора системного, впорядкованого розвитку культурних процесів), так і від «пучкоподібного» кореня. Ризом

– це невпорядковане розповсюдження множинності, що не має певного переважаючого напрямку, а йде вбік, вгору, назад, без жодної регулярності, яка б давала можливість передбачити наступний рух.

Питання для самоконтролю

1. Який смисл вкладається у поняття «культурна динаміка»?
2. У чому полягає відмінність культурної динаміки від культурних змін?
3. Які існують різнопланові підходи до побудови моделей соціокультурної динаміки?
4. Які основні схеми культурно-історичного процесу Ви знаєте?
5. Досягнення яких наук здійснили великий вплив на формування ідей культурного еволюціонізму?
6. У чому сутність еволюціоністського підходу до культурної динаміки?
7. Розробки яких дослідників відповідають лінійній моделі розвитку культури?
8. Чому концепція локальних цивілізацій із замкненим життєвим циклом сприяла подоланню європоцентризму?
9. Охарактеризуйте циклічні уявлення про соціокультурну динаміку.
10. Хто відноситься до представників циклічної моделі розвитку культури?
11. Хто розробив хвильову модель розвитку культури?
12. Які культурні типи виділяє у своїй концепції П. Сорокін?
13. У чому полягає специфіка синергетичного підходу до динаміки культури?
14. У чому сутність постмодерністської моделі соціокультурних процесів?

Семинар №3.

Теоретичні схеми культурно-історичних змін

Мета та завдання заняття: визначення поняття «динаміка» у культурологічній теорії; розкриття передумов виникнення ево-

люціоністської концепції розвитку культури, її категоріального апарату та основних типів; загальна характеристика циклічних теорій культурних змін та їх внесок у подолання європоцентризму; аналіз ціннісного ядра культури як підґрунтя класифікації суперсистем у концепції П. Сорокіна; пояснення основних положень синергетичного підходу до динаміки культури як альтернативи еволюційній моделі культурно-історичних змін; розкриття сутності постмодерністського підходу до сучасних соціокультурних процесів.

Основні поняття та категорії теми: *біфуркація (поліфуркація); динаміка культури; еволюціонізм; ідеалістична культура; ідеаціональна культура; лінійна схема; марксистська концепція формації; ризома; синергетичний підхід; стан-атрактор; цивілізаційний підхід; чуттєва культура.*

План

1. Еволюційна модель культурно-історичного розвитку.
2. Циклічна схема історичних трансформацій культури.
3. Хвильова модель культурних змін П.Сорокіна.
4. Синергетична та постмодерністська схеми розвитку культури.

Завдання до самостійної роботи

1. Розкрийте основні положення еволюційної моделі культурно-історичного розвитку.
2. Дайте характеристику циклічним схемам культурних змін.
3. Охарактеризуйте основні положення теорії соціокультурної динаміки П. Сорокіна.
4. Визначте, чому пріоритетне значення Сорокін надає саме ідеаціональній культурі і у зв'язку з цим порівняйте цей тип культури з двома іншими.
5. Визначте, чи можна кризу сучасної європейської культури подолати шляхом значного поширення цінностей ідеаціонального типу.
6. Розкрийте зміст основних категорій синергетичного бачення розвитку. Проаналізуйте, як діє механізм соціокультурної динаміки з позицій синергетики.

7. Визначте корінну відмінність синергетичного підходу від лінійно-еволюційного.

Тематика рефератів та доповідей

1. Різні підходи до пояснення динаміки культури.
2. Еволюційна модель розвитку культури.
3. Марксистська концепція суспільно-економічних формацій.
4. Теорія соціокультурної динаміки П. Сорокіна.
5. Синергетична модель розвитку культури.

Тема 4

КЛАСИЧНІ ТЕОРІЇ ЦИВІЛІЗАЦІЙ

Зміст теми

- 4.1. Концепція культурно-історичних типів М.Я. Данилевського.
- 4.2. Філософія культури О. Шпенглера.
- 4.3. Концепція «круговороту локальних цивілізацій» А. Тойнбі.

4.1. Концепція культурно-історичних типів М.Я. Данилевського

М• *Я. Данилевський* (1822-1885) – російський філософ, культуролог, автор концепції культурно-історичних типів, що була представлена в роботі *«Росія і Європа»*. Спираючись на значний історичний матеріал, М.Я. Данилевський відмовився від ідеї про єдину лінію розвитку світової культури та переосмислив сутність культурно-історичного прогресу. Він заперечує загальноновизнаний в історичній науці поділ світової історії на давню, середню та нову і пропонує власне бачення розвитку

людства. З цією метою М.Я. Данилевський вводить у культурологічну теорію нове поняття – «*культурно-історичний тип* як самобутня цивілізація», що виражає собою своєрідну соціокультурну цілісність, автономне культурне утворення. Кожний культурно-історичний тип, згідно з М.Я. Данилевським, наділений певним своєрідним планом соціального, політичного, релігійного, наукового, художнього та історичного розвитку. Цивілізація, згідно з його концепцією, це пік розвитку, відносно короткий час, протягом якого народи виявляють свій духовний потенціал.

Вивчаючи світову історію культури, він виділив *ряд культурно-історичних типів*: єгипетський, китайський, давньосемітський, індійський, іранський, єврейський, грецький, римський, арабський, європейський. Мексиканську та перуанську культуру він вважав такими, що не завершили свій розвиток. Данилевський критично сприйняв ідею про особливе місце та роль європейського культурно-історичного типу в контексті буття світової культури, його виключного статусу як еталону для інших цивілізацій. На думку М.Я. Данилевського, в історії людства існували *незалежні* від європейської цивілізації культурно-історичні типи, які досягали значних успіхів у своєму культурному розвитку. Жодна із існуючих цивілізацій не може розглядатися як вища точка культурного розвитку; крім того, більшість цивілізацій досягли значних успіхів не в усіх сферах культури, а лише в одній або декількох. Так, наприклад, римська цивілізація досягла висот у сфері права та політики, а грецька – в естетичній сфері.

Данилевський зробив припущення, що життя цивілізації *обмежене*, один культурно-історичний тип змінює інший. Буття кожної цивілізації неповторне, деякі з них існували виключно ізольовано від інших, деякі проявили себе як «спадкоємиці» ранніх культурних традицій. Він вважав, що ізольованість не сприяє реалізації прогресивних ідей у культурі – саме ізольованість китайської та індійської культур стала підґрунтям східного традиціоналізму та консерватизму.

Історичне буття культури, згідно з Данилевським, обумовлено такими *періодами*: етнографічним (відбувається формування народу, його мови); політичним (створюються атрибути державності); цивілізаційним (період розквіту творчої діяльності народу). Деякі з народів, на його думку, ще не досягли цивілізаційного рівня, наприклад слов'яни. У наші дні прийшов час для розвитку слов'янської раси в самобутній культурний тип.

М.Я. Данилевський у своїй роботі «Росія і Європа» сформулював п'ять основних *законів* виникнення, розвитку та загибелі культурно-історичного типу:

- будь-який народ, що належить до однієї мовної групи, утворює культурно-історичний тип, якщо він духовно здатний до історичного розвитку та пройшов стадію дитинства;
- для справжнього культурного розвитку народ повинен досягти політичної незалежності;
- основні засади одного культурно-історичного типу не передаються іншому типу; кожний культурний тип створює власні засади розвитку;
- цивілізація тільки тоді досягає розквіту, коли різні народи, які складають її, утворюють федерацію або політичну систему держав;
- розвиток культурно-історичних типів за своєю сутністю *нагадує життя рослин*, у яких період зростання є невизначеним, проте період цвітіння та період плодоносіння відносно короткі.

Заслуга Данилевського полягає в тому, що він одним із перших досліджував цивілізації під кутом зору їх множинності, а не в контексті розвитку західноєвропейської цивілізації. Теоретичні здобутки М.Я. Данилевського були позитивно оцінені О. Шпенглером, який створив свою оригінальну концепцію локальних культур.

4.2. Філософія культури О. Шпенглера

Культурологічна концепція *О. Шпенглера* (1880-1936) вважається однією із найяскравіших в системі філософського знання XIX–XX століть. Основна праця О. Шпенглера – «*Присмерк Європи*». Саме в ній автор виклав основні положення нової теорії культури. Вивчаючи особливості соціокультурної ситуації кінця XIX – початку XX століть, він виступив із різкою критикою європейського раціоналізму та теорії безперервного прогресу людства. Для О. Шпенглера світова історія не є єдиним процесом, що невинно розвивається. В такому загальному вигляді її взагалі важко осягнути. Тому, на думку О. Шпенглера, історія культури може бути представлена лише як *сукупність локальних культур, що виникають послідовно*. Кожна з них у своєму розвитку підпорядкована чітким закономірностям. Закономірність проявляється в тому, що кожна культура проходить *стадії* народження, розвитку, розквіту та занепаду. Саме ця ідея складає ядро концепції *історичних циклів*. Таким чином, О. Шпенглер *заперечує лінійно-прогресистський підхід* до розуміння світової історії та пропонує нову модель

культурного буття людства. Фундаментальними категоріями в його концепції стають «культура» і «цивілізація», які набувають специфічного звучання: він *розділяє та протиставляє* ці поняття.

Розкриваючи особливості культури, О. Шпенглер підкреслює, що культура – це органічна система духовно-соціальних орієнтирів, що мають здебільшого *ціннісну основу*, завдяки чому вона здатна піднести людину над буденністю. Існуючи як локальна, кожна культура є *унікальною та неповторною*, вона має свою національну основу. Локальна культура ізольована від інших локальних культур, її своєрідність визначається присутньою в ній «душею». «*Душа*» – це генетичний код культури, саме вона обумовлює винятковість кожної конкретно існуючої культурної форми. Культура стає своєрідним *символічним вираженням душі*, саме через культурні феномени душа може себе реалізувати та проявити.

Визнання локального характеру культури дозволило Шпенглеру зробити висновок про *відсутність загальної спрямованості історичного процесу* та наголосити на абсурдності самого поняття «людство». Життя культури, за Шпенглером, – це безперервний процес народження та загибелі ряду культурних форм, що являють собою своєрідні *надбіологічні* організми, неповторні та унікальні за своєю сутністю. Кожна локальна культура після народження та розквіту починає вичерпувати внутрішні резерви своєї душі, і на цьому етапі культура *переходить у цивілізацію*.

Для О. Шпенглера цивілізація є необхідним *завершальним* етапом розвитку культури. Перехід культури в цивілізацію знаменує собою перехід *від творчості до механізму*. Основними ознаками цивілізації стають: закостеніння суспільства, послаблення традицій та релігії, урбанізація, засилля техніки, занепад мистецтва, формування масової культури.

Отже, *цивілізація – це культура, яка реалізувала свої цілі*. У масштабах світової культури О. Шпенглер виділив *вісім* великих культур, які досягли зрілості: єгипетську, індійську, вавілонську, китайську, греко-римську, візантійську, майя, західноєвропейську. Історія, таким чином, розпадається на низку незалежних, неповторних *замкнених локальних культур*, які мають виключно *індивідуальну долю*. Шпенглер *відмовився* від ідеї європоцентризму, підґрунтям якої була теза про Європу як центр світового культуротворення. Історія культури – це *єдність розмаїття* усіх проявів життя.

Ідеї О. Шпенглера сприяли розвитку нового напрямку в культурології, саме його теоретичні положення утворюють фундамент для більшості сучасних культурологічних досліджень.

4.3. Концепція «круговороту локальних цивілізацій» А. Тойнбі

Англійський історик і філософ А. Тойнбі (1889–1975) розробив інший варіант теорії циклічного розвитку різноманітних культур. Його основна робота – «*Осягнення історії*», у якій він стверджує, що теза про єдність всесвітньо-історичного процесу є хибною.

Для А. Тойнбі всесвітня історія постає у вигляді *скупності історій самостійних «цивілізацій»*. У межах світової культури Тойнбі виділив 21 цивілізацію, з яких сьогодні продовжує існувати сім. Цивілізації – це своєрідні «культурно-історичні монади», тобто *автономні культурні утворення*, що у своєму розвитку проходять *стадії* виникнення, зростання, надлому та розпаду, після чого вони гинуть, поступаючись місцем новій цивілізації. Проте, на відміну від О. Шпенглера, А. Тойнбі вважав, що в житті цих цивілізацій є *спільні моменти*, які і забезпечують процес *поступального розвитку* людської спільноти, її *духовного вдосконалення*.

Однією із найбільш значимих проблем, які намагається вирішити А. Тойнбі, є пошук механізмів, за допомогою яких здійснюється перехід суспільства із статичного стану в *динамічний рух*, що власне і зумовлює процес народження та функціонування цивілізації. Один із таких механізмів виражається в законі «*Виклик–та–Відповідь*». Відповідно до цього закону кожен крок вперед у розвитку цивілізації пов'язаний з адекватною відповіддю на «Виклик» історичної ситуації. Тойнбі констатує здатність людської особистості впливати на перебіг історичних подій тому, що адекватна «Відповідь» за своєю сутністю – досягнення *«творчої меншості»*. Саме «творча меншість» стає носієм містичного *«життєвого пориву»*. Своєрідність Виклику-та-Відповіді визначає специфіку кожної цивілізації, її ціннісні орієнтири та світоглядні засади.

У випадку, коли творча еліта не здатна вирішити поставлене завдання, вона перетворюється в «пануючу меншість», яка утримує свою владу не авторитетом, а силою. Основна маса населення в цьому випадку стає *«внутрішнім пролетаріатом»*, який і знищує цивілізацію, якщо вона ще не загинула від військових поразок чи природних катаклізмів. Отже, історія будь-якої цивілізації підпорядкована дії закону «Виклику–та–Відповіді», який сягає джерел цивілізації.

Теоретичні положення А. Тойнбі переграють із концепцією О. Шпенглера. Проте значним досягненням А. Тойнбі, безумовно, є спроба виявити дієві сили історико-культурного процесу та визначити механізми, що здатні як породити цивілізацію, так і знищити її.

Питання для самоконтролю

1. Як здійснюється, згідно з М.Я. Данилевським, культурний розвиток людства?
2. Які періоди в історичному бутті культури виділяє М.Я. Данилевський?
3. Що таке «культурно-історичний тип» в концепції М.Я. Данилевського?
4. Що є підставою для типології культури в концепції О. Шпенглера?
5. Які культурно-історичні типи виділяє О. Шпенглер?
6. Що являє собою, згідно з О. Шпенглером, «душа культури»?
7. Як співвідносяться культура і цивілізація у концепції О. Шпенглера?
8. Як вирішує О. Шпенглер проблему культурного прогресу?
9. Які сучасні цивілізації виділяє А. Тойнбі?
10. У чому сутність концепції «Викликів-та-Відповідей» А. Тойнбі?
11. Що являє собою, згідно з А. Тойнбі, «творча меншість»?

Семинар №4. Класичні теорії цивілізацій

Мета та завдання заняття: визначення загальних положень концепції М. Данилевського: основних періодів в історичному бутті культури, законів виникнення, розвитку та загибелі культурно-історичних типів; розкриття сутності концепції О. Шпенглера, його розуміння понять «культура», «цивілізація», «душа культури» та значення його вчення для подолання європоцентристського підходу; характеристика механізмів динамічного розвитку цивілізації, запропонованих А. Тойнбі, та визначення ролі творчої меншос-

ті в цьому процесі, розкриття сутності сформульованого ним закону «Виклику-та-Відповіді».

Основні поняття та категорії теми: *культурно-історичний тип, душа культури, «культурно-історичні монади», закон «Виклику-та-Відповіді», творча меншість, життєвий порив, внутрішній пролетаріат, зовнішній пролетаріат.*

План

1. Концепція культурно-історичних типів М.Я. Данилевського.
2. Вчення про локальні культури О. Шпенглера.
3. Теорія «круговороту локальних цивілізацій» А. Тойнбі

Завдання до самостійної роботи

1. Розкрити співвідношення понять «культура» та «цивілізація».
2. Обґрунтуйте, чому локально-цивілізаційний підхід сприяв подоланню європоцентризму.
3. Дайте порівняльну характеристику формаційного та локально-цивілізаційного підходів до типологізації культури.
4. Проаналізуйте сформульовані М.Я. Данилевським закони історичного розвитку.
5. Визначте, чому саме третій закон, на думку М.Я. Данилевського, потребує найбільш детального розгляду та роз'яснення. Чи є його висновок актуальним у сучасну епоху?
6. Визначте соціально-політичні та духовні передумови створення фундаментальної праці О. Шпенглера «Присмерк Європи» та основну ідею цього твору.
7. Визначте, який зміст вкладає О. Шпенглер у розроблену ним категорію «душа культури». Чи є таке розуміння душі плідним критерієм для характеристики різного типу культур?
8. Проаналізуйте, що таке «цивілізація» у розумінні О. Шпенглера та які ознаки кризи культури він визначає.
9. Співставте концепції М.Я. Данилевського та О. Шпенглера щодо етапів культурно-історичного розвитку.
10. Визначте, як вирішує А. Тойнбі питання співвідношення культури і цивілізації.
11. Проаналізуйте, що є, згідно з А. Тойнбі, критеріями виникнення, зростання, надлому, розпаду та загибелі цивілізації.

12. Охарактеризуйте сформульований А. Тойнбі основний закон розвитку цивілізації і яку роль він відводить у цьому процесі творчій меншості.

13. Як Ви вважаєте, чи є закон «Виклику-та-відповіді», сформульований А. Тойнбі для розвитку культури, актуальним також і для процесу самоствердження окремої людської особистості.

Тематика рефератів та доповідей

1. Концепція культурно-історичних типів М.Я.Данилевського.
2. Концепція локальних культур О.Шпенглера.
3. Доля європейської культури в інтерпретації О. Шпенглера.
4. Теорія локальних цивілізацій А.Тойнбі.

Тема 5

РЕЛІГІЯ ТА МИСТЕЦТВО В СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ

Зміст теми

- 5.1. Релігія в соціокультурній системі суспільства.
- 5.2. Основні структурні елементи релігії.
- 5.3. Специфічні риси мистецтва як духовної сфери суспільного життя.
- 5.4. Соціокультурні функції мистецтва.
- 5.5. Види мистецтва та основні художньо-стильові напрямки в мистецтві.

5.1. Релігія в соціокультурній системі суспільства

Релігія – це *світогляд*, який задає певну *картину світу* і в той же час *формує систему цінностей та норм*; релігійне витлумачення світу є засобом *орієнтації* в ньому людини

та регуляції її поведінки, набуття нею *життєвого смислу*. Релігійний світогляд носить своєрідний характер: провідне місце в ньому належить *подвоєнню* світу на відкритий, доступний людському природному сприйняттю, та прихований, таємний, проте найважливіший та священний. Релігійний світогляд передбачає й те, що людина не розглядає себе як повністю самовладну істоту; навпаки, людина усвідомлює себе як єство, *підпорядковане* вищим силам буття. При цьому життєва поведінка людини оцінюється з позиції того, наскільки вона відповідає прагненням цих вищих сил, їх наставництву. У більшості релігій передбачається віра у *безсмертя душі*, в те, що потойбічне життя важливіше за поцейбічне, земне. У той же час відчуття прилучення людини до вищих світових сил породжує впевненість у її значущості, захищеності від випадкових негараздів життя.

Релігія *гармонізує* свідомість віруючої людини та постійно підтримує її в повсякденному житті. Знання людиною відповіді на питання, навіщо вона живе, у чому сенс подій, що відбуваються, робить її сильнішою, допомагає подолати життєві труднощі, страждання і гідно сприйняти смерть, оскільки ці страждання і сама смерть для релігійної людини наповнені певним сенсом. Реалізуючись через формування духовного світу людини, через пріоритет духовності над іншими цінностями, релігія містить у собі також значний *гуманістичний потенціал*. Вона задовольняє *потребу* людини у *рівновазі та гармонії зі світом*, переживання єдності з усім суцим, формує відчуття певної стабільності.

Роль релігії в житті кожної конкретної людини та суспільства в цілому розкривається через її основні *функції*:

- *світоглядну* – релігійний світогляд формує у людей надію на порятунок від страждань, нещастя, самотності, морального падіння; цю функцію релігії ще називають функцією *смыслеутворення*, тобто наповнення людського життя значеннями і смислом;
- *ілюзорно-компенсаторну*, або втішувальну, психотерапевтичну, що тісно пов'язані зі світоглядною: вона полягає в здатності релігії відшкодовувати, компенсувати людині її залежність від природних і соціальних стихій, відчуття безсилля, обтяжливості буття;
- *комунікативну*, що передбачає як спілкування віруючих між собою, так і віруючих з Богом, ангелами, душами померлих, святими, котрі виступають як ідеальні посередни-

ки в спілкуванні між людьми; спілкування здійснюється насамперед у культовій діяльності;

- *регулятивну* – усвідомлення індивідом змісту певних ціннісних установок, що виробляються в кожній релігії і виступають своєрідною програмою поведінки людини;
- *інтегративну* – допомагає людям усвідомлювати себе як моральну спільноту, скріплену спільними цінностями та цілями, дає людині можливість самовизначитись у суспільній системі і тим самим об'єднатися з іншими людьми, котрі мають такі ж погляди, цінності, вірування.

Спроби пояснити, що являє собою релігія, які її сутнісні характеристики, привели до формування спеціальної галузі гуманітарного знання – *релігієзнавства*, яке вивчає процес виникнення, функціонування та розвитку релігії, її структуру, різноманітні прояви в історії людства і в сучасну епоху, значення релігії в житті окремої людини та суспільства в цілому, взаємозв'язок та взаємодію з іншими сферами культури. Релігієзнавство – *комплексна* галузь людського знання, яка склалася внаслідок зусиль представників богословсько-теологічної, філософської та наукової думки. Історично першою формою релігієзнавчого знання були *теологія* – вчення про Бога в католицькій та протестантській традиції, а також *богослов'я* – вчення про прославлення Бога в православній традиції. Богословсько-теологічному підходу до релігії протистоїть філософський та науковий способи пояснення релігії, котрі піддають її критичному дослідженню з позицій розуму. При цьому плюралізм думок, різні підходи до розуміння джерел, природи та призначення релігії вимагають однаково шанобливого ставлення до характеру аргументації всіх його представників.

Релігія постає у великому *розмаїтті* форм. Природно, виникає потреба у впорядкуванні і *типологізації* релігій. Перш за все можна говорити про релігії живі і мертві, релігії природні та релігії одкровення, національні і світові.

Поділ релігій на мертві та живі, тобто сучасні, спирається на історію. *Мертві релігії* – це ті, котрі колись існували, але з часом зникли. Деякі з них залишили по собі пам'ять у вигляді руїн храмів, поховань, релігійних текстів, міфів. *Живі релігії* – ті, що існують зараз і здійснюють вплив на свідомість і поведінку певних груп людей, мотивуючи і спрямовуючи її. До них також належать нетрадиційні релігійні об'єднання, що з'явилися в останні десятиліття.

Природні релігії та релігії *одкровення* виділяються за характером їх виникнення. Природні виникають безпосередньо в ході роз-

витку певного суспільства, поступово еволюціонуючи від ранніх до більш пізніх форм. До таких релігій відносяться всі родоплемінні і значна частина національно-державних, наприклад *синтоїзм, індуїзм*. Релігії ж одкровення пов'язані з *особистістю засновника* і фактом надприродного *одкровення* або осяяння; вони з'явилися в результаті діяльності пророків, харизматичних особистостей, тобто людей з видатними духовними якостями, їх вчення було викладено у письмових текстах. Історія знає багато таких засновників – Заратуштра, Будда, Ісус Христос, Мухаммед. До таких релігій відносяться, зокрема, *зороастризм, буддизм, християнство, іслам*.

В історичному плані виділяють такі форми релігії:

- *ранні* (родоплемінні, первісні – функціонують у межах одного роду чи племені) – фетишизм, магія, тотемізм, анімізм тощо;
- *національно-державні* (етнічні та регіональні) релігії, поширені в межах певної держави або у певних народів – іудаїзм, індуїзм, зороастризм та інші, національно-державні релігії відповідають більш високому рівню розвитку суспільства, у якому вони існують;
- *світові релігії* – не обмежуються одним народом чи державою, а прагнуть виразити потреби всіх людей: буддизм, християнство, іслам;
- *нетрадиційні релігії* сучасності.

Детальніше різні історичні форми релігії будуть розглянуті в спеціальному розділі.

5.2. Основні структурні елементи релігії

Як особлива система духовної діяльності людей, релігія має власну специфічну структуру. В ній можна виділити такі *основні елементи*, як релігійна свідомість, релігійний культ, релігійні організації.

Релігійна свідомість – визначальний елемент релігії. Центральною рисою релігійної свідомості виступає *релігійна віра у надприродне*. Взагалі, віра – це особливий психологічний стан повного визнання і прийняття якогось твердження або положення речей за умови *дефіциту точної інформації*, без достатніх підстав і готовність діяти відповідно до них. Будь-яка віра має свій предмет. Віра – активне емоційне та оціночне ставлення до свого предмета,

охоплює і вольовий елемент, виражає стверджувальну творчу силу духу. Вона необхідна людині для мобілізації духовних та фізичних сил у певній проблематичній ситуації: при нестачі інформації, відсутності достатніх доказів, за наявності сумнівів. Віра долає обмеженість розуму. В ній – очікування здійснення бажаного. Особливості *релігійної віри* полягають у твердому переконанні людини в існуванні *надприродного*, у той час як *нерелігійна віра*, наприклад, в існування позаземних форм життя, позбавлена цієї ознаки.

Релігійна свідомість включає два взаємопов'язаних і водночас відносно самостійних *рівні*: релігійну психологію та релігійну ідеологію. *Релігійна психологія* – це сукупність властивих масі віруючих уявлень, почуттів, настроїв, звичок, традицій, пов'язаних із певною системою релігійних ідей. Релігійні *почуття* спрямовують *емоційне* ставлення людини до створених їхньою уявою надприродних сил як до реальних.

Релігійна ідеологія – це система ідей, розробкою та пропагандою яких займаються релігійні організації, професійні богослови та служителі культу. Релігійна ідеологія в сучасних релігіях містить у собі теологію (богослов'я), богословські концепції економіки, політики, права, мистецтва, релігійну філософію тощо. Найважливішою частиною релігійної ідеології є *теологія*.

Джерелом ідеології кожної релігії є її *святе писання* (*Трипїтка* – у буддистів, *Біблія* – у християн, *Коран* – у мусульман та ін.). Але різні напрямки тієї чи іншої релігії тлумачать святе писання кожен по-своєму. Тому основою релігійної ідеології кожного віровизнання можна вважати його *власне* розуміння і тлумачення Божого одкровення, текстів святого писання.

Невід'ємною частиною будь-якої релігії, її реалізації у сфері повсякденного практичного життя є *культ*. Поняття культу може вживатися в широкому та вузькому значенні. У *широкому* значенні культ – це шанування чогось як вищого, священного. У *вузькому* значенні культ – сукупність символічних дій, за допомогою яких віруючий намагається вплинути на надприродні сили. Культ включає *обряди, ритуали, свята, церемонії, жертвоприношення, тайнства, богослужіння, пости, молитви*, а також *матеріальні предмети*, які при цьому використовуються – *храми, священні реліквії, посуд, одяг* тощо. Деякі культові прояви – поклони, молитви, жертви, пости – є спільними майже для всіх релігій. Існують і специфічні культу, такі, як шанування корови в індуїзмі або чорного каменю в ісламі.

Кожна релігійна організація в процесі свого формування та розвитку виробляла свою специфічну *систему культових дій*. Тому одна і та ж культова дія набуває в різних релігійних системах різного ідейно-символічного та образного змісту. Для усвідомлення особливостей релігійного культу необхідно з'ясувати, що являють собою *обряди*. Обряд – це сукупність стереотипних дій, які встановлюються звичаєм або традицією тієї чи іншої соціальної спільноти і символізують певні ідеї, норми, ідеали та уявлення. Обряд слід розглядати як *різновид символу*. Символізація – це здатність свідомості через певні об'єкти, що чуттєво сприймаються, образно уявляти інші об'єкти або явища дійсності. У зв'язку з цим мета та зміст обрядових дій полягає не в самих цих діях, не в їх предметному вираженні, а в тому *ідеальному смислі*, що стоїть за цими діями. В обряді будь-який рух, жест, слово, усі речові об'єкти сповнені певних *значень*, поза якими дії перестають носити обрядовий характер. Тому сенс, значення і функцію обряду можна визначити лише в тому випадку, якщо буде розшифровано його смисл, тобто виявлені образи, уявлення, ідеї, котрі він репрезентує.

Значну роль у культовій системі відіграє *естетична сторона*. Як правило, культові дії відбуваються в спеціально збудованих спорудах. Архітектура храмів, їх інтер'єр покликані мобілізувати релігійні почуття тощо. В процесі богослужіння за допомогою культових дій у свідомості віруючих відтворюються релігійні образи, символи, думки, емоції. Відбувається процес *переродження негативних емоцій у позитивні*: зникає стан стурбованості, занепокоєння, невдоволеності, і на зміну приходять відчуття полегшення, задоволення, заспокоєності, радості.

Релігія матеріалізується також у *релігійних організаціях* – об'єднаннях послідовників тієї чи іншої релігії, що виникають на основі спільності вірувань та обрядів. Основні *форми* релігійних організацій: церква, секта, харизматичний культ, деномінація. Вони виконують широке *коло функцій*, головними з яких є: задоволення релігійних потреб віруючих, регулювання культової діяльності, розробка й пропаганда віровчення, забезпечення цілісності організації.

Отже, підбиваючи підсумок усьому вищесказаному, можна зробити висновок, що розвинуті релігії являють собою досить складне структуроване утворення, що містить у собі релігійну свідомість, релігійний культ та релігійні організації. Всі вони утворюють цілісну релігійну систему.

5.3. Специфічні риси мистецтва як духовної сфери суспільного життя

Серед форм культурної діяльності особливе місце посідає *мистецтво* у всій безлічі своїх форм, видів, типів тощо. В цілому мистецтво являє собою унікальний *суспільний феномен*. Ця своєрідність виявляється в багатьох аспектах і на різних рівнях: мистецтво соціальне за своїм походженням, функціонуванням, методом відображення дійсності, роллю в духовному розвитку суспільства і людини. Соціальна сутність мистецтва полягає в тому, що художній розвиток суспільства являє собою природно-історичний процес, відображаючи специфічні особливості певних історичних етапів суспільної еволюції.

Існують *різні концепції сутності мистецтва*, що відповідають різному тлумаченню його виникнення.

Так, мистецтво розглядалось як *імітація природи* (мімесис), як *вираз «інстинкту прикрашання»* з метою статевого приваблення (Дарвін, Вейнінгер), як *«незацікавлена» вільна гра творчих сил людини* (Шиллер, Спенсер), *забава* (Л. Толстой), *засіб очищення від афектів – «катарсис»* (Аристотель), як *засіб досягнення душевної гармонії* (Гете), як *вільна формотворчість, мова почуттів, чуттєвий вираз надчуттєвого* та ін. Це свідчить про *багатогранність* цієї сфери культури, у якій знаходять вираз розмаїття потреб людини – як біопсихічних, так і соціокультурних.

Мистецтво – це особливий спосіб *духовно-практичного освоєння світу* крізь призму людських цінностей, життєвих смислів та значень. Воно відображає життя в образно-емоційній, інтуїтивній формі – на відміну від «сухих» категорій науки. Мистецтво вносить у життя ілюзорно-ігрове начало, дозволяючи особистості «прожити» різні життя і пережити уявні ситуації у світах, створених митцем. Не випадково Ф. Ніцше говорив: «мистецтво нам потрібне для того, щоб не померти від істини».

Характерними рисами мистецтва виступають:

- створення *художніх образів*, що характеризуються чуттєвою конкретністю та узагальненістю, завдяки чому мистецтво виражає та творчо перетворює життя відповідно до людських сенсів та цінностей; якщо наука доводить, то мистецтво показує;
- *інтуїтивно-емоційний* спосіб осягнення дійсності, що доповнює раціонально-логічний;

- у мистецтві людина виражає себе у своїй *цілісності* – на відміну від інших видів діяльності, де вона реалізує якусь одну свою сторону;
- наявність *вимислу та умовності*; мистецтво не призначено для точного копіювання життя: через мистецтво людина потрапляє у світ художніх образів, але при цьому вона завжди усвідомлює цю *ілюзорність та умовність*;
- мистецтво завжди несе на собі відбиток *особистості митця* – на відміну від безособового характеру мови науки.

Мистецтво тісно пов'язано з іншими сферами духовного життя: мораллю, філософією, релігією, правом, наукою. Так, мистецтво одухотворяється гуманними моральними ідеями; багато письменників виступають як оригінальні філософи та соціальні мислителі – Достоевський, Толстой, Сартр, Камю; взаємодія релігії з мистецтвом сприяла виникненню шедеврів у багатьох видах мистецтва; крім того, виникли і *власне релігійні жанри: у живопису — ікони, в архітектурі — храми*; наука сприяла розширенню технологічних і художніх можливостей мистецтва.

Мистецтво займає *специфічне положення* серед інших сфер культури. У художній діяльності, як у краплі води, відображуються всі основні форми діяльності людини – *перетворення, пізнання, спілкування, оцінювання*. Мистецтво реалізує сприйняття дійсності в її *цілісності*, зберігає цілісність особистості, культури та життєвого досвіду людства, тобто воно виступає своєрідним *дзеркалом*, у якому найбільш повно відбивається специфіка певної культури. Мистецтво відіграє велику роль у *спілкуванні культур* – воно полегшує «входження» в іншу культуру, оскільки саме воно розкриває «таємницю» відповідної культури, є відносно доступним для сприйняття.

Найбільш загальні закони розвитку мистецтва, а також естетичного відношення людини до світу вивчає наука *естетика*. Слово «естетика» (aesthesis) – грецького походження, яке у перекладі означає: «те, що має відношення до *чуттєвого* пізнання». Термін «естетика» ввійшов у науку в середині XVIII століття. Він належить німецькому філософу А. Баумгартену, який ввів у філософію розділ «теорія чуттєвого пізнання» і терміном «естетика» запропонував назвати саме цей розділ. Це слово міцно закріпилося у філософській термінології, і вже з XVIII століття естетику стали розуміти як науку, що вивчає «*філософію прекрасного*», або «*філософію мистецтва*». Естетика – *філософська наука*, що вивчає сутність і закони естетичного пізнання і естетичної діяльності людини, наука про загальні закони розвитку мистецтва.

5.4. Соціокультурні функції мистецтва

Проблема соціокультурних функцій мистецтва є однією з найбільш фундаментальних проблем естетики. Сутність мистецтва найбільш виразно проявляється в його *функціях*, ролі, яку воно виконує в суспільстві. Є *різні* підходи до типології функцій мистецтва. Найбільш цікавими та обґрунтованими можна вважати підходи відомих дослідників філософських проблем культури і мистецтва Ю. Б. Борєва та М. С. Кагана.

Виходячи з ролі мистецтва в житті людини та суспільства, Ю.Б. Борєв дає таку класифікацію його функцій:

- *суспільно-перетворююча (мистецтво як діяльність)* – мистецтво на основі переробки життєвого матеріалу створює образи «нової дійсності», котрі ідейно-емоційно впливають на людей, орієнтуючи їх світосприйняття, мислення та соціальну поведінку;
- *пізнавально-евристична (мистецтво як знання та про-світа)* – твори мистецтва завжди втілюють та несуть певне знання, формують нові горизонти бачення життя;
- *прогностична («кассандрове начало», або мистецтво як передбачення)* – у творах мистецтва часто має місце інтуїтивно-цілісне передчуття майбутнього, образно-емоційне уявлення про нього, доповнюючи або навіть випереджаючи наукове передбачення;
- *інформаційно-комунікативна (мистецтво як спілкування та повідомлення)* – мистецтво завжди є повідомленням та спілкуванням, воно служить засвоєнню індивідом суспільного досвіду (історичного, національного); створюючи ідеї-символи загальнолюдських цінностей, воно сприяє залученню індивідів до культурних надбань людства;
- *виховна (мистецтво як катарсис)* – мистецтво формує цілісну особистість, структуру відчуттів та думок людей, загальний емоційний настрій на життя; особлива дієвість мистецтва пов'язана з катарсичним впливом його на читача чи глядача, котрий співпереживає героям художнього твору, ототожнюючи себе з ними;
- *сугестивна (мистецтво як навіювання)* – мистецтво нерідко діє немовби гіпнотично, може формувати впевненість перед битвою, священний страх, закликати до певної дії, мобілізуючи сили та здібності людей;

- *естетична* – (*мистецтво як формування творчого духу та ціннісних орієнтацій*) – мистецтво формує чуттєвість людини, здатність бачити життя крізь призму образності, уявлень про прекрасне та потворне, формує естетичні смаки, ідеали;
- *гедоністична* (*мистецтво як насолода*) – як художня творчість, так і сприйняття художнього твору несуть людині безкорисливу радість, задоволення від відкриття та співпереживання гармонії і довершеності.
- *компенсаторна* (*мистецтво як психотерапія*) – оскільки людина не завжди має можливість реально змінити своє життя у бажаному плані, у неї виникає потреба у мистецтві як особливому засобі, що дозволяє перетворити життя символічно, ілюзорно відновити у сфері духу гармонію, втрачену чи недосягну у реальності.

З більш детальною характеристикою цих функцій мистецтва можна ознайомитись в роботі Борева Ю. *Эстетика*. М., 2005, с. 218-238.

Керуючись *системним* підходом, Каган М.С. характеризує функціональні стосунки мистецтва як складової культурного виміру людського буття по відношенню до *природи, суспільства, людини, культури* і до *самого себе* як специфічного культурного явища. Особливості кожної з цих функціональних орієнтацій мистецтва виглядають наступним чином.

Функції мистецтва по відношенню до людини. Проблема відношення мистецтва до людини має *два масштаби*: історичний і біографічний. *Історичний* масштаб проявляється в тому, що мистецтво з самого початку виступало засобом *олюднення людини* – відривало її від тваринного стану, підносило над суто біологічними, утилітарними практичними потребами. Вивчення вже первісного мистецтва свідчить про те, що мистецтво од самого початку одухотворювало, облагороджувало людину, активно розвивало в ній духовні потенції. Ступінь приналежності людини до мистецтва протягом усієї історії розвитку культури характеризувала загальний рівень її духовного розвитку, рівень естетичної сприйнятливості та здатність людей не обмежуватися лише задоволенням фізіологічних потреб. Тому слід наголосити, що мистецтво по відношенню до людини здійснює функцію *розвитку її духовного потенціалу*. І мистецтво розвиває духовність людини цілісно, впливаючи як на почуття, так і на мислення та волю. Ця функція по відношенню до окремої особистості знаходить свій прояв у *реалізації потреби*

людини до духовного самовизначення, до здобуття самоусвідомлення. Нездатність мистецтва задовольнити цю потребу призводить до «знеособлення» людини. Завдяки мистецтву ми здатні розширити межі власної свідомості, і відповідно – залучитися до досвіду, накопиченого людством протягом усього свого розвитку.

Потреба в мистецтві кожної окремої особистості є насамперед *естетичною*, оскільки виражає прагнення людини пережити радість, задоволення, насолоду від досконалості художніх творінь. Ця функція мистецтва здійснює сильний *зворотний вплив* на цю потребу, розвиваючи та вдосконалюючи її.

Функції мистецтва по відношенню до суспільства. У своєму відношенні до суспільства мистецтво виступає як засіб зміцнення суспільних зв'язків між людьми. Вже в первісній культурі формується складна і розгалужена система обрядів, що регулювали морально-релігійні стосунки людей. Це мисливські і землеробські танці, ритуали, обряди ініціації, весільні та похоронні церемонії, що являли собою своєрідні драматизовані дієства, що викликали до себе певне емоційне відношення. З цього часу і протягом усієї історії людства ця художня обрядовість надавала різним соціальним відносинам *естетичну привабливість*, величність, поетичність. Ця суспільно-організуюча функція передбачає надання естетичного виміру соціальним діям людей, тим самим формуючи свідомість людини відповідно до *потреб та ідеалів суспільства*. Серед видів мистецтв, що відповідають цим настановам, особливо слід підкреслити монументально-декоративні, побутові форми музики і танцю, що орієнтуються на безпосередню емоційну забарвленість групової поведінки людей.

Ця функція проявляється також в тому, що мистецтво задовольняє потребу духовного *залучення особистості* до соціуму і тим сприяє її формуванню як носія ансамблю *відповідних соціальних ролей*, соціалізує індивіда. Якщо тварина вже від народження одержує «правила» своєї поведінки, записані у її генетичному коді, то людина, з'являючись на світ, лише завдяки суспільству і культурі формує свій світогляд, ідеали, принципи поведінки. Тобто мистецтво, як і культура в цілому, задовольняє ті потреби людей, що виходять за рамки вітальності і формує в кожному індивіді власне людські якості, прилучаючи його до роду, *олюднюючи* його в буквальному смислі.

Мистецтво створює образи *позитивних героїв*, що уособлюють модель потрібної суспільству соціальної поведінки і свідомості. Слід підкреслити, що лише *реалістичне* мистецтво здатне виконати цю функцію. Сучасне ж мистецтво, що орієнтується на аб-

страктні форми зображення, принципово не здатне на це, що дає підставу деяким дослідникам відмовляти сучасному мистецтві у здатності формувати і віддзеркалювати духовний потенціал особистості і суспільства. Так, М.С. Каган схиляється до думки, що спроби сучасного мистецтва відволіктися від вирішення цих задач – свідчення того, що ідеалом сучасного мистецтва виступає *«асоціальна особистість»*. До обговорення цієї проблеми ми повернемося у наступних розділах.

Функції мистецтва по відношенню до природи. Мистецтво здатне впливати не лише на людину і суспільство, але й *на саму природу*. Воно не лише зображує природу, але і перетворює її – як в уяві, так і в реальному матеріальному бутті, прикладом чого, зокрема, виступає садово-паркове мистецтво. Мистецтво, оптимізуючи стосунки людини з природою, зображуючи її за допомогою художніх методів, вносячи в неї новий вимір краси, формує у людини *естетичне відношення до природи*.

Дана функція суттєво змінюється протягом усієї історії. Наприклад, у Середньовіччі християнство культивувало зневагу до природи, а в епоху Відродження вже переважає захоплення її гармонією і величчю. Це й визначило різні підходи мистецтва по відношенню до природи. Слід зазначити, що утилітарний погляд на природу, характерний для першого етапу історії капіталістичного суспільства, що призвів до екологічної кризи, поступово змінюється усвідомленням потреби до встановлення гармонійних стосунків природи і людини. Це знайшло відображення в новій програмі художньої діяльності – *екологічній естетиці*.

Функції мистецтва стосовно культури. У відношенні до *культури* мистецтво виконує функцію її *самосвідомості*, здатне виступати *дзеркалом* культури, її автопортретом. Мистецтво здатне виступає *«кодом»* кожної конкретної культури у процесі спілкування з іншими культурами. Яскраво відображаючи особливості кожної культури у її історичній, національній, соціальній модифікації, воно дозволяє розкривати «душу» певної культури всім іншим культурам, як сучасним, так і майбутнім. Через мистецтво певної епохи, іншої культури ми входимо у саме серце цієї культури і не просто її пізнаємо, а емоційно, особистісно осягаємо її, вступаючи з нею в *діалог*. І в ході цього спілкування через мистецтво кожна культура глибше усвідомлює себе, свою унікальність, а також схожість з іншими культурами.

Кожна людина, зазначає М.С. Каган, знає з власного досвіду, що залучення до іншої культури, далекої в історичному, етнічно-

му або класовому відношенні, здійснюється, в першу чергу, через ворота мистецтва, увійшовши в які вона починає відчувати її своєрідність, її аромат, її неповторну чарівність. Ось чому таким важливим є мистецтво в сучасному світі, коли діалог культур стає імперативом сьогодення.

Функції мистецтва по відношенню до власних потреб. Потребою самовдосконалення обумовлена функція мистецтва *стосовно самого себе*, виступаючи *естетичним регулятором власного розвитку*. В цьому сенсі в історії мистецтва ключовим є поняття «*класика*», яке означає визнання нащадками неминущої цінності певного етапу художнього розвитку, з якого мистецтво наступних епох черпає досвід великої естетичної сили. Окрім рівняння на класику, іншим аспектом саморегуляції мистецтва є *самооновлення*. Ці дві тенденції – традиціоналістська та інноваційна – завжди присутні в розвитку мистецтва. Детальніше з основними рівнями функціонування мистецтва можна ознайомитись в роботі М.С.Кагана «Філософія культури», СПб., 1996.

5.5. Види мистецтва та основні художньо-стильові напрямки

Історично склався відносно стійкий спектр *видів* мистецтва: архітектура, скульптура, живопис, графіка, декоративно-прикладне мистецтво, кіномистецтво, телебачення, література. Кожний з них освоює ту чи іншу сторону багатогранного людського буття і йому притаманна своя специфічна художньо-образна мова.

Види мистецтва поділяють на: *просторові* (пластичні), де образ розгорнутий у просторі; *часові*, де образ розвивається у часі (музика, література); *просторово-часові*, або видовищні, де образ характеризується і тілесністю, і тривалістю (танець та ін.); *образотворчі* – мистецтва, що використовують знаки, схожі на реальність (живопис, скульптура та ін.); види, що використовують знаки *незображувального типу*, звертаючись безпосередньо до асоціативних механізмів сприйняття (архітектура, музика та ін.); *синтетичні* – види, де знаки носять змішаний характер (пісенне мистецтво та ін.).

Детальніше зупинимось на окремих *видах* мистецтва.

Архітектура, зодчество є мистецтво проектувати та зводити будинки, споруди та їх комплекси, котрі організують матеріаль-

не просторове середовище життєдіяльності людей відповідно до призначення, технічних можливостей, суспільно-значимих ідей і відповідно до законів краси. Засобами вираження змісту тут виступають: співвідношення об'ємів, ритм, масштаб (співмірність з людиною), пропорції, тектоніка, композиція, фактура та колір матеріалу, синтез мистецтв. Архітектура входить у сферу *духовної* культури, але також складає суттєву частину *матеріальної* культури. Склалися *три* основних різновиди зодчества: архітектура об'ємних споруд, ландшафтна, містобудівництво. В архітектурі образно-естетичне начало тісно пов'язано з її соціальною функцією, з історією розвитку суспільства, його світоглядними і суспільно-політичними ідеями; усе це визначає відповідний *архітектурний стиль*. Основними архітектурними стилями, що склалися історично, є антична ордерна архітектура, романська, готична, архітектура Відродження, бароко, класицизму, модерну, функціоналізму.

Скульптура є видом образотворчого мистецтва, твори якого мають об'ємну, фізично тривимірну форму, створюються з різних матеріалів шляхом ліплення, висікання, лиття тощо. Основними художніми засобами у скульптурі виступає побудова об'ємних фігур, постановка їх у просторі, передача поз, жестів, вибір пропорцій, фактури тощо. Розрізняють такі *види скульптури*: *кругла скульптура*, котру можна оглядати з різних сторін (статуя, група, статуетка, бюст) та *рельєф* – зображення на площині фону, котре може бути високим (горельєф) та низьким (барельєф); *монументальна скульптура* (пам'ятники, монументи) – пов'язана з архітектурним середовищем, що виражає значні суспільні ідеї; *монументально-декоративна* – вбрання архітектурних споруд та комплексів; *станкова* – призначена для інтер'єру і не прив'язана до певного архітектурного середовища; *скульптура малих форм* – маленькі фігурки, медальєрне мистецтво та різьба по каменю (гліптика).

Живопис є видом образотворчого мистецтва, твори якого формуються з допомогою фарб, що наносяться на тверду поверхню (основу). Головними засобами виразності тут є колір, колорит (цілісна система співвідношення тонів та відтінків кольору), світлотінь, лінія. Ідея живописного твору конкретизується у темі та сюжеті і втілюється з допомогою композиції, малюнка та кольору. Живопис може бути поліхромним або ж монохромним (відтінками одного кольору – гризайль). Основними технічними різновидами живопису виступають: живопис маслом; живопис водяними фарбами по штукатурці – сирій (фреска) та сухій (а секко); темпера – на основі

яечної, рослинної та ін. емульсій; емаль – нанесене на металеву поверхню та закріплене обпаленням склоподібне кольорове покриття; енкаустика – живопис восковими розплавленими фарбами та ін. До різновидів живопису також відносять *мозайку*, що використовує кольорове каміння, смальту (кольорове непрозоре скло) та *вітраж*, де використовується прозоре скло.

Графіка – вид образотворчого мистецтва, що включає малюнок та засновані на ньому друковані зображення (різні види гравюри – відбитки з пластин). Графіка використовує такі засоби виразності, як контурна лінія, силует, штрих, пляма, контраст білого (лист паперу) та чорного. З допомогою таких незначних засобів митець створює живу картину світу. Саме незавершеність, умовність зображення предмета, лаконізм – важливі засоби художньої виразності у графіці, які дозволяють створювати образно-виразні метафори, різко загострювати образ (графічна сатира та гротеск).

Декоративне мистецтво – галузь пластичних мистецтв, твори якої, поряд з архітектурою, художньо формують матеріальне середовище людини, вносячи в нього естетичне, ідейно-образне начало. Вирішуючи, як і архітектура, практичні та художні завдання, декоративне мистецтво належить одночасно до сфер створення матеріальних та духовних цінностей. Декоративне мистецтво поділяють на: *монументально-декоративне* – безпосередньо пов'язане з архітектурою (архітектурний декор, розписи, рельєфи, статуї, вітражі, мозаїки тощо); *мистецтво оформлення* (художнє оформлення свят, експозицій тощо); *декоративно-прикладне* – створення художніх виробів головним чином для побуту. У тісному зв'язку з декоративно-прикладним мистецтвом знаходиться *дизайн* – новий різновид естетичної діяльності, що виник у ХХ ст. і являє собою *художньо-конструктивну* діяльність по оформленню предметного світу людини (зокрема предметів масового попиту) на засадах раціональної доцільності та краси.

Театр є видом мистецтва, специфічним засобом виразності якого є сценічна дія, що виникає у процесі гри актора перед публікою. Формула театру: п'єса – актор – глядач, поєднані грою. Тут життя пізнається шляхом *імітації самого життя*. Твори театрального мистецтва – спектаклі – створюються на основі драматичного або музично-сценічного твору. У драмі (грецьке – дія), що належить одночасно і театру, і літературі, людські конфлікти і протиріччя виражаються через послідовні дії та висловлювання персонажів. Важливі особливості театрального мистецтва: його *колективний* характер; особлива роль *актора*, який є безпосереднім носієм ді-

йово-ігрового начала в театрі; у театрі створення образу актором відбувається *на очах у глядача*, що поглиблює духовний вплив на останнього (на відміну, скажімо, від кіно), тут має місце безпосередній *зворотний зв'язок* актора із глядачем, емоційний контакт між сценою та публікою.

Художня література, мистецтво слова – особливий вид мистецтва, у якому матеріальним носієм образності виступає *мова*. Літературу характеризують такі особливості: літературні образи *позбавлені візуальної достовірності*, література *діє на фантазію*, особливо *активізує інтелект*; *через слово* реальність освоюється в усій її *багатоманітності*, відкриваються широкі можливості *осягнення внутрішнього духовного світу* людей, їх спілкування. Література поділяється на *два основних типи* (форми): *поезію* та *художню прозу*; також виділяють *три роди літератури*: 1) *епос* – зв'язну розповідь про суспільно-важливі події минулого, об'єктивовані від особистості оповідача; 2) *лірику* – де первинний не об'єкт, а суб'єкт висловлювання, його ставлення до зображуваного, зміст його внутрішнього життя; 3) *драму*, специфіку якої складає суцільний ланцюг висловлювань персонажів, орієнтація тексту на видовищну виразність.

Музика – вид мистецтва, що виражає та відображає людське життя у звукових образах. Музика заснована на здатності людини асоціювати слухові відчуття з власними переживаннями і процесами зовнішнього світу. Музика – динамічне мистецтво, це поезія звуку. Найважливіші засоби виразності та елементи музики: ритм, тембр, мелодія, гармонія, поліфонія, інструментовка та ін. Залежно від засобів, з допомогою яких відтворюється музика, розрізняють *вокальну* (для голосу), *інструментальну*, *вокально-інструментальну* музику. Виділяють також різні види музики: симфонічну, оперну, камерну тощо. Музика буває одноголосна (монодія) та багатоголосна (поліфонія). Основними жанрами вокальної музики виступають пісня, хор, гімн, романс, арія, опера. До жанрів інструментальної музики належать сюїта, соната, симфонія, концерт.

Хореографія, танець – вид мистецтва, у якому основними засобами створення художнього образу є динамічні рухи та пози людського тіла, поетично осмислені та організовані в просторі і часі. Танець безпосередньо пов'язаний із музикою, утворюючи з нею єдиний музично-хореографічний образ. Музично-ритмічні виразні рухи людського тіла (доповнювані пантомімою, спеціальними костюмами та речами) дозволяють розкривати характери, почуття та думки людей. У танці особливо яскраво втілюється національний

характер народу, дух епохи. Розрізняють танець побутовий (народний, бальний) та сценічний. У європейському мистецтві велика роль належить *класичному танцю*, система якого розроблена у XVII ст. у Франції. У XVI-XVII ст. спочатку в Італії, а потім у Франції на основі придворних танців створюється балет.

Фотомистецтво, художня фотографія – вид образотворчого мистецтва, твори якого створюються засобами фотографії. Воно склалося на рубежі XIX-XX ст., його основними засобами виразності є вибір ракурсу, композиції, емоційно-сміслового використання фототехніки. Фотографічним образам сучасного фотомистецтва притаманна особлива «співжиттєвість», вони сприймаються як об'єктивні свідчення про життя.

Кіномистецтво – вид мистецтва, твори якого формуються з допомогою кінозйомки реальних, спеціально інсценованих або відтворюваних засобами мультимедіа подій. Кіномистецтво відноситься до так званих «технічних мистецтв». Воно виникло на основі винаходу у 1895-1896 рр. кінематографа – системи фотографічного фіксування дійсності у її русі, що також дозволяло тиражувати та широко розповсюджувати аудіовізуальну інформацію. Принципові *особливості* кіно: демократизм мови, універсальність впливу на духовний світ людини, величезні можливості перенесення глядацького «я» за межі власного буденного життя, насолода від ілюзорної участі в різноманітних подіях, присутності у житті інших людей.

Телебачення – засіб масової комунікації та екранне видовище, близьке до кіно. Воно відрізняється від кіно періодичністю зв'язку з аудиторією, камерністю середовища сприйняття, здатністю інформувати про події безпосередньо, можливістю одночасного звернення до мільйонів розрізнених глядачів. Як засіб масової комунікації TV тяжіє до документалізму, а як екранне видовище – до образності, тобто до мистецтва у власному розумінні. Камерність телебачення дозволяє реалізувати більш довірливі стосунки між творцем та глядачем. Але, перш за все, телебачення – це ретранслятор подій реального світу та творів інших мистецтв; завдяки TV у наш дім приходять найвищі досягнення світової культури (хоча не тільки найвищі). Телебачення радикально демократизувало та інтернаціоналізувало культурне життя.

Естрадно-циркове мистецтво носить, перш за все, розважальний характер, але також може виражати значний суспільно-політичний смисл (наприклад, сатиричне мистецтво, клоунада). Естрада – це синтетичне видовищне мистецтво, що поєднує малі форми драми, комедії, музики, а також співу, художнього читан-

ня та ін. Специфіка цирку полягає у створенні художніх образів за допомогою рухів, трюків, акторського мистецтва. Демонструючи віртуозно-вільне володіння важко освоюваними предметами (тваринами, простором, власним тілом тощо), цирковий артист творить за законом ексцентричності, розкриваючи вищі людські можливості. Обов'язковою дійовою особою цирку є клоун – комічне дзеркало часу.

Кожний вид мистецтва вносить щось *особливе* в естетичне освоєння світу. Немає головних і другорядних мистецтв, але в той чи інший період може набувати найбільшого значення якийсь один з видів мистецтва, який стає найбільш масовим і впливовим: наприклад, в епоху Відродження – живопис, сьогодні – телебачення. Ґрунтовний огляд видів мистецтва представлений в роботі Ю.Борева «Эстетика» М., 2005.

Історичний характер мистецтва знаходить свій вираз у розмаїтті художньо-стильових форм. *Мистецький стиль* – це історично-обумовлена стійка *образна система*, що виражає певне бачення світу (умонастрій), і відповідна сукупність *творчих прийомів* вираження змісту, притаманні певному періоду і певним обставинам розвитку мистецтва. Стиль – це *певне художнє переживання часу*.

Історію світового мистецтва можна розглядати як історію художніх стилів. Виділяють стилі різного ступеня загальності: стиль окремого твору, індивідуальний стиль автора, стилі цілих епох, стилі певних напрямків, певних видів мистецтва (наприклад архітектурні стилі) тощо. *Зміна* одних способів художнього мислення іншими, зміна форм, типів композицій, прийомів просторових побудов, особливості колориту взаємопов'язані і не випадкові. У рамках одного історичного художнього стилю завжди зароджується новий, а той, у свою чергу, переходить у наступний відповідно до специфічних особливостей історичної епохи.

Більш детальний розгляд усього розмаїття художньо-стильових форм розглядається при характеристиці *відповідних культурно-історичних епох художнього розвитку* – первісної, античної, середньовічної, ренесансної, нового та новітнього часу. Кожна з них являє собою *певну картину світу* в уявленні людей, що характеризується певною спільністю релігійних, філософських, політичних ідей, наукових уявлень, психологічних особливостей світосприйняття, етичних і моральних норм, естетичних критеріїв життя. (Власов В.Г. *Стили в искусстве. Словарь. Т.1.* – СПб., 1995).

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає специфіка релігійного світогляду?
2. Які сутнісні характеристики релігії?
3. За якими критеріями здійснюється типологізація релігій?
Які форми релігії виділяють в історичному плані?
4. Які основні структурні елементи релігії?
5. Які причини виникнення і відтворення релігії?
6. Які функції релігії розкривають її роль у житті конкретної людини та суспільства в цілому?
7. У чому полягають специфічні риси мистецтва як форми духовного життя?
8. Співставте художнє і наукове пізнання.
9. Які теорії виникнення мистецтва Ви знаєте?
10. Назвіть основні соціокультурні функції мистецтва.
11. Які існують види мистецтва?
12. Які нові види мистецтва з'явилися у ХХ столітті в результаті взаємодії мистецтва і техніки?
13. Які художні стилі Вам відомі?

Завдання до самостійної роботи

1. Розкрийте сутнісні характеристики релігії.
2. Дайте аналіз засад та передумов становлення релігії.
3. Яка з відомих Вам складових релігії – віра, віровчення, культ, організація – є визначальною? Аргументуйте свою відповідь.
4. Яка принципова різниця у поглядах на походження релігії представників світської науки та віруючих людей? Проаналізуйте, чим відрізняється релігійна і нерелігійна віра. Аргументуйте свою відповідь.
5. Чому, на Вашу думку, релігія не зникає з появою і ростом наукового знання?
6. Проаналізуйте основні концепції походження мистецтва.
7. Охарактеризуйте роль мистецтва у житті суспільства та людини.
8. Дайте характеристику Вашого улюбленого виду мистецтва та аргументуйте свій вибір.
9. У різні історичні епохи, у різних культурних умовах особливої соціальної значущості набувають певні види мистецтва, як, наприклад, театр в античній Греції. Наведіть інші приклади такого

певного домінування того чи іншого виду мистецтва і поясність, якими чинниками, на Вашу думку, це обумовлено.

10. Визначте, які види мистецтва є пріоритетними у сучасну епоху.

Тематика рефератів та повідомлень

1. Релігія та її місце у сфері культури.
2. Роль духовного в ієрархії цінностей.
3. Віра у духовному житті людства.
4. Релігія та наука: відмінності між релігійним та науковим сприйняттям світу.
5. Взаємини науки та релігії у соціокультурному вимірі.
6. Релігійні сюжети та образи у літературі та мистецтві.
7. Функції релігії у житті людини та суспільства.
8. Архітектура як вид мистецтва: художня мова архітектури.
9. Живопис як вид мистецтва.
10. Музика як вид мистецтва.
11. Театральне мистецтво.
12. Художня література як вид мистецтва.

Тема 6

ТЕХНІКА В СИСТЕМІ КУЛЬТУРИ

Зміст теми

6.1. Техніка як феномен культури.

6.2. Людина і техносвіт.

6.1. Техніка як феномен культури

Мабуть, жодне з явищ, що оточують людину на рубежі ХХ століття, не викликає такого суперечливого до себе ставлення, як техніка. Проблема розвитку техніки ле-

жить у руслі взаємин між культурою і цивілізацією. Техніка – *матеріальне тіло культури*, найбільш характерний атрибут сучасної цивілізації, яку називають *техногенною*.

Безупинний технічний прогрес з часів промислової революції, здавалося б, підтверджував ідею раціоналістів про панування людини над природою. Зміцнювалися надії на культурний, економічний, моральний прогрес за допомогою науки і техніки. Сьогодні цей переконаності кинуту виклик. Зростає занепокоєння і нападки на техніку, яка стала розглядатися як джерело всіх бід нашого часу.

Усвідомлення цієї небезпеки пов'язано з тим, що зросла *непередбачуваність* тих наслідків для природи і людини, які несе із собою техніка, що все більше ускладнюється. Масштаби її розвитку привели до виникнення особливого технічного світу, складність якого *перевершує контролюючі можливості людини*. Глибинне і разуче за своїми наслідками розгортання потенціалу техніки впливає на всі сторони соціального життя, істотні перетворення спостерігаються у всьому ладі сучасної культури. Таке стрімке піднесення техніки як фактора соціокультурних перетворень актуалізує цілий спектр *світоглядних проблем*.

Ще наприкінці ХІХ століття філософія техніки поставила ряд питань, що і сьогодні є об'єктом гострої філософської рефлексії: які є форми впливу техніки на людське буття і чи існують межі цього впливу? у чому виражається її суспільна обумовленість і як перебороти ті непередбачувані наслідки, що несе людству науково-технічний прогрес?

Щоб відповісти на ці запитання, необхідно проаналізувати сутність техніки, з'ясувати її онтологічний статус, дослідити її генезис, етапи і тенденції розвитку.

Що ж являє собою техніка? В силу багатогранності цього аспекту культури існує величезна кількість *визначень* техніки. Техніка розглядається:

- як сукупність створених людиною пристроїв, машин, механізмів, пристосувань тощо, а також різних видів *діяльності* зі створення цих пристроїв: від науково-технічного дослідження і проектування до їхнього виготовлення й експлуатації;
- як сукупність технічних *знань* – від спеціалізованих рецептурно-технічних до теоретичних, науково-технічних і системотехнічних;
- у більш широкому сенсі говорять про техніку як певне *вміння* – наприклад, техніку мислення, «психотехніку», техніку

керівництва людьми і державою, техніку живопису, малюнка, гри на фортепіано тощо. У цьому сенсі техніка охоплює весь людський універсум, починаючи з неорганічного, через органічне і до психічно-духовних сфер буття і відносин між людьми.

Техніка – це феномен, що забезпечує взаємодію між суспільством і природою, вона є результатом *зустрічі людського духу з природою*. Техніка являє собою частину природи, перетвореної людиною, і в цьому смислі вона *штучна* і належить не природі, а людині. Однак використання техніки передбачає вплив на природу і її *активне перетворення*: людина формує і змінює неорганічну та органічну природу, у тому числі і власну психічну і духовну природу відповідно до пізнаних законів і згідно зі своїми цілями.

Для того щоб зрозуміти сутність феномену техніки в *культурологічному аспекті*, доцільно зробити історичний *екскурс*, подивитися, як розвивалася техніка, як змінювалися її смислові характеристики. Техніка виникла разом з появою *Homo sapiens* і у своєму розвитку пройшла такі *етапи*:

- *інструментальний*, що характеризувався насамперед використанням ручних знарядь, які служили продовженням і посиленням руки людини; при цьому технологічний процес цілком залежав від людини, від її творчості і новаторства;
- етап появи *машинної праці*, коли продукуюча людина доповнює технологічний процес, стає, поряд з машиною, одним з її елементів; при цьому важливим є те, що центр ваги технологічного процесу поступово зміщується у бік машини;
- етап *автоматизації праці*, коли праця не обмежується фізичними чи фізіологічними можливостями людини;
- поява нового типу *інформаційних систем, роботизації виробництва, комплексної автоматизації* цілих технологічних процесів, у результаті чого відбувається вже і заміна деяких *функцій людського інтелекту*.

У ході розвитку техніки змінювалося і *співвідношення її з науково-технічним знанням*. Так, на самих ранніх етапах розвитку суспільства технічне знання було тісно пов'язане з *магічною дією* і *міфологічним світорозумінням*. В античності поняття «техне» охоплює і техніку, і технічне знання, і мистецтво, але ще *не містить у собі теорію*. В епоху середньовіччя архітектори і ремісники покладалися в основному на *традиційне знання*, що трималося в таємниці і змінювалося дуже повільно. Але вже в епоху Відродження формується *практично орієнтована теорія*; при цьому

формується ідеал універсально розвиненої особистості вченого й інженера, який одночасно і багато знає, і багато вміє. У культурі Нового часу спостерігається інша тенденція: *прагнення до спеціалізації* і виділення окремих аспектів і сторін предмета дослідження, який вивчається експериментальними і математичними засобами. Формуються *ідеали нової науки*, здатної вирішувати теоретичними засобами інженерні задачі, і *нової техніки, заснованої на науці*. Складається *дисциплінарна організація* науки і техніки, що в соціальному плані було пов'язано зі становленням професій вченого й інженера, підвищенням їхнього статусу в суспільстві.

Однією з фундаментальних соціокультурних рис техніки є те, що вона постає як *засіб перетворення середовища*. Ця риса знайшла відображення ще в міфотворчості. Згадаємо міф про Прометея, котрий озброїв людей технічними навичками; міф про Дедала і його сина Ікара, що прагнули вирішити задачу польоту за допомогою крил; міф про будівництво Вавилонської вежі і його невдачу тощо. Саме як засіб перетворення середовища техніка була осмислена і покладена в основу інженерної практики.

Іншою фундаментальною характеристикою техніки є те, що вона виступає *посередником* між людиною і природою, задає тип відносин між ними. Так, у період Нового часу у європейській свідомості починає переважати агресивне прагнення людини *панувати* над природою, підкорювати її собі, що в кінцевому підсумку і породило глобальну екологічну проблему.

Третя найважливіша соціокультурна характеристика техніки полягає в тому, що вона є *засобом перетворення самої людини*, вона *розширює людські можливості*, створює умови для розвитку її здібностей і реалізації природних задатків.

6.2. Людина і техносвіт

Техніка, безсумнівно, збагачує людське існування, вона є засобом, за допомогою якого людина пристосовує середовище до себе, економить свої зусилля, змінює обставини, полегшує життя. Одне з призначень техніки – *звільнення* людини від «обійм» природи, досягнення певної незалежності від неї. У своїй праці М. Бердяєв розглядав характерний парадокс: без техніки неможлива культура, з нею пов'язана сама поява культури, але остаточна перемога техніки в культурі, вступ людства в технічну еру веде культуру до

знищення. Вчений виділив у культурі два етапи: технічний і природно-органічний. Остаточна перемога першого над другим означає переродження культури у щось інше, відмінне від культури.

На думку іспанського філософа Ортеги-і-Гасета, техніка дає людині можливість утвердити своє *панування над обставинами*. Створюючи величезне багатство, міць економіки, вона формує в людині впевненість і забезпеченість, владу над нижчими рівнями існування, дає можливість у найвищій мірі реалізувати свою індивідуальність.

Але, звільнившись від жорсткої природної необхідності, людина опинилась, непомітно для себе, в тисках *необхідності технічної*, непередбачених *побічних* наслідків технічного прогресу, таких, як погіршення стану довкілля, нестача ресурсів тощо. Тепер людина змушена *приспосовуватися до неблаганних законів функціонування технічних систем*. Досягнення техніки, особливо сучасної, вимагають неминучої *розплати* за них: за стрімке підвищення продуктивності праці – безробіттям; за житловий комфорт – роз'єднаністю людей; за досягнуту мобільність – шумовим навантаженням, незатишністю міст і загубленою природою.

У сучасну епоху у взаємовідносинах «людина-техніка» з'явилися нові проблеми. Це, зокрема, проблема співвідношення *штучного і природного інтелекту*, межі між людиною і машиною. Вона аналізується з протилежних точок зору: згідно з однією позицією, між комп'ютером і мисленням людини існує повна аналогія і в майбутньому можливо створення штучного інтелекту, який не буде поступатися людському, а може й перевершити його; згідно з іншою позицією, між розумними здібностями людини і «машинним інтелектом» існують принципові відмінності. При цьому проблема співвідношення штучного і природного інтелекту постає як проблема збереження людиною особистісної ідентичності, свободи, індивідуальності й унікальності. Тому оцінювання комп'ютера як можливої абсолютної моделі людської свідомості, їхнє ототожнення розглядається як *загроза* людському існуванню.

Із соціокультурної точки зору важливим також є питання про *спосіб життя людини у створеному нею самою техносвіті*. Так, наприклад, комп'ютерна техніка відіграє істотну роль у професійному розвитку людини, впливає на загальнокультурний розвиток особистості: сприяє зростанню творчого компоненту в праці і пізнанні, розвиває ініціативність, множить інтелектуальне багатство особистості. Але, у той же час, сучасна комп'ютеризація несе загро-

зу перетворення людського розуму в кібернетичний, прагматично орієнтований, який втрачає образну, емоційну зафарбленість мислення і спілкування, наслідком чого є спотворення духовної комунікації, втрата діалогічності в спілкуванні з іншими людьми, «дефіцит людяності». Виникає загроза духовної однобічності, що виражається у формуванні *технократичного типу особистості*.

Питання для самоконтролю

1. Що таке «техніка» як соціокультурне явище? Яка її природа і витоки?
2. Який існує зв'язок техніки із сутністю людини?
3. Які етапи пройшла техніка у своєму розвитку?
4. Назвіть основні фундаментальні соціокультурні риси техніки.
5. Які форми впливу техніки на людське буття і чи існують межі цього впливу?
6. Що таке технократизм?
7. Що Ви розумієте під технічною цивілізацією?
8. Чому сучасну західну цивілізацію називають техногенною?
9. Чи загрожує техніка майбутньому людства?

Завдання до самостійної роботи

1. Проаналізуйте основні етапи розвитку техніки.
2. Дайте аналіз поглядів К. Ясперса на роль техніки у суспільстві та у житті людини за роботою Ясперса К. «Истоки истории и ее цель» //К. Ясперс. Смысл и назначение истории. М., 1991.
3. Проаналізуйте погляди М. Бердяєва на взаємини людини і техніки за роботою «Человек и машина» //Философия творчества, культуры и искусства: В 2-х т, Т. 1.- М., 1994.
4. Поясніть, чому у ХХ столітті взаємини людини і техніки перетворились на глобальну проблему.
5. Розкрийте основні риси техногенної цивілізації. Як Ви вважаєте, які тенденції стануть переважаючими у наступному розвитку техніки: зростання могутності людства чи наростання ризиків та загроз?

6. Розкрийте, які радикальні зміни, згідно К. Ясперсу, вносить техніка у життя людини та суспільства ХХ століття.

7. Проаналізуйте, чому М. Бердяєв у роботі «Человек и машина», розглядаючи проблему взаємовідносин культури та техніки, протиставляє їм і констатує негативний вплив техніки на духовний стан людини.

8. Розкрийте, які основні проблеми з'явилися у взаємовідносинах «людина-техніка» у сучасних умовах. Які можливі небезпеки для духовного світу людини несе необмежений розвиток техніки?

9. Як Ви вважаєте, чи вимагає стрімкий розвиток техніки обов'язкового морального вдосконалення людства? Аргументуйте свою відповідь.

10. Розкрийте зміст понять: «сцієнтизм», «антисцієнтизм», «технократизм», «технофобія».

Тематика рефератів та доповідей

1. «Одномірна людина» Г. Маркузе як породження сучасної цивілізації.

2. А. Швейцер про втрату духовних вимірів культури у ХХ столітті як симптом її кризи.

3. Техніка як феномен культури.

4. Техногенна цивілізація: основні характеристики.

5. Техніка та наука: еволюція взаємин.

6. Сучасна та майбутня техніка: могутність чи загроза?

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ I

I РІВЕНЬ

Завдання 1-103 мають варіанти відповідей, серед яких необхідно вибрати **ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ**.

1. Вперше термін «культурологія» був введений у працях:

- а) О. Шпенглера;
- б) А. Тойнбі;
- в) Л. Уайта;
- г) Ф. Ніцше.

2. У науковій літературі поняття «друга природа» вживається у сенсі:

- а) суспільство;
- б) культура;
- в) техніка;
- г) освіта.

3. Наукова школа, представники якої уподібнювали культуру живому організму, в якому різні органи виконують певні ролі:

- а) культурно-історична;
- б) функціональна;
- в) еволюційна;
- г) структурної антропології.

4. Культуру як «шанування світла» розумів:

- а) В. Вундт;
- б) М. Періх;
- в) Ж.-Ж. Руссо;
- г) М. Морган.

5. Англійський вчений і письменник Ч. Сноу у роботі «Дві культури»:

- а) протиставляє класичну гуманітарну культуру культурі природничонауковій;
- б) виділяє технічну і естетичну культуру;
- в) констатує злиття наукової і релігійної культури.

6. Грецьке слово, що лежить в основі терміну «економіка», перекладається українською як:

- а) натуральний обмін;
- б) продаж товарів;
- в) домашнє господарство.

7. Соціологічними вважаються визначення поняття «культура», які:

а) підкреслюють, що культура є сукупністю матеріальних та духовних цінностей, які створюються людиною в процесі її життєдіяльності;

б) у своїй основі мають тезу про протилежність феномену культури природі;

в) характеризують культуру як стійкі вірування, цінності і норми поведінки, що організують соціальні зв'язки.

8. Аксіологічними вважаються визначення поняття «культура», які:

а) у своїй основі мають тезу про протилежність феномену культури природі;

б) підкреслюють, що культура є сукупністю матеріальних та духовних цінностей, які створюються людиною в процесі її життєдіяльності;

в) розглядають культуру як форму самореалізації людини у всій її багатоманітності.

9. Онтологічними вважаються визначення поняття «культура», які:

а) у своїй основі мають тезу про протилежність феномену культури природі;

б) підкреслюють, що культура є сукупністю матеріальних та духовних цінностей, які створюються людиною в процесі її життєдіяльності;

в) розглядають культуру як форму самореалізації людини у всій її багатоманітності.

10. Креаціоністський підхід до проблеми походження людини і культури означає:

а) зародки життя були перенесені на Землю із космічного простору;

б) людина і культура – результат божественного творіння;

в) природне вдосконалення людини та її культури.

11. Підхід до дослідження культури з погляду ціннісного її змісту:

а) гедоністичний;

б) аксіологічний;

в) комунікативний;

г) діалогічний.

12. Способи збереження, розподілу та використання культурних цінностей:

- а) постають однією із суттєвих ознак культури;
- б) не мають суттєвого значення для культури.

13. Культурологія – це:

- а) соціальна наука;
- б) гуманітарне знання;
- в) природничонаукове знання.

14. У перекладі українською латинське слово, від якого отримала свою назву наука культурологія, означає:

- а) олюднення;
- б) прикрашання, розвага;
- в) обробка.

15. Виберіть правильне висловлювання:

- а) культурологія – інтегративна дисципліна, що вивчає зміст суспільної життєдіяльності людей;
- б) культурологія – система наук про природу і суспільство;
- в) культурологія – сфера природничонаукового знання.

16. З перерахованих нижче понять не відноситься до основних категорій культурології:

- а) культура;
- б) цивілізація;
- в) соціум;
- г) цінність.

17. Поняття «цивілізація» і «культура» ототожнював:

- а) М. Бердяєв;
- б) Е. Тайлор;
- в) О. Шпенглер;
- г) А. Тойнбі.

18. Поняття «культура» і «цивілізація» протиставляв:

- а) Е. Тайлор;
- б) М. Бердяєв;
- в) П. Сорокін;
- г) А. Тойнбі.

19. Докорінна відмінність між культурою та цивілізацією, згідно з М.О. Бердяєвим, полягає в тому, що:

- а) культура культивує цінності, цивілізація – стабільність розвитку;
- б) культура постає проявами духовної самореалізації, цивілізація – прагненням до ефективності й корисності.

20. Маргінальність – це:

- а) поняття, що позначає «пограничність» положення людини між соціальними групами, що накладає певний відбиток на її психіку;
- б) поняття, що позначає гармонійне поєднання в житті людини норм, правил і способу життя різних культур.

21. Ментальність – це:

- а) естетичне освоєння світу в процесі художньої творчості;
- б) відносно стійка сукупність настанов і схильностей індивіда або соціальної групи, що спонукають до певного типу сприйняття, мислення та дій;
- в) система поглядів і уявлень, норм і оцінок, що регулюють моральну поведінку людей.

22. Культурні течії, що протиставляють свої ідейно-політичні установки офіційним цінностям суспільства:

- а) масова культура;
- б) елітарна культура;
- в) контркультура;
- г) концептуальна культура.

23. Функція культури, що виражає її якісний стан:

- а) світоглядна;
- б) оціночна;
- в) нормативна;
- г) регулятивна.

24. Функція культури, що покликана пропагувати взірці для наслідування з метою розвитку кращих надбань попередників:

- а) пізнавальна;
- б) перетворююча;
- в) виховна;
- г) естетична.

25. Функція культури, що синтезує в цілісну і завершену форму систему чинників духовного світу особистості:

- а) світоглядна;
- б) оціночна;
- в) нормативна;
- г) регулятивна.

26. Важливий чинник, що сприяв виникненню культурології:

- а) позитивізм;
- б) географічні відкриття;
- в) криза європоцентризму;
- г) стрімкий розвиток науки і техніки.

27. Артефакт являє собою:

- а) сукупність правил, яка визначає ідеальність образу;

- б) виготовлені людиною речі, винайдені та використані нею за-
соби та способи дії;
- в) знак, певний вид ідеографічного письма.

**28. Процес взаємовпливу культур і його результат, котрий
полягає у сприйнятті однією з культур елементів іншої:**

- а) катарсис;
- б) конформізм;
- в) мімесис;
- г) акультурація.

**29. Латинське слово «religare», від якого походить поняття
релігії, перекладається як:**

- а) Бог;
- б) благочестя;
- в) відновлювати зв'язок.

30. Реальність надприродного релігії доводить:

- а) лише вірою;
- б) за допомогою науки;
- в) за допомогою мистецтва.

31. Релігія найбільшою мірою впливає на:

- а) соціально-економічний устрій суспільства;
- б) тип духовної традиції;
- в) політичні інститути.

32. Злиття декількох релігійних течій:

- а) монотеїзм;
- б) синкретизм;
- в) політеїзм.

33. Теологічному світогляду притаманне:

- а) орієнтація на повсякденний досвід людини;
- б) наявність культово-обрядової складової;
- в) наявність філософської аргументації;
- г) відсутність системної впорядкованості.

34. Телеологія являє собою:

- а) вчення про створення Богом світу і людини;
- б) релігійно-філософське вчення про наявність у світі об'єктив-
них позалюдських цілей і доцільності;
- в) уявлення про причинну обумовленість подій у світі внаслідок
його творіння Богом.

35. Релігійний світогляд:

- а) існує лише на теоретичному рівні;
- б) базується на вірі;
- в) базується на розумі і раціональному мисленні.

36. Релігійний світогляд, що визнає існування особистісного Бога як надприродну істоту:

- а) тотемізм;
- б) теїзм;
- в) деїзм;
- г) синкретизм.

37. Мінімумом будь-якої релігії, згідно з англійським дослідником Е. Тайлором, є:

- а) тотемізм;
- б) анімізм;
- в) фетишизм;
- г) магія.

38. Особистість, яка є глашатаєм релігійних істин та одкровенень:

- а) реформатор;
- б) пророк;
- в) містик;
- г) святий.

39. Основною складовою релігії є:

- а) віровчення;
- б) віра;
- в) культ;
- г) організація.

40. Вищою формою релігійної організації є:

- а) громада;
- б) церква;
- в) деномінація.

41. Представник біологічного підходу до релігії:

- а) З. Фрейд;
- б) М. Вебер;
- в) Л. Фейєрбах.

42. Представник соціологічного підходу до релігії:

- а) З. Фрейд;
- б) М. Вебер;
- в) А. Тойнбі.

43. Обряд являє собою:

- а) об'єднання віруючих;

- б) сукупність символічних дій;
- в) релігійну організацію.

44. Словесне звертання людини до об'єкта своєї віри:

- а) символ;
- б) молитва;
- в) церква;
- г) культ.

45. Функція релігії, що забезпечує подолання обмеженості, безсилля, залежності людей від об'єктивних умов існування:

- а) компенсаційно-терапевтична;
- б) світоглядна;
- в) легітимізуюча;
- г) дезінтегративна.

46. Функція релігії, що сприяє спілкуванню віруючих:

- а) регулятивна;
- б) комунікативна;
- в) світоглядна;
- г) дезінтегративна.

47. Функція релігії, що забезпечує об'єднання, згуртування мас спільністю єдиної віри, догм, сповідання:

- а) комунікативна;
- б) світоглядна;
- в) інтегративна;
- г) регулятивна.

48. Світоглядна функція релігії:

- а) задає «граничні» критерії, які уможливають осмислення світу;
- б) регулює стосунки, поведінку, вчинки, дії віруючих;
- в) сприяє спілкуванню віруючих з Богом та між собою.

49. Функція релігії, що забезпечує дотримання певного типу поведінки людей завдяки наявності в релігії відповідної системи норм і правил:

- а) комунікативна;
- б) світоглядна;
- в) регулятивна.

50. Підтримку різноманітних зв'язків між віруючими, їхнє спілкування в межах єдиного віросповідання забезпечує:

- а) комунікативна функція;
- б) інтегративна функція;
- в) регулятивна функція;
- г) світоглядна функція

51. Регулятивна функція релігії:

- а) задає «граничні» критерії, які уможливають осмислення світу;

- б) підтримує і посилює дію прийнятих у суспільстві норм поведінки, здійснює соціальний контроль;
- в) сприяє спілкуванню віруючих з Богом та між собою.

52. Комунікативна функція релігії:

- а) задає «граничні» критерії, які уможливають осмислення світу;
- б) регулює стосунки, поведінку, вчинки, дії віруючих;
- в) сприяє спілкуванню віруючих з Богом та між собою.

53. Функція релігії, що забезпечує зняття негативних наслідків життєвих стресових ситуацій:

- а) терапевтична;
- б) комунікативна;
- в) регулятивна;
- г) світоглядна.

54. Політеїзм – це:

- а) віра в духів;
- б) віра в єдиного бога;
- в) віра в багатьох богів.

55. Вчення, що визнає існування бога в якості творця світу, котрий потім розвивається за своїми власними законами:

- а) деїзм;
- б) томізм;
- в) теїзм;
- г) синкретизм.

56. Мімесис – це:

- а) співзвучність;
- б) наслідування;
- в) гармонія.

57. До естетичних категорій відносяться:

- а) свобода та відповідальність;
- б) істинне та хибне;
- в) трагічне та комічне;
- г) добро та зло.

58. Інтуїтивно-емоційний спосіб осягнення дійсності переважає в:

- а) науці;
- б) філософії;
- в) політиці;
- г) мистецтві.

59. Згідно з Шиллером, сутністю мистецтва є:

- а) імітація природи (мімесис);
- б) вираз інстинкту прикрашання з метою статевого привабливості;

- в) незацікавлена вільна гра творчих сил людини;
- г) засіб очищення від афектів – катарсис.

60. Згідно з Ч. Дарвіном, сутністю мистецтва є:

- а) імітація природи (мімесис);
- б) вираз інстинкту прикрашання з метою статевого приваблення;
- в) незацікавлена вільна гра творчих сил людини;
- г) засіб очищення від афектів – катарсис.

61. Згідно з Аристотелем, сутністю мистецтва є:

- а) імітація природи (мімесис);
- б) вираз інстинкту прикрашання з метою статевого приваблення;
- в) незацікавлена вільна гра творчих сил людини;
- г) засіб очищення від афектів – катарсис.

62. Згідно з Гете, сутністю мистецтва є:

- а) імітація природи (мімесис);
- б) вираз інстинкту прикрашання з метою статевого приваблення;
- в) незацікавлена вільна гра творчих сил людини;
- г) засіб досягнення душевної гармонії.

63. Мистецтво як сферу духовного життя характеризує:

- а) доказовість та здатність до дослідної перевірки;
- б) інтуїтивно-емоційний спосіб осягнення дійсності;
- в) домінування віри;
- г) наявність культурно-обрядового компоненту.

64. Функція мистецтва, що забезпечує прагнення до усвідомлення стану світу та положення людини у ньому:

- а) виховна;
- б) пізнавально-евристична;
- в) світоглядна;
- г) суспільно-перетворююча.

65. Функція мистецтва, що забезпечує формування цілісної особистості, структури відчуттів та думок людей:

- а) світоглядна;
- б) інформаційно-комунікативна;
- в) виховна;
- г) суспільно-перетворююча.

66. Функція мистецтва, що реалізується у здатності художнього твору приносити людині безкорисливу радість та задоволення:

- а) світоглядна;
- б) пізнавально-евристична;
- в) інформаційно-комунікативна;
- г) гедоністична.

67. Вид мистецтва, що не належить до образотворчих:

- а) живопис;
- б) театр;
- в) графіка;
- г) скульптура.

68. Вид проектувальної діяльності, що має за мету формування естетичного предметного середовища:

- а) архітектура;
- б) дизайн;
- в) конструктивізм.

69. Виберіть правильний вислів:

- а) катарсис – очищення через співчуття і страх;
- б) катарсис – система норм, правил, що панує в певній художній течії;
- в) катарсис – гармонія зовнішнього і внутрішнього стану людини.

70. Процес виникнення і розвитку людини як соціокультурної істоти:

- а) акультурація;
- б) антропогенез;
- в) антропосоціогенез.

71. Згідно марксистській концепції, основним чинником генезису людини і культури є:

- а) праця;
- б) рефлексія;
- в) пасіонарність;
- г) гра.

72. Праця нідерландського вченого Й. Хейзінги, в якій він викладає свою концепцію культури:

- а) «Первісна культура»;
- б) «Невдоволення культурою»;
- в) «Присмерк Європи»;
- г) «Людина граюча».

73. Автор теорії пасіонарності:

- а) П. Сорокін;
- б) Л. Гумільов;
- в) А. Тойнбі;
- г) М. Данилевський.

74. Автор теорії, відповідно до якої культура заснована на примусі і забороні природних потягів:

- а) Г. Спенсер;
- б) О. Шпенглер;
- в) З. Фрейд;
- г) Й. Хейзінга.

75. Точка зору, згідно з якою культура заснована на відмові від задоволення бажань несвідомого, належить:

- а) Г. Спенсеру;
- б) Х. Ортезі-і-Гасету;
- в) З. Фрейду;
- г) Е. Дюркгейму.

76. Архетипи – це:

- а) типи архаїчної культури;
- б) прообрази, що складають зміст колективного несвідомого;
- в) типи мислительних процесів;
- г) стереотипи поведінки.

77. Термін «динаміка» походить від грецького слова, що в перекладі означає:

- а) рух;
- б) робота;
- в) сила;
- г) потужність.

78. Соціокультурна динаміка – це:

- а) зміни в культурі під впливом зовнішніх і внутрішніх чинників;
- б) тільки прогресивні зміни в культурі.

79. Історично першою з перерахованих моделей соціокультурної динаміки є:

- а) хвильова;
- б) еволюційна;
- в) циклічна.

80. Ідея взаємодії «аполлонівського» та «діонісійного» начал у художній творчості належить:

- а) А. Шопенгауеру;
- б) Г. Гегелю;
- в) І. Канту;
- г) Ф. Ніцше.

81. М. Данилевський під цивілізацією розумів:

- а) період розкладу культури;
- б) час, протягом якого народи, що складають культурно-історичний тип, проявляють переваги своєї духовної діяльності в усіх напрямках;
- в) агонія культури.

82. Назва твору німецького філософа та історика О. Шпенглера, у якому він викладає свої погляди на культуру:

- а) «Феномен людини»;
- б) «Невдоволення культурою»;
- в) «Присмерк Європи»;
- г) «Ідеї до філософії історії людства».

83. Шпенглер вважав, що життєвий цикл кожного культурного типу складається з трьох етапів: останньому – третьому етапу, згідно зі Шпенглером, відповідає:

- а) період найвищого розквіту, період створення шедеврів мистецтва;
- б) період занепаду, період цивілізації; відбувається перехід від творчості до безпліддя, від становлення до закріплення;
- в) агонія культури.

84. Культурний тип, що, згідно зі Шпенглером, перебуває у стадії виникнення:

- а) слов'янський;
- б) американський;
- в) японський;
- г) російсько-сибірський.

85. Автор роботи «Присмерк Європи»:

- а) Е. Тайлор;
- б) А. Тойнбі;
- в) М. Данилевський;
- г) О. Шпенглер.

86. Поява цивілізації, згідно з О. Шпенглером, засвідчує:

- а) новий, більш продуктивний етап розвитку культури;
- б) занепад культури, вичерпування нею своїх творчих потенцій.

87. З точки зору О.Шпенглера одна культура відрізняється від іншої:

- а) типом виробничих стосунків;
- б) національною приналежністю народу, що створив дану культуру;
- в) наявністю специфічної «душі».

88. У концепції А. Тойнбі стверджується, що:

а) зміни в культурі реалізуються як «поступові» і у вигляді «вибуху»;

б) просування шляхом прогресу пов'язується з вибором адекватної відповіді на виклик зовнішніх обставин.

89. Автор багатомної праці «Осягнення історії»:

а) П. Сорокін; б) А. Тойнбі; в) Е. Фромм; г) К. Ясперс.

90. Згідно з А. Тойнбі, схема історії являє собою:

а) деградацію людського роду, рух до катастрофи;

б) рух цивілізації по замкненому циклу;

в) рух окремих цивілізацій до єдиної світової цивілізації на основі створення єдиної світової релігії.

91. П'ять основних законів виникнення, розвитку та загибелі культурно-історичного типу були розроблені:

а) М. Бердяєвим;

б) П. Сорокіним;

в) О. Шпенглером;

г) М. Данилевським.

92. Автор теорії «хвилеподібної зміни культур»:

а) О. Шпенглер;

б) Ф. Ніцше;

в) П. Сорокін;

г) А. Тойнбі.

93. Відомий американський культуролог ХХ століття, який в основу типології культур поклав ціннісний підхід:

а) М. Бердяєв;

б) Н. Данилевський;

в) П. Сорокін;

г) А. Лосєв.

94. Відповідно до теорії «хвилеподібної динаміки культур» П.Сорокіна:

а) зміни в одному типі культури, як хвилі, поширюються на всі інші типи культур;

б) культури рухаються від ідеаціонального типу до ідеалістичного і далі – до чуттєвого типу.

95. Синергетика вивчає:

а) динамічні процеси у відкритих, нерівноважних, нелінійних системах;

б) знаки і знакові системи;

в) проблеми культурних комунікацій.

96. Ідеї синергетики розробляв:

- а) Д. Сахаров;
- б) І. Пригожин;
- в) В. Вернадський;
- г) А. Кребер.

97. У синергетиці розглядаються особливі точки біфуркації, у яких:

- а) соціокультурна система стає нестійкою; відбувається «вибір» подальшого шляху еволюції;
- б) соціокультурна система стає стійкою і рівноважною.

98. Відповідно до ідей синергетики умовою самоорганізації є:

- а) лінійність системи;
- б) суттєва віддаленість системи від рівноваги;
- в) рівноважність системи.

99. Хаос у синергетиці розуміється як:

- а) упорядкованість системи;
- б) творче і конструктивне начало, що виводить систему на атрактори розвитку;
- в) руйнівне начало.

100. Варіант типологізації культури, згідно з яким визначальним є розвиток матеріальних засад суспільства:

- а) локально-цивілізаційний;
- б) формаційний;
- в) релігійний;
- г) регіональний.

101. Підхід, що сприяв подоланню європоцентризму:

- а) формаційний;
- б) локально-цивілізаційний;
- в) релігійний;
- г) регіональний.

102. Схема культурно-історичного розвитку, з якою співвідноситься формаційний підхід:

- а) синергетична;
- б) циклічна;
- в) однолінійна;
- г) хвильова.

II РІВЕНЬ

Завдання 103-150 є тестами відкритого типу, використовуються для виявлення знань термінів, понять, категорій; у цих тестах слід вписати пропущене слово або словосполучення.

103. Вставте пропущене слово:

..... уявлення про світобудову, яка організується довкола людини як центру Всесвіту.

104. Вставте пропущене слово:

..... світоглядна установка, відповідно до якої Європа із властивим їй духовним укладом є центром світової культури і цивілізації, зразком для всіх інших народів.

105. Вставте пропущене слово:

..... створене людиною, суспільством, продукт культури.

106. Вставте пропущене слово:

..... напрям гуманітарної науки, який займається інтерпретацією та коментуванням тексту, а також проблемами взаєморозуміння різних культур.

107. Вставте пропущене слово:

..... філософська дисципліна, що вивчає найбільш загальні закони буття культури як способу життя людини в його цілісності.

108. Вставте пропущене слово:

..... усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної групи, свого статусу і ролі.

109. Вставте пропущене слово:

..... вчення про самоцінність людини, яке утверджує людину як смисл й основу буття.

110. Вставте пропущене слово:

..... у широкому розумінні слова заперечення загальноприйнятих цінностей і норм, які вкоренилися в суспільному житті.

111. Вставте пропущене слово:

..... особливості виробництва культурних цінностей в індустріальному та постіндустріальному суспільстві, що розраховані на масове споживання, на знижений рівень сприйняття, розважальність.

112. Вставте пропущене слово:

..... світосприйняття, яке формується на глибокому психічному рівні індивідуальної або колективної свідомості, сукупність психологічних, поведінкових настанов індивіда або соціальної групи.

113. Вставте пропущене слово:

..... розвилка, своєрідна точка перетворення, максимально хаотичний стан синергетичної системи, у якому починають виникати нові центри організації системи.

114. Вставте пропущене слово:

..... істотна сторона культури, що полягає в матеріалізації ідей, об'єктивізації форм.

115. Вставте пропущене слово:

..... речовий, графічний чи звуковий умовний знак, умовна дія, що означає певне явище, поняття, ідею.

116. Вставте пропущене слово:

..... безпринципне, механічне поєднання різнорідних поглядів, теорій, стилів.

117. Вставте пропущене слово:

..... культура, зорієнтована на потреби певної частини суспільства.

118. Вставте пропущене слово:

..... вміння входити у психологічний стан іншої особи, здатність поставити себе на місце іншого.

119. Вставте пропущене слово:

..... поняття, введене Зігмундом Фрейдом, що означає процес перетворення та переключення психічної енергії афективних потягів людини на цілі соціальної діяльності й культурної творчості.

120. Вставте пропущене слово:

..... уявлення про найвищу досконалість, котра як взірець, норма і найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини.

121. Вставте пропущене слово:

..... субкультура, що містить у собі соціокультурні цінності і настанови, які суперечать фундаментальним принципам домінуючої культури.

122. Вставте пропущене слово:

..... нормативний зразок; сукупність правил, прийомів, форм діяльності та творчості.

123. Вставте пропущене слово:

..... такий, що перебуває на межі соціальної групи, інтелектуального або психічного стану, стилю тощо.

124. Вставте пропущене слово:

..... злитість, яка характеризує первинний нерозвинутий стан, наприклад, первісного мистецтва.

125. Вставте пропущене слово:

..... історично сформовані звичаї, обряди, норми поведінки, погляди, смаки тощо, які передаються від покоління до покоління, забезпечуючи зв'язок різних історичних часів.

126. Вставте пропущене слово:

..... служителі культу, які вважаються посередникам між богом та людьми, здійснюють культові дії, виконуючи також роль проповідників віровчення даної релігії.

127. Вставте пропущене слово:

..... основне положення віровчення, яке визнається незаперечною істиною, має силу непохитного авторитету і не підлягає критиці.

128. Вставте пропущене слово:

..... концепція, згідно з якою в усіх сферах досліджень необхідно використовувати методологію природничих наук.

129. Вставте пропущене слово:

..... процес засвоєння індивідом протягом його життя знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

130. Вставте пропущене слово:

..... сукупність дій, обрядів, церемоній, що виражають той чи інший аспект віровчення; зовнішній прояв релігійності, виражений у суспільних молитвах і обрядах.

131. Вставте пропущене слово:

..... спосіб життя, що полягає в добровільній відмові від життєвих благ та задоволень, крайньому обмеженні життєвих потреб.

132. Вставте пропущене слово:

..... критичне ставлення до релігії та церкви; сумніви в питаннях віри, заперечення окремих релігійних догматів, обрядів тощо.

133. Вставте пропущене слово:

..... вчення про єдність Бога і світу, згідно з яким світ і людина розчинені у вищому, а Бог присутній у всьому.

134. Вставте пропущене слово:

..... цілеспрямована діяльність людини, у процесі якої вона за допомогою знарядь праці взаємодіє з природою, використовує її у своїх цілях.

135. Вставте пропущене слово:

..... син Зевса, бог Сонця, світла, покровитель мистецтва, поезії та музики; він символізує повне відчуття міри та самообмеження, раціональність, порядок та критичне сприйняття світу.

136. Вставте пропущене слово:

..... син Зевса, бог рослинництва, виноградної лози, вина та виноробства; він символізує чуттєвість і екстаз, радість та веселощі.

137. Вставте пропущене слово:

Згідно підходу, культура постає перед нами у вигляді нерівноважної, відкритої, нелінійної та самоорганізуючої системи.

138. Вставте в характеристику П.Сорокіним певного типу культури пропущене слово:

У культурі переважає цінність почуттів: сенс має тільки те, що ми бачимо, чуємо, сприймаємо дотиком.

139. Вставте в характеристику культури О. Шпенглером пропущене слово:

Кожна локальна культура після народження та розквіту починає вичерпувати внутрішні резерви своєї душі, і на цьому етапі культура переходить в

140. Вставте пропущене слово:

..... являє собою глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає і позасвідоме; відносно стійку сукупність настанов і схильностей індивіда або соціальної групи, що спонукають до певного типу сприйняття, мислення та дій.

141. Вставте пропущене слово:

..... культурно-духовна спільність людей, споріднених походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов – і державним утворенням.

142. Вставте пропущене слово:

..... є ототожнення людиною самої себе з іншими людьми на основі встановлення спільних цінностей, емоційних переживань, структури і спрямованості внутрішнього світу.

143. Вставте пропущене слово:

..... самовідчуття людини всередині конкретної культури, усвідомлене сприйняття норм і зразків поведінки та свідомості, системи цінностей і мови, свого «Я» в конкретному культурному вимірі.

144. Вставити пропущене слово:

..... являє собою загально визнану норму, сформовану в певній культурі, що задає зразки і стандарти поведінки і впливає на вибір між її можливими альтернативами.

145. У характеристику П.Сорокіним певного типу культури вставте пропущене слово:

Якщо переважає культура, то вищою цінністю в ній стає Бог і віра, а до чуттєвого світу, його багатства, радощів і цінностей формується байдуже чи негативне ставлення.

146. Вставити пропущене слово:

..... процес взаємовпливу культур з різним станом та рівнем розвитку, коли одна з культур частково або й цілком підпадає під вплив іншої, втрачаючи при цьому власну специфіку.

147. Вставити пропущене слово:

..... поширення властивостей і особливостей однієї культури на інші.

148. Вставити пропущене слово:

..... входження в культуру, тобто процес, у ході якого індивід засвоює традиційні й характерні для культури, до якої він належить способи мислення і дій.

149. Вставити пропущене слово:

..... одна з форм світоглядного відображення об'єктивної реальності в суспільній свідомості, що являє собою науковий образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду.

150. Вставити пропущене слово:

..... порівняльне вивчення різних культур, субкультур з метою пояснення схожості та відмінностей, сталих та мінливих моментів соціокультурного життя.

III РІВЕНЬ

Завдання 151-179 є тестами відкритого типу і потребують встановлення відповідності між рядами у вигляді комбінації цифр і літер, відтворення правильної послідовності або ж продовження логічного ряду; виконуючи ці завдання, студент демонструє знання структури матеріалу, логічних зв'язків між його частинами.

151. Доповніть ряд культурологічних категорій:

культура, цивілізація, цінність,,,

152. Установіть відповідність між основними підходами до розуміння сутності культури та її визначеннями:

1. аксіологічний;	а) діяльнісно-практична єдність людини з природою і суспільством;
2. соціологічний;	б) стійкі вірування, цінності і норми поведінки, що організують соціальні зв'язки;
3. онтологічний;	в) сукупність матеріальних та духовних цінностей створених людством у процесі своєї життєдіяльності;
4. діяльнісний.	г) форма самореалізації людини.

153. Доповніть ряд основних функцій культури:

адаптивна, аксіологічна, інтегративна,,
.....,,

154. Доповніть ряд соціокультурних явищ, які вплинули на формування культурології як самостійної науки:

глобальні проблеми людства, розвиток наукового знання,
.....,,

155. Установіть відповідність між теоріями походження культури та їх авторами:

1. З. Фрейд;	а) трудова;
2. Й. Хейзінга;	б) психоаналітична;
3. К. Маркс.	в) ігрова.

156. Доповніть, згідно з Яс персом, логічний ряд історичних епох розвитку культури,:

доісторія (прометеївська епоха), виникнення великих культур стародавності,,

157. Доповніть ряд основних проблем, що вивчаються сучасною культурологічною теорією:

проблема походження культури, типологія культури,

158. Установіть логічний зв'язок між концепціями походження культури та категоріями, що розкривають їх зміст:

1. ігрова;	а) праця, знаряддя праці, свідомість, антропосоціогенез, спільна діяльність;
2. психоаналітична;	б) лібідо, сублімація, табу, тотем;
3. трудова.	в) гра, свобода, напруженість, правила гри.

159. Доповніть ряд культурологічних категорій, що використовуються в трудовій концепції походження культури:

діяльність, праця, свідомість,,,

160. Доповніть ряд культурологічних категорій, що використовуються в ігровій концепції походження культур:

свобода, свободна діяльність,,,

161. Доповніть ряд культурологічних категорій, що використовуються в психоаналітичній концепції походження культури:

лібідо, тотемізм, тотем, совість,,,

162. Установіть логічний зв'язок між теоріями культурних змін та відповідним їм категоріальним апаратом:

1. лінійна;	а) нелінійність розвитку, біфуркація,
2. циклічна;	хаос, випадковість, альтернативність;
3. хвильова;	б) цінність, хвиля, ідеалістична культура,
4. синергетична.	чуттєва культура;
	в) локальна культура, душа, цивілізація;
	г) еволюція, прогрес, єдина мета, людство.

163. Доповніть, відповідно до концепції О. Шпенглера, логічний ряд основних ознак цивілізації як завершального етапу розвитку культури:

закостеніння суспільства, послаблення традицій та релігії, урбанізація,,,

164. Доповніть, згідно з М. Данилевським, логічний ряд історичних періодів буття культури:

етнографічний,,

165. Доповніть, згідно з О. Шпенглером, логічний ряд історичних періодів в житті культури:

період хаосу, нагромадження сил; період творчого вираження сил;;

166. Установіть відповідність теорій культурних змін їх авторам:

1. лінійна;	а) Г. Гакен;
2. циклічна;	б) П. Сорокін;
3. хвильова;	в) Г. Гегель.
4. синергетична.	г) І. Пригожин;
	д) А. Тойнбі;
	е) К. Маркс;
	ж) О. Шпенглер;

167. Доповніть, згідно з концепцією А. Тойнбі, логічний ряд стадій розвитку «культурно-історичних монад»:

виникнення, зростання,,,

168. Доповніть, згідно концепції П. Сорокіна, типи культурних надсистем:

ідеаціональний,,

169. Установіть відповідність між наведеними нижче прізвищами культурологів ХХ століття та назвами їх відомих творів:

1. С. Гантінгтон;	а) «Присмерк Європи»;
2. А. Дж. Тойнбі;	б) «Тотем і табу»;
3. З. Фрейд;	в) «Homo ludens»;
4. Й. Хейзінга;	г) «Осягнення історії»;
5. О. Шпенглер.	д) «Зіткнення цивілізацій».

170. Установіть логічні зв'язки між наведеними культурними парадигмами та притаманними їм рисами:

1. Схід.	а) традиціоналізм;
2. Захід.	б) колективізм;
	в) антропоцентризм;
	г) орієнтація на нове;

- д) раціоналізм;
- е) індивідуалізм.

171. Доповніть основні риси західної культурної парадигми:
антропоцентризм, інновація,,

172. Доповніть основні риси східної культурної парадигми:
традиціоналізм, колективізм,,

173. Установіть відповідність між наведеними нижче сучасними культурними регіонами та рисами, що їм притаманні:

1. європейський;	а) колективізм, поклоніння природі, ритуал, шанування старших;
2. далекосхідний;	б) «ахімса», злиття з світовим духом;
3. індійський;	в) абсолютизація всемогутності Аллаха, нерозривний зв'язок між світським та духовним;
4. арабо-мусульманський.	г) сцієнтизм, антропоцентризм, орієнтація на нове, раціоналізм.

174. Установіть логічні зв'язки між наведеними нижче релігіями та їх історичними формами:

1. ранні;	а) буддизм;
2. національно-державні;	б) фетишизм;
3. світові.	в) іудаїзм;
	г) християнство;
	д) індуїзм;
	е) іслам;
	ж) анімізм.

175. Доповніть логічний ряд основних структурних елементів релігії:
релігійна свідомість,,

176. Доповніть логічний ряд основних релігійних організацій:
церква, секта,,

177. Доповніть логічний ряд основних видів мистецтва:
живопис, архітектура,,

.....,.....,.....,.....,
.....

178. Установіть логічні зв'язки між концепціями генези та сутності мистецтва та їх прихильниками:

1. Аристотель;	а) засіб досягнення душевної гармонії;
2. Ч. Дарвін;	б) засіб очищення від афектів – «катарсис»;
3. Гете.	в) вираз «інстинкту прикрашання» з метою статевого приваблення.

179. Доповніть ряд основних функцій мистецтва:

суспільно-перетворююча, прогностична, сугестивна,,

.....,,

IV РІВЕНЬ

Завдання 180-200 носять найбільш складний та творчий характер. Ознайомившись з фрагментами творів видатних культурологів, необхідно відповісти на запропоновані проблемні питання, що передбачає досконале знання першоджерел до тем курсу та вміння їх інтерпретувати. Крім того, частина з наведених тестових завдань потребує заповнення запропонованих таблиць, здійснення порівняння та систематизації матеріалу в межах відповідної культурологічної проблематики.

180. Ознайомившись з наведеними фрагментами з творів відомих культурологів ХХ століття, визначте автора відповідного висловлювання та проаналізуйте специфіку його розуміння поняття «культура»:

1. Н. Бердяев;	а) «Главное в культуре – не материальные достижения, а то, что индивиды постигают идеалы совершенствования человека и улучшения социально-политических условий жизни народов и всего человечества и в своих взглядах постоянно руководствуются этими идеалами».
2. З. Фрейд;	б) «Культура родилась из культа. Истоки ее сакральны. Вокруг храма зачалась она и в органический свой период была связана с жизнью религиозной».
3. А. Швейцер.	

в) «Всякая культура вынуждена строится на принуждении и запрете влечений... С изумлением и тревогой мы обнаруживаем, что громадное число людей повинуются соответствующим культурным запретам лишь под давлением внешнего принуждения, то есть только там, где нарушение запрета грозит наказанием, и только до тех пор, пока угроза реальна».

181. Ознайомившись з наведеними фрагментами з творів відомих культурологів ХХ століття, визначте автора відповідного висловлювання та проаналізуйте його розуміння співвідношення понять «культура» та «цивілізація» та механізмів розвитку культури:

1. О.Шпенглер;	а) «Игра старше культуры. Человеческая цивилизация не добавила никакого существенного признака общему понятию игры».
2. А. Тойнбі;	б) «У каждой культуры своя собственная цивилизация. Цивилизация есть неизбежная судьба культуры».
3. Й. Хейзинга.	в) «Вызов побуждает к росту. Ответом на вызов общество решает вставшую перед ним задачу, чем переводит себя в более высокое и более совершенное с точки усложнения структуры состояние».

182. Ознайомившись з наведеними висловлюваннями, зробіть висновок щодо їх класифікації, відповідно знайдіть логічний зв'язок. Проаналізуйте, за яким критерієм створена ця класифікація і специфіку кожного з цих визначень:

1. аксіологічне;	а) стійкі вірування, цінності і норми поведінки, які організують соціальні зв'язки;
2. онтологічне;	б) культура – сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством у процесі своєї життєдіяльності;
3. соціологічне.	в) культура – реалізація верховних цінностей шляхом культивування вищих людських чеснот;
г) культура – спосіб людського буття.

183. «Культура родилась из культа. Истоки ее – сакральны. Вокруг храма зачалась она и в органический свой период была связана с жизнью религиозной. Так было в великих древних культурах, в культуре греческой, в культуре средневековой, в культуре раннего Возрождения. Культура – благородного происхождения. Ей передан иерархический характер культа. Культура – символична по своей природе... Цивилизация не имеет такого благородного происхождения. В ней нет связи с символикой культа. Ее происхождение мирское. Она родилась в борьбе человека с природой, вне храмов и культа. Культура всегда идет сверху вниз, путь ее аристократический. Цивилизация идет снизу вверх, путь ее буржуазный и демократический... Культура есть явление глубоко индивидуальное и неповторимое. Цивилизация же есть явление общее и повсюду повторяющееся. Культура имеет душу. Цивилизация же имеет лишь методы и орудия. Цивилизация дорожит своим недавним происхождением, она не ищет древних и глубоких источников. Она гордится изобретением сегодняшнего. Цивилизация футуристична».

Цей уривок належить видатному філософу, літератору, публіцисту, суспільному діячу Бердяєву Миколі Олександровичу (1874-1948). У своїх роботах він досліджував проблеми абсолютної і неминущої цінності духовної культури.

Проаналізуйте ставлення М. Бердяєва до проблеми співвідношення культури та цивілізації, висловіть свою точку зору щодо футуристичності та прагматичності цивілізації в сучасну епоху.

184. «Различие между бытием и обладанием, так же как и различие между любовью к жизни и любовью к смерти, представляет собой коренную проблему человеческого существования; эмпирические антропологическими психоаналитические данные свидетельствуют о том, что обладание и бытие являются двумя основными способами существования человека, преобладание одного из которых определяет различия в индивидуальных характерах людей и типах социального характера... Под бытием я понимаю такой способ существования, при котором человек и не имеет ничего, и не жаждет иметь что-либо, но счастлив, продуктивно использует свои способности, пребывает в единении со всем миром... Ориентация на обладание – характерная особенность западного индустриального общества, в котором главный смысл жизни состоит

в погоне за деньгами, славой, властью... Если я – это то, что я имею, и если я теряю то, что я имею, то кто же тогда я есть? Не кто иной, как поверженный, опустошенный человек – жалкое свидетельство неправильного образа жизни. Так как я могу потерять то, что имею, я постоянно озабочен тем, что я потеряю то, что у меня есть... Когда человек предпочитает быть, а не иметь, он не испытывает тревоги и неуверенности, порождаемых страхом потерять то, что имеешь. Если я – это то, что я есть, а не то, я имею, никто не в силах угрожать моей безопасности и лишит меня чувства идентичности. Когда человек предпочитает быть, а не иметь, он не испытывает тревоги и неуверенности, порождаемых страхом потерять то, что имеешь. Если я – это то, что я есть, а не то, я имею, никто не в силах угрожать моей безопасности и лишит меня чувства идентичности».

Ви ознайомилися з уривком із твору «Иметь или быть? Значение различия между обладанием и бытием». Його автор – Еріх Фромм (1900-1980) – німецько-американський філософ, психолог і соціолог. У запропонованій для роздумів роботі він розробив важливу концепцію двох модусів людського існування – «володіння» та «буття».

Вам необхідно, проаналізувавши цей фрагмент, обґрунтовано відповісти на два питання: по-перше, чи згодні Ви з думкою Е.Фромма щодо переваги буття як способу існування для самоствердження особистості; по-друге, який із двох модусів людського існування Ви особисто обрали б для свого подальшого життєвого шляху?

185. «Родовая жизнь как у человека, так и у животного физически состоит в том, что человек (как и животное) живет неорганической природой, и чем универсальнее человек по сравнению с животным, тем универсальнее сфера той неорганической природы, которой он живет... Животное непосредственно тождественно со своей жизнедеятельностью. Человек же делает свою жизнедеятельность предметом своей воли и своего сознания. Его жизнедеятельность – сознательная. Только в силу этого его деятельность есть свободная деятельность... Практическое созидание предметного мира, переработка неорганической природы есть самоутверждение человека как сознательного – родового существа. Животное, правда, тоже производит... Но животное производит лишь то, в чем непосредственно нуждается оно само или его детеныш; оно произ-

водит односторонне, тогда как человек производит универсально; оно (животное) производит лишь под властью непосредственной физической потребности, между тем как человек производит даже будучи свободен от физической потребности...Животное строит только сообразно мерке и потребности того вида, к которому оно принадлежит, тогда как человек умеет производить по меркам любого вида и всюду он умеет прилагать к предмету присущую мерку; в силу этого человек строит также и по законам красоты».

Цей уривок з роботи «Економічно-філософські рукописи 1844 года» належать видатному німецькому філософу Карлу Марксу (1818-1883), який разом з Ф. Енгельсом (1820-1895) розробив основні положення трудової концепції походження культури, а також – відповідний категоріальний апарат, необхідний для глибокого розуміння основних факторів, що сприяли становленню людського суспільства та відповідно – культури.

Вам необхідно проаналізувати, у чому полягає корінна відмінність людської праці від життєдіяльності тварини і пояснити думку Маркса, що людина творить не лише за мірками нагальних потреб, але й за законами краси та духовності. Чи є ця точка зору пріоритетною і в сучасну епоху?

186. «Культура происходит из игры в результате процесса эволюции – в том смысле, что то, что первоначально было игрой, впоследствии переходит в нечто, игрой уже не являющееся, и что теперь может быть названо культурой...Игра старше культуры. Человеческая цивилизация не добавила никакого существенного признака общему понятию игры...Важнейшие виды первоначальной деятельности человеческого общества все уже переплетаются с игрой. Возьмем язык, за каждым выражением абстрактного понятия прячется образ, метафора, а в каждой метафоре скрыта игра слов. Или возьмем миф, что также является претворением бытия. Наконец, возьмем культ. Раннее общество отправляет свои священнодействия, которые служат ручательством в благоденствии мира, освящения, жертвоприношения, мистерии, в игре, понимаемой в самом истинном смысле этого слова. Среди общих признаков игры следует отметить напряжение и непредсказуемость... Игросостязание как импульс, более старый, чем сама культура, издревле заполняла жизнь и, подобно дрожжам, побуждала расти формы архаической культуры».

Цей уривок з роботи «Ното liden» видатного нідерландського філософа, історика, дослідника культури Й. Хейзінги (1872-1945). Вона присвячена всеохоплюючій сутності феномена гри та її універсальному значенню в історії людської цивілізації.

Прочитавши фрагмент, проаналізуйте точку зору Й. Хейзінги на генезу культури, співставте її з марксистським розумінням цієї проблеми, визначте основні риси, що притаманні грі. Як Ви вважаєте, наскільки переконливою є думка Хейзінги, що необхідною умовою успішного розвитку культури є збереження в ній ігрового виміру?

187. «Индивидуальная свобода не является культурным благом. Она ограничивается вместе с развитием культуры. Немалая часть борьбы человечества сосредоточивается вокруг одной задачи – найти целесообразное, то есть счастливое равновесие между индивидуальными притязаниями и культурными требованиями масс. Происходит смещение условий удовлетворения других влечений, они должны переключаться на иные пути. В большинстве случаев это сопровождается хорошо известным процессом сублимации, изменением цели влечений, хотя иногда имеют место и другие процессы. Сублимация влечений представляет собой выдающуюся черту культурного развития, это она делает возможными высшие формы психической деятельности – научной, художественной, идеологической, — играя тем самым важную роль в культурной жизни. Культура строится на отказе от влечений, настолько предпосылкой ее является неудовлетворенность могущественных влечений. Эти «культурные запреты» господствуют в огромной области социальных отношений между людьми. Они — причина враждебности, с которой вынуждены вести борьбу все культуры. Всякая культура вынуждена строиться на принуждении и запрете влечений. Люди обладают двумя распространенными свойствами, ответственными за то, что институты культуры могут поддерживаться лишь известной мерой насилия, а именно: люди, во-первых, не имеют спонтанной любви к труду и, во-вторых, доводы разума бессильны против их страстей. С изумлением и тревогой мы обнаруживаем, что громадное число людей повинуются соответствующим культурным запретам лишь под давлением внешнего принуждения, то есть только там, где нарушение запрета грозит наказанием, и только до тех пор пока угроза реальна. Культура, оставляющая

столь большое число участников неудовлетворенными и толкающая их на бунт, не имеет перспектив на длительное существование и не заслуживает его».

Це фрагмент із твору «Недовольство культурой» австрійського засновника психоаналізу Зігмунда Фрейда (1856-1939), який запропонував оригінальну модель структури психіки особистості і поширив принципи психоаналізу на різні області людської культури – міфологію, фольклор, художню творчість, релігію тощо, що здійснило великий вплив на подальший розвиток філософії, соціології, психології та мистецтва ХХ століття.

Ознайомившись із цією концепцією, проаналізуйте зміст фрейдівського поняття «сублімація» і поясніть, чому Фрейд виступає проти «надто людського» надлишку культури у вигляді умовностей і заборон.

188. «Формы исторической жизни человечества, как формы растительного и животного мира, как формы человеческого искусства, как формы языков, как проявление самого духа, стремящегося осуществить типы добра, истины и красоты, не только изменяются и совершенствуются повозрастно, но и еще и разнообразятся по культурно-историческим типам... Исходя из группировки явлений по культурно-историческим типам, можно сформулировать пять законов исторического развития. Закон 1. Всякое племя или семейство народов, характеризуемое отдельным языком или группой языков, составляет самобытный культурно исторический тип. Закон 2. Дабы цивилизация могла зародиться и развиваться, необходимо, чтобы народы пользовались политической независимостью. Закон 3. Начало цивилизации одного культурно-исторического типа не передаются народам другого типа... Этот закон культурно-исторического развития требует более подробного рассмотрения и разъяснения. Закон 4. Цивилизация только тогда достигает полноты, разнообразия и богатства когда разнообразные этнографические элементы, составляют федерацию. Закон 5. Ход развития культурно-исторических типов всего ближе уподобляется тем многолетним растениям, у которых период роста бывает неопределенно продолжителен, но период цветения и плодоношения – относительно короток и истощает раз и навсегда их жизненную силу».

Микола Якович Данилевський (1822-1885) – професійний природознавець, ботанік, а також філософ, культуролог – у своєму головному творі обґрунтував ідею існування «культурно-історичних типів», котрі в ході історії проходять ті ж самі стадії, що й біологічні індивіди. Таким чином, згідно з Данилевським, усе розвивається за єдиними законами.

Ознайомившись із уривком з роботи «Россия и Европа», проаналізуйте сформульовані автором закони історичного розвитку. Як Ви вважаєте, чому саме третій закон, на його думку, потребує найбільш детального розгляду і роз'яснення? Чи є висновок М.Я.Данилевського актуальним у сучасну епоху? Аргументуйте свою відповідь.

189. «У каждой культуры своя собственная цивилизация. Цивилизация есть неизбежная судьба культуры. Цивилизации – это те самые крайние и искусственные состояния, завершение, они следуют за становлением. Они – неизбежный конец, и тем не менее с внутренней необходимостью к ним всегда приходили. Культура зарождается в тот момент, когда из первобытно-душевного состояния вечно-детского человечества пробуждается и выделяется великая душа. Она расцветает на почве строго ограниченной местности, к которой она и остается привязанной наподобие растения. Культура умирает после того, как эта душа осуществит полную сумму своих возможностей в виде народов, языков, вероучений, искусств, государств и наук и таким образом вновь возвратится в первичную душевную стадию... Всякая культура переживает возрасты отдельного человека. У каждой имеется свое детство, юность, возмужалость и старость. Юная, робеющая, чреватая предчувствиями душа проявляется на рассвете романской эпохи и готики. В ней веяние весны... Чем ближе приближается культура к полудню своего существования тем более мужественно резким, властным, насыщенным становится ее окончательно утвердившийся язык форм... Наконец при наступлении старости цивилизации, огонь души угасает».

Перед Вами уривок з епохального твору «Закат Европы» видатного німецького філософа та культуролога Освальда Шпенглера, який пропонує оригінальний погляд на світову історію як на сукупність локальних культур, кожна з яких існує незалежно одна від одної; культури виникають послідовно, є унікальними, неповторними, маючи свою національну основу.

Проаналізуйте запропонований Вам текст і визначте, який зміст вкладає О. Шпенглер у розроблену ним категорію «душа культури»? Чи є таке розуміння душі плідним критерієм для характеристики різного типу культур? Співставте концепції Данилевського М.Я. та Шпенглера О. щодо етапів культурно-історичного розвитку.

190. «Вызов побуждает к росту. Ответом на вызов общество решает вставшую перед ним задачу, чем переводит себя в более высокое и более совершенное с точки зрения усложнения структуры состояние. Отсутствие вызовов означает отсутствие стимулов к росту и развитию. Традиционное мнение, согласно которому благоприятные климатические и географические условия, безусловно, способствуют общественному развитию, оказывается неверным. Наоборот, исторические примеры показывают, что слишком хорошие условия, как правило, поощряют возврат к природе, прекращение всякого роста. Цивилизация существует благодаря постоянным усилиям человека... Стимулы роста можно разделить на два основных вида: стимулы природной среды и стимулы человеческого окружения. Пять типов вызова: вызов суровых стран, вызов новых земель, вызов ударов, вызов давления и вызов ущемления. Растущие цивилизации отличаются от примитивных обществ поступательным движением за счет творческого меньшинства. Творческие личности при любых условиях составляют в обществе меньшинство, но именно это меньшинство и вдыхает в социальную систему новую жизнь. Растущие цивилизации отличаются от примитивных обществ поступательным движением за счет творческого меньшинства. Творческие личности при любых условиях составляют в обществе меньшинство, но именно это меньшинство и вдыхает в социальную систему новую жизнь. Как только цивилизация утрачивает внутреннюю силу культурного развития, она немедленно начинает впитывать элементы чужой социальной структуры, с которой она имеет контакты».

Тойнбі Арнольд Джозеф (1889-1975) – британський історик, філософ, культуролог та суспільний діяч, один з найбільш видатних представників історичної думки ХХ століття, автор багатьох робіт. Його основна фундаментальна 12-томна праця – «Постигжение истории», у якій Тойнбі розглядає локальні цивілізації, що проходять стадії генези, зростання, надлому і

падіння. Найбільш важливою проблемою він вважає пошук механізмів, за допомогою яких здійснюється перехід суспільства із статичного стану в динамічний рух.

Ознайомившись з наведеним уривком, проаналізуйте сформульований ним основний закон розвитку цивілізації і роль творчої меншості в цьому процесі. Як Ви вважаєте, чи є закон «Виклику-та-відповіді», сформульований А.Тойнбі для розвитку культури, актуальним також і для процесу самоствердження окремої людської особистості?

191. «Всякая великая культура есть не просто конгломерат разнообразных явлений, сосуществующих, но никак друг с другом не связанных, а есть единство, или индивидуальность, все составные части которого пронизаны одним основополагающим принципом и выражают одну, и главную, ценность. Именно ценность служит основой и фундаментом всякой культуры... Ни одна из форм культуры не беспредельна в своих созидательных возможностях, они всегда ограничены. Когда созидательные силы исчерпаны и все их ограниченные возможности реализованы, соответствующая культура и общество или становятся мертвыми и несозидательными, или изменяются в новую форму, которая открывает новые созидательные возможности и ценности. В течение последних четырех столетий преобладающей моделью современной культуры во всех ее компонентах была чувственная форма. Каждая из трех основных культур – идеациональная, идеалистическая, чувственная – имеет свою собственную форму изобразительных искусств, отличную от другой как внешними признаками, так и внутренним содержанием. Идеациональное искусство выражает основную посылку идеациональной культуры – основная реальность-ценность есть Бог. Чувственное искусство живет и развивается в эмпирическом мире чувств. Реальный пейзаж, человек, реальные события и приключения, реальный портрет – таковы его темы. Идеалистическое искусство является посредником между идеациональной и чувственной формами искусства. Его мир частично сверхчувственный, частично чувственный, но только в самых возвышенных и благородных проявлениях чувственной действительности. Оно является посредником между идеациональной и чувственной формами искусства».

Цей фрагмент з роботи «Социокультурная динамика». Її автор – відомий російсько-американський соціолог, філософ, культуролог Питирим Сорокін (1889-1968). Подібно Шпенглеру

ру і Тойнбі, він створив інтегровану теорію повторюваних фаз у житті більшості культурних систем. Виходячи з ціннісного підходу, Сорокін виділяє три соціокультурні суперсистеми, відповідно до різних видів світоглядно-ціннісних орієнтацій.

Ознайомившись з наведеним уривком, визначте, чому пріоритетне значення Сорокін надає саме ідеаціональній культурі? У зв'язку з цим порівняйте цей тип культури з двома іншими. Чи вважаєте Ви, що кризу сучасної європейської культури можна подолати шляхом значного поширення цінностей ідеаціонального типу?

192. Заповніть таблицю: «Основні культурологічні категорії»

Культурологічна категорія	Визначення
<i>культура</i>	
	<i>глибинний рівень колективної та індивідуальної свідомості, що включає поза-свідоме</i>
<i>цивілізація</i>	
<i>маргінальність</i>	
	<i>самовідчуття людини в середині конкретної культури, усвідомлення свого «Я» в конкретному культурному вимірі</i>
<i>цінність</i>	

193. Заповніть таблицю: «Основні концепції походження культури»

Автор концепції	Основна робота	Культурологічна концепція	Основні категорії що розкривають зміст концепції
		<i>трудова</i>	
Зігмунд Фрейд	<i>«Невдоволеність у культурі»</i>		
Йохан Хейзінга			<i>гра, свобода, напруженість, обмеженість, азарт, правила гри.</i>

194. Заповніть таблицю: «Порівняльна характеристика основних концепцій походження культури»

	Карл Маркс	Йохан Хейзінга	Зігмунд Фрейд
назва концепції			
основні категорії та поняття, що розкривають зміст концепції			
розуміння сутності культури			

195. Заповніть таблицю: «Класичні теорії цивілізацій»

Автор концепції	Основна робота	Співвідношення категорій «культура» і «цивілізація»	Механізми зародження та розвитку культури
<i>О. Шпенглер</i>		цивілізація – завершальний етап розвитку культури	
			п'ять законів виникнення, розвитку та загибелі культурно-історичного типу
	«Осягнення історії»		

196. Заповніть таблицю:

«Порівняльна таблиця класичних теорій цивілізацій»

Основні положення	О.Шпенглер	А. Тойнбі
трактування категорії «цивілізація»		

механізм та основні етапи розвитку культури		
особливість заключного етапу розвитку культури		

197. Заповніть таблицю: «Теорії культурних змін»

Основні прихильники концепції	Основна робота	Назва теорій культурних змін	Основні категорії, що розкривають зміст концепції
		<i>еволюціоністські</i>	
			<i>локальні культури, цивілізація, ядро культури, історичні цикли</i>
	<i>«Соціокультурна динаміка»</i>		
<i>І. Пригожин Г. Гакен</i>			

198. Заповніть таблицю: «Основні варіанти типології культури»

Основні варіанти типології культури	Критерії для класифікації типів культури	Типи культури
<i>формаційна</i>		
<i>цивілізаційна</i>		
<i>релігійна</i>		
<i>парадигмальна</i>		
<i>регіональна</i>		
<i>історична</i>		

199. Заповніть таблицю: «Основні культурні регіони»

Назва регіону	Основні цінності
---------------	------------------

<i>європейський</i>	
	<i>підпорядкування індивіда соціальному цілому, колективізм, традиціоналізм, ритуал</i>
<i>індійський</i>	
	<i>інтуїтивно-емоційне ставлення до світу, злитість з природою, велика сім'я</i>
<i>арабо-мусульманський</i>	

200. Заповніть таблицю: «Порівняльна характеристика західної та східної парадигми культури»

Світоглядно-культурологічні засади	Захід	Схід
ідеал людини		
ставлення до природи		
основні цінності		
політичні пріоритети		

Розділ II

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ КУЛЬТУРНИХ СВІТІВ

Тема 7 ПЕРВІСНА КУЛЬТУРА

Зміст теми

- 7.1. Загальна характеристика та хронологічні рамки первісної культури.
- 7.2. Характерні риси свідомості первісної людини.
- 7.3. Особливості первісного мистецтва.

7.1. Загальна характеристика та хронологічні рамки первісної культури

Початок формування культури співпадає з процесом становлення людини як такої. *Первісна культура* у часі є *найдовшим* періодом у розвитку культури. Його хронологічні рамки є приблизними: початок – 1,5-2 млн. років тому і завершення – рубіж IV-III тис. до н.е. У цей період були закладені найфундаментальніші *підвалини культури*. В сивій давнині первісного суспільства виникає безліч явищ культурного буття людини: *мова* – основний засіб спілкування, виразу та фіксації смислу і знання, що згуртувала людей і дала могутній поштовх розвитку

культури в цілому; різні *форми господарювання*, суспільний *поділ праці, знаряддя праці, житло, одяг*. Складається *родова община, шлюб, релігійно-міфологічні уявлення, мораль, мистецтво* тощо. Первісна культура *започатковує* розвиток культури людства, а тому є необхідним та важливим моментом її аналізу в цілому.

7.2. Характерні риси свідомості первісної людини

Свідомість людини первісної епохи, в *першу* чергу, характеризується високим ступенем *злитості з природою*: сили природи ще не протиставляються людині, а знаходяться з нею в таємничому зв'язку. Відчуття безсилля перед грізними й незрозумілими для первісної людини природними явищами особливо посилювалося під час стихійного лиха: виверження вулканів, землетрусів, повеней, лісових пожеж, посух та інших подібних явищ. Безпорадність покликана до життя *поклоніння* грізним силам природи, привела у кінцевому підсумку до її *обожнення*. Це обумовлює появу таких *ранніх форм релігії* як *анімізм, магія, тотемізм, фетишизм* тощо. Про ранні форми релігії йтиметься в третьому розділі.

По-друге, важливою характеристикою первісної свідомості була також *злитість індивіда з колективом*, одноплемінниками, з «Ми». Людство зуміло вижити, зберегтись як вид і забезпечити своє існування на початку своєї історії завдяки невпинно зростаючій його спроможності до об'єднання зусиль на основі максимального обмеження потреб та інтересів окремого індивіда і суворого дотримання пріоритету роду, колективу, завдяки розчиненню окремої людської істоти в колективі, її *абсолютної соціалізації*.

Тиск первісного колективу на індивіда був величезний, індивідуальне «я» тут не має самостійного значення і цінності, тому що індивід *інтегрований* в общину не як автономна одиниця, а як частина органічного цілого, не мислима без нього. На початку своєї історії людина, підпадаючи під жорсткий тотальний вплив суспільних норм, здатних заблокувати будь-які прояви індивідуалізації, була *стовідсотково* соціальною істотою.

На місце інстинкту самозбереження, котрий був головною детермінантою мотиваційної сфери поведінки члена первісного стада, приходять система *табу*, яка засновувалась *виключно* на забороні. *Табу* блокували асоціальні прояви тваринних інстинктів та охороняли життєво важливі для існування роду засади колективного

життя: недопущення кровноспоріднених статевих зв'язків, порядок розподілу їжі, недоторканість особи вождя тощо. Табуїтивні заборони ніколи *не супроводжувалися* відповідними поясненнями їх необхідності. Пояснити це можна лише надзвичайно *низьким рівнем розвитку свідомості та мови* первісної людини, рівня її здатності до рефлексії, який не перевищував рівня трьохрічної дитини. Для того щоб слідувати заборонам табу, індивіду достатньо було відчуття *страху* перед порушенням заборон. Страх – що зі мною зроблять? – є першим елементарним проявом соціальної *регуляції* в первісному суспільстві.

Крім того, в рамках цього суспільства, діяв і інший важливий механізм соціальної регуляції – *сором*. Сором – це почуття общинно-групове, що передбачає постійне *озирання* індивіда на оточуючих: *що про мене скажуть або сказали б «свої»?* . Весь світ уявлявся первісній людині у вигляді категоріальної опозиції «*вони*» – «*ми*». Сором більш складне порівняно із страхом культурне явище, яке спонукає індивіда дотримуватись групових норм, *обов'язків по відношенню до своїх*.

Культура, таким чином, з самого початку існування суспільної організації і протягом всієї первісної епохи по відношенню до окремого індивіда носить насамперед *репресивний та обмежувальний* характер.

Засвоєння та передача необхідних зразків поведінки здійснювались шляхом *показу та копіювання*, передавались від покоління до покоління, перетворюючись у затверджений *ритуал*. Все життя первісної людини проходило у виконанні безлічі ритуальних обрядів та процедур, які, не маючи раціонального пояснення, набували магічного характеру. Ритуали являють собою особливі символічні дії, що забезпечували емоційно-сміслову ототожнення індивіда зі своїм родом, передачу досвіду, згуртування роду і релігійно-магічний вплив на різні явища й обставини (наприклад, ритуал ініціації). Ритуали вимагали від кожного індивіда *сліпо, неусвідомлено* наслідувати усталені зразки поведінки і цілком виключали творчу самостійність. Первісний колектив заперечує індивідуальність і новаторську поведінку, а тому тільки *традиційна* поведінка знаходила моральне схвалення. Таким чином, табу і ритуали виступали найважливішими *регуляторами* суспільних відносин у первісну епоху.

Головним інформаційним каналом первісної культури, у зв'язку з відсутністю писемності, була *трудова діяльність*. Засвоєння і передача смислу трудових операцій відбувалися в *невербальній* формі, тобто без слів. Показ та наслідування були основними засобами навчання і спілкування в общині. Дії, після яких спосте-

рігався якийсь корисний результат, ставали зразками, котрі копіювались і передавались від покоління до покоління.

Третьою важливою характеристикою свідомості первісної людини було домінування *образно-емоційних, інтуїтивних* моментів у мисленні, *віри*, що найбільш яскраво проявляється в *міфологічній картині світу*. Більш детально про особливості міфологічної свідомості дивись роботу Кессиди «От мифа к логосу».

Важливою характеристикою первісної культури був її *синкретизм* (від грецьк. – поєднання) – відсутність диференціації її форм на науку, релігію, мистецтво. Всі сфери тісно пов'язані з розмаїттям форм *практичного життя* первісної людської спільноти.

7.3. Особливості первісного мистецтва

Мистецтво на ранніх етапах розвитку людства можна розглядати як своєрідну *магічну форму інобуття реальності*, що є підставою для розповсюдження теорії *магічного* походження мистецтва, яка вважається найбільш поширеною та визнаною. Згідно з цією теорією, першими митцями були шамани, а твори мистецтва – зображення тварин, на яких вони вражені списами чи стрілами – *символізували* успіх у полюванні тощо.

Первісне мистецтво виступало *універсальною мовою* духовного життя первісного суспільства, виражало *колективний* погляд на світ, а не на особисті погляди авторів художніх творів. Мистецтво як засіб виразу *духовного* життя первісної людини було безпосередньо вплетене в *практичне життя*. Тому ритуальні маски, статуетки, натільні та наскальні малюнки ніколи *не виступали* за властивими їм функціями для своїх творців як витвори мистецтва. Для первісної людини художня функція в них поки що немовби «спить», і тому сьогодні, сприймаючи їх як мистецтво і відносячи їх до арсеналу художньої культури людства, сам термін «первісне мистецтво» нам слід вживати із значною мірою *умовності*.

Вершиною первісного синтезу людської діяльності було *образотворче* мистецтво, яке починається із знаково-символічних зображень. Вони закріплювали необхідний досвід і важливі форми поведінки. Приблизно таке ж ідеологічне навантаження мав танок, який міг бути ритуальним та побутовим, мисливським і військовим, чоловічим або жіночим, імітував сцени господарської діяльності, статевих відносин тощо.

Більшість витворів первісного мистецтва пов'язана з *образами тварин* – мамонти, бізони, олені. Що стосується зображень людини, то за кількістю пам'яток, котрі дійшли до наших часів, вони посідають друге місце. Причому абсолютна більшість з них – це *зображення жінки*, що обумовлено насамперед тривалим домінуванням матриархату в історії первісного суспільства. Жінка була продовжувачем роду та традицій, а відтак – берегинею ритуальних секретів і племінної моралі.

Наскальні малюнки та ритуальні танці виступали *способом розширення, подвоєння реальності, спробою побудувати бажану для людини реальність і контролювати її*. Первісне мистецтво в його міфологічній оболонці орієнтоване не на надприродне, а на природні можливості людини, що постають в її уяві.

Мистецтво первісної епохи стало *підґрунтям* наступних етапів розвитку культури.

Питання для самоконтролю

1. Які хронологічні рамки та етапи розвитку первісної культури?
2. Які характерні риси свідомості людини первісної епохи?
3. Як відбувалося пізнання світу і передача знань у найдавніший період людства?
4. Які дві основні форми соціальної регуляції домінували в первісну епоху, в чому їх сутність?
5. У чому полягає синкретичний характер первісної культури?
6. Які основні риси міфологічного світогляду?
7. Які функції виконує первісне мистецтво? Яка мета первісного зображувального мистецтва?
8. Чому первісна культура має ідентичні прояви на всіх континентах?

Завдання до самостійної роботи

1. Охарактеризуйте основні фактори виникнення людини як біологічного виду та суспільної істоти. Зіставте різні точки зору на цю проблему.

2. Проаналізуйте найфундаментальніші підвалини культури, які були закладені в первісну епоху, а також охарактеризуйте

основні здобутки первісної культури, що мали вирішальне значення для подальшого розвитку культури.

3. Розкрийте основні характеристики духовного світу первісної людини та фактори, що їх обумовили.

4. Дайте характеристику міфу, його ролі та значення у первісній культурі.

5. Охарактеризувати найважливіші риси первісного мистецтва.

6. Проаналізуйте, яка з основних теорій походження мистецтва, з Вашої точки зору, є найбільш обґрунтованою.

Тематика рефератів та доповідей

1. Сучасна наука про виникнення людини та суспільства.
2. Особливості світосприйняття первісної людини.
3. Синкретичний характер первісної культури.
4. Проблема виникнення мови.
5. Еволюція сімейно-шлюбних стосунків у первісному суспільстві.
6. Міфологічна свідомість первісної людини.
7. Особливості первісного мистецтва.
8. Символ та ритуал.
9. Міфи та їх символіка.

Тема 7

ДАВНІ ЦИВІЛІЗАЦІЇ СХОДУ

Зміст теми

- 8.1. Загальна характеристика давніх цивілізацій.
- 8.2. Культура Давнього Єгипту.
- 8.3. Цивілізація Давньої Месопотамії.
- 8.4. Культури Давнього Китаю та Давньої Індії.

8.1. Загальна характеристика давніх цивілізацій

Час існування давніх цивілізацій приблизно з III тис. до н.е. до I тис. н.е. Усі давні цивілізації дуже *несхожі* одна на іншу; у цьому їхня відмінність від первісної культури, що мало розрізнялася по регіонах. Давні цивілізації на основі корінної відмінності матеріальної та духовної культури поділяють на цивілізації *Сходу* та античну цивілізацію *Заходу*.

Найбільш характерними *загальними рисами* давніх цивілізацій в економіці і соціальному устрої виступають: перехід від общинного володіння і зрівняльного розподілу до *приватної власності* на засоби виробництва; витіснення кам'яних знарядь *металеви*ми; *відділення ремесла від землеробства, розумової праці від фізичної*; застосування *рабської праці*; виникнення *міст, централізація* управління громадським життям, поява *держави*.

Не всі ці риси виявлялися в різних регіонах однаковою мірою. Централізація найбільш характерна для тих держав, у яких економіка базувалася на *зрошувальному землеробстві*. Спорудження і функціонування іригаційних систем вимагало погоджених зусиль великих мас людей, що було можливе лише в суспільстві із *сильною централізованою* владою (Єгипет, Китай, меншою мірою – Індія). Економіка ж Давньої Греції базувалася на *дрібному землеволодінні* і торгівлі, тому для Греції характерна була *децентралізація*, полісний устрій із сильними демократичними традиціями.

У деспотичних східних державах із жорстко централізованою системою особливе місце посідав *верховний правитель* (цар, фараон, імператор), який вважався втіленням Бога на землі, сином Неба. Часто правитель здійснював функції і верховного жерця (Єгипет). В античних же державах (у Римі до встановлення імперії) правителі не мали такої повноти влади, були, власне кажучи, *військовими вождями*. Верховна влада в давніх державах спиралася на земельну аристократію, жерців, чиновництво. Інститут *жерців* особливо був розвинений у Єгипті, Месопотамії та Індії. У Китаї функції жерців виконувало численне *чиновництво*. У Греції і Римі розвинений чиновницький апарат був відсутній, і жерці не відігравали істотної ролі в управлінні державою.

Найбільш важливою подією в розвитку культури давніх цивілізацій стала поява *писемності*. Міфи, перекази, історична хроніка – усе ставало надбанням наступних поколінь без істотних перекручувань. Ще більшого значення поява писемності мала для науки.

Істотною рисою культури давніх цивілізацій стала трансформація примітивних вірувань у *цілісні релігійні системи* з чітко визначеною ідеєю, з розробленим ритуалом, обрядовістю. У цей час виникають релігії, що існують до нашого часу: буддизм, індуїзм, конфуціанство, даосизм, зороастризм, іудаїзм, християнство.

Важливим досягненням епохи давніх цивілізацій було виникнення *філософії* як самостійної галузі знання, розвиток *науки*, формування майже всіх *видів мистецтва*, що дійшли до сучасності: архітектури, скульптури, живопису, літератури та театру тощо.

У цю епоху *духовна* культура набуває автономності, стає *самостійною* цінністю: живопис, архітектура, скульптура втрачають своє утилітарно-практичне значення і починають служити вихованню почуття прекрасного, викликають *естетичну* насолоду.

Важливим досягненням давніх цивілізацій стало *пробудження духу*, формування типу особистості, який існує до нашого часу. Цей період, що охоплював проміжок часу між 800 і 200 роками до н.е., був образно охарактеризований німецьким філософом ХХ століття К. Ясперсом як *«осьова епоха»*, початок дійсно спільної історії людства. У цей період відбувся різкий поворот в історії людства. Почалась епоха *духовної діяльності*, вироблення світоглядів, що визначили основні моральні, релігійні поняття людства аж до сьогодення. В осьовий час майже одночасно формуються чотири осередки культури: *Давня Греція, Іран, Китай та Індія*. Якщо релігія в архаїчну епоху носила в основному магічний характер, то в осьовий час давня міфолого-ритуальна епоха завершується, починається критична рефлексія над міфом, розуміння божественного трансформується під впливом етичної сторони. Детальну характеристику «осьового часу» див. в уривку «Про світову історію» з *роботи К. Ясперса «Смисл і призначення історії»*. «Осьовий час» є тим масштабом, який дозволяє визначити історичне значення окремих народів. Теорія осьового часу Ясперса дуже цікава і плідна в плані проблем сучасного розвитку людства. Вона допомагає подолати європоцентризм, зрозуміти, що різниця між Сходом і Заходом не носить абсолютного характеру і в той же час віддати належне своєрідності та унікальності кожної цивілізації. Тематично осьові культури *відрізнялися* одна від одної. У Греції розвивалася головним чином філософсько-космологічні вчення, в Китаї – етико-політичні, в Індії основна увага приділялася визволенню душі, а в Персії – боротьбі добра і зла.

8.2. Культура Давнього Єгипту

Культура Давнього Єгипту – одна з найбільш давніх культур світу, що склалася і розвивалася головним чином у долині ріки Ніл у період з III тис. до н.е. до IV століття до н.е. Найбільш істотною рисою був її *сакральний теократичний* характер, виражений у культі обожненого фараона і культі загробного життя, тобто у вірі в можливість безсмертя. Віра у загробне життя пов'язувалась єгиптянами з *умираючим і воскресаючим богом* Осірісом; його воскресіння вважалось у єгиптян *запорукою їх особистого воскресіння та безсмертя* у потойбічному світі. Теологічне обґрунтування отримав і *культ фараона*, який вважався сином головного бога єгиптян Ра, божественною, надприродною істотою, що править не тільки своєю країною, але й усім світом. Фараон своєю власною персоною підтримував рівновагу світу, гармонію і справедливість відповідно до принципів справедливості Маат. Докладніше про релігійні вірування давніх єгиптян див. у відповідному розділі.

Основні доміанти світогляду древніх єгиптян знайшли своє матеріальне втілення в їх блискучих *художніх досягненнях*. Мистецтво Давнього Єгипту було нерозривно пов'язане з культом і виражало основні ідеї релігії: безмежної могутності богів, включаючи бога-фараона, тему смерті, підготовки до неї і подальшого загробного існування. Воно було покликане служити цілям забезпечення блаженства в потойбічному житті і виступало засобом прославлення фараона. Для увічнення душі і тіла служило мистецтво бальзамування і будівництво гробниць – будинків вічності. Увічнення фараона було гарантом благополуччя всього народу. Мистецтву, як і письму, приписувалася величезна магічна сила в плані збереження життя.

З релігійним характером мистецтва була пов'язана його *канонічність, монументальність, симетричність*, які виражали уявлення про непорушність існуючих порядків і віру в надприродну сутність фараона. Індивідуальна воля художника була обмежена – завдання його було не творити, а оберігати священні канони.

Найбільш вражаючих результатів єгиптяни досягли в архітектурі, яка була тісно пов'язана з їхніми релігійними уявленнями та політичним ладом. Були вироблені чіткі архітектурні форми і типи монументальних споруд: *піраміда, обеліск, колона*. Канон в образотворчому мистецтві припускав одночасне сполучення при зображенні фігури на площині елементів у фас (очі, плечі) і профіль (обличчя, груди, ноги), різномасштабність фігур як вираження

градації значимості зображуваних осіб. Великого розвитку набуло створення *скульптурних* портретів. За уявленнями єгиптян портретні статуї відігравали роль двійників померлих і служили вмістилищем їхніх душ. Давньоєгипетські статуї завжди строго пропорційні, фронтальні та статичні. Серед єгипетських скульптур найбільш відомою є *великий сфінкс*. На думку видатного німецького філософа Г. Гегеля, «сфінкса можна считать символом єгипетского духа: человеческая голова, выглядывающая из тела животного, изображает дух, который начинает возвышаться над природой, вырывается из нее и уже может свободнее смотреть вокруг себя, однако не вполне освобождаясь от оков» (Г.Гегель. Соч. М.-Л., 1935. Т.8. Философия истории. С.186).

Багата і різноманітна *література* Стародавнього Єгипту. Найважливіші літературні тексти – записи міфів, історії про богів. Важливе місце тут посідає «Книга мертвих», яка носила сакральний характер.

У період Нового царства, після релігійних реформ фараона Ехнатона (XIV ст. до н.е.) в єгипетській культурі посилюються гедоністичні мотиви, культура на якийсь час стає більш світською, реалістичною і гуманістичною (так званий «*амарнський період*»).

Єгиптяни були одним з перших народів, який винайшов писемність. Найдавніше письмо з'явилося тут уже наприкінці IV тисячоліття до н.е. Це ієрогліфічне письмо.

Для обробки землі чи будівництва пірамід потрібні були точні знання, отож практичні потреби стимулюють розвиток *науки*, у першу чергу – математики та астрономії. Найбільшими є досягнення єгиптян у галузі медицини, що було зумовлено, насамперед, бальзамуванням, завдяки якому єгиптяни добре знали анатомію; їм належить геніальне відкриття, що керівним центром організму є мозок.

Досягнення давніх єгиптян, зокрема їх релігійно-міфологічні уявлення, вироблені тут монументальні архітектурні форми, досягнення у сфері математики, медицини, релігійно-міфологічні сюжети мали великий *вплив* на розвиток інших культур, у тому числі й античної.

8.3. Цивілізація Давньої Месопотамії

Цивілізація Давньої Месопотамії була іншим давнім і найбільш важливим осередком культури, що мав сильний вплив на розвиток

Середземномор'я й усього світу. Вона розвивалася з IV-III тис. до н.е. по VI ст. до н.е. На її території (нині Ірак) виник ряд деспотичних держав: Шумер, Аккад, Вавилон, Ассирія.

Одним з найважливіших досягнень народів Давньої Месопотамії було створення перших у світі *правових кодексів*; найвидатнішою пам'яткою давньосхідної правової думки стали закони царя Хаммурапі, викарбувані на чорному базальтовому стовпі. Цей кодекс містив ряд норм, що стимулювали економічне життя країни.

Саме Месопотамію можна вважати батьківщиною писемності. Її винайшли, аби полегшити бухгалтерію, що значно ускладнилася у розвиненому міському та храмовому господарстві. Писемність мала велике значення у становленні і закріпленні нової культури стародавнього суспільства. У музеях і наукових закладах зберігається нині понад 1,5 млн. клинописних текстів. Месопотамська писемність у своїй найдавнішій піктографічній формі з'явилася на рубежі 4-3 тис. до н.е. *Клинописне письмо* на глиняних табличках із середини II тис. до н.е. стало засобом міжнародного спілкування на Близькому Сході, а згодом було покладено в основу фінікійського, на базі якого було створено *грецьку абетку*. Одним із найвидатніших досягнень вавилонсько-ассирійської культури було створення *бібліотек і архівів*. Одна із найбільших бібліотек того періоду – бібліотека ассирійського царя Ашшурбаніпала (669-близько 633 до н.е.), що містила близько 25 тис. глиняних табличок із записами найважливіших історичних подій, законів, літературних і наукових текстів. Комплектація бібліотеки була під контролем самого царя. Тексти бібліотеки були класифіковані відповідно до галузей знання.

Величезним досягненням народів Месопотамії було створення *міфологічних образів і сюжетів* («Сказання про Гільгамеша») про «золотий вік», всесвітній потоп, про створення людей, райське життя та інші, які стали попередниками багатьох біблійних сюжетів. Одним із найкращих зразків давньомесопотамської літератури вважається «Епос про Гільгамеша». Ця поема є свого роду циклом давніх сказань, що розповідають про подвиги Гільгамеша та його друга Енкіду, про трагічну смерть Енкіду і подорожі Гільгамеша у пошуках безсмертя. Ця розповідь переплітається з цілим рядом давніх міфів, котрі у вигляді окремих епізодів включені у загальний текст поеми.

Поема сповнена глибокого філософського змісту. В епосі поставлено одвічне питання про сенс життя та неминучість смерті людини, навіть уславленого героя. Могутній правитель міста Урук,

приголомшений смертю друга, вперше відчуває свою смертність. Одержимий бажанням стати безсмертним Гільгамеш кинувся на пошуки вічного життя. Але людина не може зрівнюватися з богами, даремними будуть її силкування добути безсмертя. Єдине, що робить людину безсмертною в пам'яті людей – це її славні діла.

До найвищих досягнень культури Давньої Месопотамії слід віднести успіхи у спорудженні палаців та храмових комплексів. Ще у шумерський період сформувався певний тип *храмового зодчества*, пов'язаний із застосуванням штучних платформ, на який установлювався центральний храм. Такі храмові башти-зікурати були в кожному шумерському місті. Знаменита Вавилонська вежа – це семиступеневий зікурат, на вершині якого було розташовано святилище верховного бога Мардука. Одним із семи чудес світу були висячі сади при палаці вавилонського царя Навуходоносора II (605-562 до н.е.). В області архітектури важливим досягненням народів Месопотамії стало створення *арки і склепіння*.

На відміну від давніх єгиптян, що розглядали життя як підготовку до смерті в надії на вічне життя, світогляд народів Месопотамії був більш реалістичним, орієнтованим на *земні інтереси*. Жерці не обіцяли людям благ у похмурому царстві мертвих. Засобом досягнення земного щастя вважалося підкорення божественній та царській волі; вищими цінностями були *успіх, повага, слава*.

В уявленні народів Месопотамії боги мислились як людиноподібні небесні володарі світу, що встановили незмінні закони існування та створили людей (із глини) для того, щоб вони слугували богам.

Боги вважалися покровителями царської влади, релігійний культ носив офіційно-державний характер. Ідея обожнення правителя в Месопотамії не набула такого розмаху як у Давньому Єгипті.

Жерці визначали волю богів головним чином за розташуванням небесних світил. Вавилон є батьківщиною астрології. Шумерські та вавилонські жерці-астрономи спостерігали рух небесних світил з висоти своїх обсерваторій, розташованих на верхніх майданчиках храмових башт. Окрім того, сучасна цивілізація використовує уявлення про календар і час, вироблені давньовавилонськими астрономами (12 місяців, 7 днів, 60 хвилин, 60 секунд), а також геометричні уявлення про поділ кола на 360 градусів, про градус як міру дуг і кутів.

Досягнення Месопотамії в галузі математики, медицини, літератури, архітектури стали значним внеском у скарбницю світової культури.

Разом з тим, релігійні погляди давніх єгиптян і жителів Месопотамії визначає одна спільна тенденція: перехід від *політеїзму*, тобто віри у численних богів, через пошуки нових богів-спасителів до *монотеїзму* – ідеї єдиного та всемогутнього бога, що цілком відповідало новим суспільним потребам в умовах створення світових імперій у період занепаду та розкладу давнього суспільства.

Тому на рубежі нашої ери в ряді релігійних течій Сходу з'явилося прагнення створити *нові* релігійні та моральні цінності. Серед цих течій слід особливо виділити *зороастризм* (Персія) та *йудайзм* (Палестина).

8.4. Культура Давнього Китаю та Давньої Індії

Культура Давнього Китаю сформувалась у III тис. до н.е. і розвивається майже безперервно протягом 5 тис. років. Китайський етнос створив особливий тип культури, що відрізняється від культури інших народів. Соціальна етика та адміністративна практика тут завжди відігравала більшу роль, ніж містика та індивідуалістичні пошуки спасіння. Найбільшими, загальноновизнаними пророками тут вважались ті, хто вчив жити гідно відповідно до прийнятої норми. Жити заради життя, а не заради блаженства на тому світі чи спасіння від страждань. *Не релігія як така, а, перш за все, ритуалізована етика формувала обличчя традиційної китайської культури.* Важливою рисою стародавньої китайської культури було, на відміну від європейської, не досягнення практичних цілей, а *особисте самовдосконалення людини.*

Характерними особливостями китайської культури виступають: *традиціоналізм* – орієнтація на підтримку способу життя предків, на підпорядкування індивіда соціальному порядку; *релігійно-поетичне ставлення до природи*, що була предметом поклоніння; *китайська церемонія* – наявність фіксованих норм поведінки і мислення, що склалися на основі культу древності, і які були покладені в основу нового типу міської раціональної культури; *«розчиненням» релігійного начала в соціальному*, що знайшло яскраве відображення в *конфуціанстві*. Докладніше про особливості конфуціанства див. у третьому розділі, присвяченому історичним формам *релігії*.

Основними видами мистецтв у Китаї виступають архітектура, література, музика, живопис, прикладне мистецтво. Уже у XV

столітті до н.е. в Китаї існувала розвинена система *ієрогліфічного письма*, що нараховувала близько двох тисяч ієрогліфів. Надзвичайно бурхливий розвиток китайської писемності характерний для перших століть нашої ери: так, у II столітті число ієрогліфів складало більше 10 тис., у III столітті – більше 18 тис. Створення ієрогліфічної писемності дало можливість легко спілкуватися носіям численних мовних діалектів, що не розуміли усного мовлення, в письмовій формі. При імператорських дворах створюються великі *бібліотеки*. До початку I тис. до н.е. відносяться найбільш ранні пам'ятки давньокитайської *літератури* – «Книга пісень», що містить близько 300 пісень і віршів, і «Книга змін».

Широко відомі стародавні китайські *монументальні споруди* – Великий канал, що будувався протягом багатьох віків, та Велика китайська стіна, будівництво якої здійснюється в період об'єднання країни в єдину централізовану державу 221-207 до н.е. і яка повинна була захистити Китай від зовнішніх ворогів.

У культурному житті Китаю важливу роль відігравали *буддійські монастирі*, котрі були прикрашені скульптурними зображеннями Будди і буддійських божеств, імператорські *палаці* (у III столітті до н.е. їх було збудовано більше 700).

У VII-XVIII століттях основне місце серед інших видів мистецтва посів *живопис*, котрий відобразив преклоніння людей перед красотою Всесвіту, природи. Самостійними жанрами були «люди», «квіти-птахи», «гори-води», що стали традиційними на багато століть.

Давнім китайцям належать багато *технічних винаходів*: магнітний прилад – прародич компасу, водяний млин, перший у світі сейсмограф, спідометр, папір, книгодрукування, порох, фарфор тощо.

З *наук* бурхливо розвивалась астрономія, математика і медицина. Так, вперше в історії людства тут був створений небесний глобус, що відтворював рух небесних тіл, складений каталог медичних книг, у яких були зібрані рецепти лікування багатьох хвороб, вперше китайці ввели поняття негативних чисел.

Культуру Стародавнього Китаю, що зберегла власну самобутність протягом тисяч років, можна по праву віднести до «вічних цивілізацій».

Однією з оригінальних і величних культур, що існують на нашій планеті, є *індо-буддійська*, що сформувалася головним чином на території Індії.

Культура Давньої Індії склалася на півострові Індостан у II тис. до н.е. в результаті *синтезу* двох традицій:

- традицій *автохтонного* (протодравидського) населення, що створило Хараппську цивілізацію з централізованою державою, ієрогліфічним письмом, високою культурою міського будівництва; з розвиненим духовним життям, що характеризувалося культом богині-матері, ідеями перевтілення та воздаєння (ці ідеї увійшли у більш пізні релігійно-філософські доктрини Давньої Індії – брахманізм, буддизм, індуїзм);
- традицій *індоарійів*, що прийшли сюди в сер. II тис. до н.е. і принесли свою мову, священні тексти – Веди, ведичну релігію багатобожжя, посіли домінуюче місце в суспільстві.

Тисячолітня культурна традиція Індії склалась у тісному зв'язку з розвитком *релігійних уявлень* її народу. Ментальності народів, що відносяться до цього типу цивілізації, властива яскраво виражена своєрідність: свідомість орієнтована на ідеали та духовні цінності. Ревність релігійного пошуку, аскеза, прагнення до духовної досконалості характерні для індо-буддійської культури. Людина починає внутрішньо протиставляти себе світу, виказуючи прагнення прожити життя *як індивідуальність*: вона іде від колективу, розвиває свою суб'єктивність, стає самотником, мудрецем, шукає знання, висуває умосязні ідеї про світовий порядок.

Індо-буддійська цивілізація відрізнялася тим, що робила акцент на *вищу цінність небуття*. Життя людини – це очікування звільнення від світу. Усе визначалося постулатом про вищу справедливість карми, що воздає кожному відповідно до його заслуг. Релігія орієнтувала на відстороненість від реальності, пасивність особистості, хоча людина й повинна була прагнути до покращення карми шляхом самовдосконалення. Особистість не мала власної цінності. Людина уявлялась як піщинка на березі океану вічності, від неї нічого не залежало. Не випадково поширеним символом східної культури є *людина у човні без керма і весел*.

Звідси *фаталізм*, віра у напередвизначеність долі і подій як відображення відсутності можливості впливати на історичний процес. Тому прагнення до свободи було реалізовано у *духовній* сфері, де було можливо відсторонитися від влади земної, що і знайшло свій вираз у релігійних системах Давньої Індії: брахманізмі, буддизмі та індуїзмі. Детальніше про давньоіндійські релігійні системи див. у відповідних розділах посібника.

Цивілізації Стародавнього Сходу зробили величезний внесок до світової культури. Це були перші, по справжньому тверді кроки на шляху до опанування та осмислення навколишнього світу та усвідомлення свого місця в ньому.

Питання для самоконтролю

1. Які спільні риси характеризують усі Давні цивілізації?
2. Кому належить концепція «осьового часу»? Що таке «осьовий час»?
3. Які основні риси давньоєгипетської культури?
4. У яких художніх досягненнях давніх єгиптян знайшли своє матеріальне втілення основні доміанти їх світогляду?
5. Що Ви знаєте про виникнення науки, писемності та освіти у Стародавній Месопотамії?
6. Які пам'ятки правової думки Давньої Месопотамії Вам відомі?
7. Які образи і сюжети містяться у «Сказанні про Гільгамеша»?
8. Що є спільного і відмінного у світомоделах Давньої Месопотамії та Давнього Єгипту?
9. Які найхарактерніші особливості давньокитайської культури?
10. У чому сутність конфуціанської моделі світу?
11. Синтез яких двох традицій сприяв формуванню культури Давньої Індії.
12. Яким є уявлення про людину в індо-буддійській культурі?
13. Як усвідомлює себе індивід у давньосхідних культурах?

Семинар №5. Давні цивілізації сходу

Мета та завдання заняття: загальна характеристика Давніх цивілізацій та концепції «осьового часу»; розкриття сутності культури Давнього Єгипту та основних доміант релігійно-міфологічного світогляду єгиптян, що знайшли своє втілення в досягненнях образотворчого мистецтва та архітектури; аналіз внеску цивілізації Давньої Месопотамії у подальший розвиток світової культури; визначення самобутності культури Давнього Китаю, зорієнтованої на традиціоналізм, релігійно-поетичне ставлення до природи та особисте самовдосконалення людини; з'ясування сутності індо-буддистської цивілізації з її прагненням до самозосередженості та самопізнання.

Основні поняття та категорії теми: *ієрогліфічне письмо, кано-нічність, клинописне письмо, монументальність, правовий кодекс, традиціоналізм, фаталізм, храмове зодчество.*

План

1. Загальна характеристика давніх цивілізацій.
2. Особливості культури Давнього Єгипту.
3. Культура Давньої Месопотамії.
4. Основні культурні досягнення Давнього Китаю.
5. Культура Давньої Індії.

Завдання до самостійної роботи

1. Проаналізуйте, як, згідно К. Ясперсу, змінюється світосприйняття людини в «осьову епоху». Як Ви вважаєте, чому він обрав для характеристики переходу від міфологічного мислення до раціонального осягнення світу такий метафоричний вислів як «осьова епоха»?

2. Охарактеризувати економічні та соціокультурні передумови виникнення давніх цивілізацій та їх спільні риси.

3. Розкрити, як світоглядні доміанти Давнього Єгипту знайшли своє відображення в образотворчому мистецтві та архітектурі.

4. Проаналізувати внесок давніх єгиптян у скарбницю світової культури.

5. Дати характеристику відмінностей ціннісно-світоглядних орієнтирів давньоєгипетської культури та культури Давньої Месопотамії.

6. Проаналізувати внесок культурних досягнень Давнього Китаю у розвиток світової культури.

7. Розкрити основні здобутки у сфері матеріальної, духовної та художньої культури Давньої Індії та їх вплив на розвиток інших культур.

Тематика рефератів та доповідей

1. Міфологія Давнього Єгипту.
2. Людина і світ у культурі Давнього Єгипту.
3. Таємниці єгипетських пірамід.
4. Досягнення давньоєгипетської архітектури.
5. Сім чудес Давнього світу.

6. Реформа Ехнатона.
7. Храми Давнього Єгипту.
8. Єгипетська «Книга мертвих».
9. Міфологія Давньої Месопотамії.
10. Давня Месопотамія: портрет загиблої цивілізації.
11. Вавилон легендарний і Вавилон історичний.
12. Духовна культура Вавилонії.
13. Мистецтво Давнього Китаю.
14. Науковий геній Давнього Китаю.
15. Роль традицій в історії та культурі Давнього Китаю.
16. Класичні книги китайської освіченості.
17. Основні досягнення у сфері матеріальної, духовної та художньої культури Давньої Індії.

Тема 9

АНТИЧНА КУЛЬТУРА

Зміст теми

- 9.1. Особливості становлення античної культури.
- 9.2. Особливості культури Давньої Греції.
- 9.3. Культура елліністичної епохи.
- 9.4. Культура Давнього Риму.
- 9.5. Античне мистецтво.

9.1. Особливості становлення античної культури

На початку I тисячоліття до нашої ери провідна роль у суспільному розвитку переходить від давньосхідних цивілізацій до нового культурного центру, що виник у Середземномор'ї та отримав назву *антична цивілізація*. До античної цивілізації відносять історію і культуру Давньої Греції і Давнього Риму. Ця цивілізація базувалася на *якісно інших* соціально-економічних і політичних засадах, ніж цивілізації Сходу, і виявилася значно *динамічною* від них.

Античність є культурним та історичним фундаментом сучасної Європи. Величезна культурна спадщина стародавньої Греції та Риму цілком справедливо вважається колицкою європейської цивілізації. Саме античний світ заклав основи європейських філософських, правових, політичних, художніх та наукових систем, котрі виникли набагато пізніше.

Античною традиційно називають греко-римську культуру, що розвивалася в період з *III тис. до н.е. до сер. V ст. н.е.* Епоха античності починається з утворення грецьких полісів – міст-держав – на початку I тисячоліття до нашої ери і завершується з падінням Римської імперії в V столітті нашої ери.

У своєму розвитку антична культура пройшла *ряд етапів*, виступила в різних історичних модифікаціях, представлених культурою Давньої Греції, елліністичною культурою, культурою Давнього Риму. При цьому «прелюдією» античної культури була ще більш давня крито-мікенська культура, або егейська цивілізація, котра існувала одночасно з давньосхідними культурами. Центрами цієї егейської цивілізації були Крит та місто Мікени на півдні Греції.

Незважаючи на суттєві відмінності між культурою Давньої Греції, елліністичною і давньоримською, вони належать до одного історико-культурного комплексу, мають ряд *загальних* типологічних рис. Це пов'язано, перш за все, з тим, що давньогрецька та давньоримська культури формувались на базі в принципі схожих форм соціальної організації: і давньогрецький поліс, і римська «цивітас» епохи Республіки являють собою різні варіанти античної *громадянської общини*.

Громадянська община об'єднувала повноправних вільних громадян, кожний із яких мав право на земельну власність та на участь у вирішенні державних питань. Така форма організації соціального життя визначила *шкалу основних цінностей* античного суспільства:

- ідеал *першочергової значимості громадянської общини* як основи блага окремої людини;
- ідея *верховної влади народу*;
- орієнтація на *земні інтереси*; в античному світогляді немає ідеї бога-творця, що стоїть поза світом і встановлює незмінний та вічний світовий і соціальний порядок (як це мало місце у східних народів);
- на відміну від культур Сходу з їх теоцентризмом антична культура *звернена до людини*, яка знаходиться в центрі уваги філософії та мистецтва.

Суспільна свідомість античного полісу носила в основному *раціональний* характер. Світ сприймався як реальний, хоча визнавалось *надприродне*, і це мало суттєвий вплив на різні сторони життя. Тому при характеристиці античної культури необхідно проаналізувати *релігійні уявлення* давніх греків і римлян.

9.2. Особливості культури Давньої Греції

Культура *Давньої Греції* є витоком античної культури. Давні греки створили культуру, що була названа у більш пізній час *«грецьким дивом»*. Майже кожне завоювання грецької культури досягло таких висот, що лягло в основу багатьох сторін європейської культури в самих різних її сферах. Для наших часів грецька культура є взірцем гуманізму та повноти погляду на світ. Це було обумовлено *багатьма обставинами*.

Суттєвий вплив на особливості культури Греції мало *вигідне географічне положення*, що сприяло розвитку торгівлі та іншим зовнішнім стосункам. Однією з особливих причин, що зумовили розвиток культури Греції, була колонізація і пов'язана з нею *торгівля*. Колонізація дала можливість грекам набути нового погляду на світ, відмінного від їх первісних вірувань, порівняти свій світ і світ інших народів.

Динамізм і велич античної культури не можна відокремити від динамізму суспільного життя. До VIII – VI ст. до н.е. відноситься формування рабовласницьких *держав-полісів*. Греки вважали відсутність полісів в інших народів рисою варварства, їх моральної недорозвиненості (Аристотель). Жити по-людськи для греків означало жити в полісі, брати участь у полісному житті. Раби, котрі не мали права брати участь в житті полісу, людьми не вважалися.

На території Стародавньої Греції існувало декілька сот полісів. У середньому кожний з них займав територію не більше 300 квадратних кілометрів і приблизно мав 10-15 тис. населення. Один з найбільших полісів Афінівський.

В античному класичному полісі *держава є дійсним і єдиним змістом життя та свободи громадянина*, вона була мало не єдиним місцем, де він почував себе у небезпеці, знаходився під захистом богів, котрі опікувались містом (як, наприклад, Афіна Паллада – Афінами) і *міг жити повноцінним життям*. Полісне життя з його духовною та економічною автаркією, незалежністю

та свободою були для громадянина вищою цінністю, оскільки поліс був головною умовою його власної свободи, міг гарантувати захист його громадянських прав та майнових інтересів. Громадська думка та закони свято оберігали суспільні інтереси і підкорення особистих інтересів суспільним було обов'язковим. Одним із найважливіших критеріїв оцінювального ставлення суспільства до індивіда був ступінь його участі в громадському житті. У громадській думці склалось презирливе ставлення до байдужості індивіда до подій громадянського життя. Це презирство стало настільки важливим чинником ставлення суспільства до особистості, що, спираючись на громадську думку, афінський правитель Солон сформулював рідкісний у світовій історії закон, згідно з яким безчесним і позбавленим прав громадянства оголошувався той, хто під час повстання не підтримав жодну зі сторін. Закон вимагав від кожного громадянина брати участь у боротьбі, а не чекати коли долю держави вирішать інші. І тому для полісного індивіда найстрашнішим покаранням було вигнання з рідного міста, те, що римляни називали «позбавленням вогню та води», тобто позбавлення громадянських прав. У грецьких містах для цього була розроблена спеціальна процедура *отракізму* – відправлення у вигнання осіб, котрі не порушували законів, проте були небезпечними своїм впливом.

У багатьох полісах і, перш за все, в Афінах виникає величне досягнення культури древніх греків – *демократія*. Біля витоків демократії в Афінах стояв Солон, реформи якого були спрямовані на створення в Афінах суспільства гуманізму і справедливості. Головним органом управління в полісі були загальні збори. В інший час керівництво здійснювала рада 400, а потім – рада 500. Особливості суспільної організації грецького суспільства вплинули на звичаї, традиції, норми моралі і навіть мистецтво.

Відкрите обговорення на народних зборах законів привело до *десакралізації* суспільних інститутів, мислення, формувало «розкутість» грецького духу, розвиток критичної рефлексії, *раціоналізм*. Вам необхідно ознайомитися з детальною характеристикою основних рис полісного життя за роботою Ж.-П. Вернана «*Духовний мир поліса*».

Дух змагальності, полемічності (агональності) – інша важлива риса грецької культури. Він проявлявся у всіляких змаганнях – спортивних олімпіадах, змаганнях поетів, музикантів, художників, боях гладіаторів, публічних змаганнях ораторів та філософських дискусіях мудреців, у бурхливому політичному житті античного суспільства. Для грека та римлянина не було нічого

найпочеснішого, аніж стати переможцем у будь-якому змаганні, отримати схвалення та захоплення з боку громадян та отримати лавровий вінок. Більш детально змагальний характер давньогрецької культури розглядається в роботі *Ф.Х. Кессиди «К проблеме грецеского чуда»*.

З цим пов'язана висока оцінка творчого начала в діяльності особистості. Боротьба думок і свобода критики стали тією ідейно-духовною атмосферою, у якій народилися грецька наука і філософія.

На думку деяких європейських теоретиків, наприклад, Леві-Строса, поведінка людини може визначатися за її *основною мотивацією*. Це може бути «культура сорому» або «культура провини». Культура провини характерна головним чином для християнства, тобто вона звернена до голосу совісті, до внутрішнього суду над собою. Культура ж сорому орієнтована на оцінку поведінки людини з боку представників тієї чи іншої соціальної групи. «Культура сорому», що склалася в Греції, включала в себе два моменти: уявлення про *богорівність* елліна і *відчуття змагальності*. Основними мотивами поведінки виступало наслідування кращим і суперництво. Для греків не характерне почуття внутрішньої гріховності, але яскраво *виражене почуття сорому перед співгромадянами*. Другою стороною цього було прагнення стати першим, стати кращим. Дух змагальності панував в області науки, риторики, у спорті, навіть на загальних зборах. Будь-який член полісу міг висловити свою думку при обговоренні суспільних проблем. Важлива особливість менталітету афінського громадянина – *прагнення до слави*. Наприклад, перемога на Олімпійських іграх вважалася перемогою не окремої людини, а полісу. Це для греків слугувало підтвердженням їх значимості для суспільства. Всі особливості взаємовідношень між громадянами грецького полісу виховували особливе почуття патріотизму.

У грецькій міфології *боги людяні і людиноподібні*. Тому серед різних міфологій світу грецька стала найбільш привабливою. Грецька олімпійська релігія *антропоморфна*. Боги часто поводять себе як прості смертні, тому у світі олімпійської релігії людина почувала себе досить комфортно.

Давньогрецька культура характеризується великими досягненнями в галузі *науки*. При всій серйозності наукових досягнень інших ранніх культур, наприклад Єгипту чи Китаю, там не виникло систематичної науки. У грецькому світі *знання перестало бути священним, сакральним, таємничим, яке належало б тільки осо-*

бливій касті людей – жерцям. Воно стало доступним кожному, хто взявся присвятити йому своє життя. Тим більше, що «культура сорому» не заохочувала невігластво, дурість і пихатість. Саме в Греції здійснюється *перехід від міфології та релігійного світорозуміння, що спиралося на віру, до науки*, котра потребувала постановки, формулювання, логічного розгляду проблем, а *розум стає головним засобом пізнання*. Глибина і продуманість наукових теорій, якими б умосяжними вони не виглядали, лягли в основу багатьох прикладних і теоретичних наук. Істина – не предмет сліпої віри, а *знання*, засноване на логіці, на розумному (раціональному) розумінні. Таким новим шляхом самовизначення людини в античному суспільстві стає *філософія* – принципово інший тип світоспоглядання, який базувався на позиціях розуму та інтелекту. Філософія пропонувала людині новий тип самовизначення – не через звичку і традицію, а через власний розум. Стаючи однією з форм подолання залежності індивіда від роду, вона вперше закликає людину повірити в себе, у свої власні сили, а не в міфологічних богів. Побутуючі в народі міфи зазнають перегляду з позицій розуму, їм надається раціональне тлумачення.

Період найвищого розквіту грецької культури (V ст. до н.е.) пов'язаний з найвищим розквітом полісного життя та всіх інших явищ культури.

Давньогрецькій культурі належить особливе місце у створенні фундаменту європейської культури. Давні греки заклали основи розвитку сучасної науки, філософії, історіографії, архітектури, образотворчого мистецтва, літератури та театру. Важливим їх внеском у світову культуру було створення вперше в історії нового типу суспільної організації – *демократичного громадянського суспільства*, у рамках якого склалися соціальні та духовні передумови *гармонійного* розвитку вільної людини. У рамках цієї культури були закладені *духовні основи європейської культури*: гуманістичний світогляд, утвердження цінності земного буття, раціоналістичне ставлення до світу, уявлення про прекрасне як одну з вищих цінностей, ідеал довершеної гармонійно розвиненої особистості, демократичні стосунки між суспільством та індивідом, ідея самоствердження у процесі змагання рівних людей та ін.

У кінці IV ст. до н.е. Грецію підкоряє Македонія, а завойовницькі походи Олександра Македонського знаменують початок нової епохи в еволюції античної культури – *елліністичної*.

9.3. Культура елліністичної епохи

Елліністична культура існувала в період між 323 та 30 рр. до н.е., головним чином у ряді держав Середземномор'я, що утворилися в результаті завоювань О. Македонського.

Особливості елліністичної культури:

- вона являла собою *синтез* грецької культури та традицій підкорених східних народів;
- у той же час вона відбивала *корінну зміну положення людини* в суспільстві (греки із громадян полісу перетворились у підданих величезних монархій), у результаті чого намітилася тенденція до *втрати громадянських традицій* та замиканні у сфері приватних інтересів, а, з іншого боку – *поглиблення інтересу до внутрішнього світу людини*;
- це знайшло свій вираз як у сфері образотворчого мистецтва (наприклад, у психологізмі скульптури), літератури, так і у сфері філософії, у якій розповсюдились філософські системи, орієнтовані на *забезпечення внутрішньої особистої свободи індивіда* від зовнішнього світу (філософія Епікура, стоїків, скептиків, кініків);
- для цього періоду характерні також значні досягнення в розвитку *науки* (Архімед, Евклід та ін.);
- важливою рисою еллінізму було злиття релігії греків зі східними культурами (формування *релігійного синкретизму*).

Елліністична культура мала великий вплив на розвиток культури Давнього Риму.

9.4. Культура Давнього Риму

Культура *Давнього Риму* стала завершальним етапом у розвитку античної культури. В еволюції давньоримської культури виділяють такі основні періоди: *царський* (VIII-II ст. до н.е.); період *Римської республіки* (510 р. до н.е. – 31 р. до н.е.); епоха *Римської імперії* (31 р. до н.е. – 476 р. н.е.).

Римська античність сприйняла багато елементів давньогрецької культури. Так, римська міфологія значною мірою повторює грецьку: до неї включені олімпійські боги, частина з яких ото-

тожнюється з римськими і носить їхні імена. Архітектура Риму використовує грецькі ордерні форми. У римській філософії еkleктично сполучаються принципи різних учень грецьких мислителів. Особливого поширення набувають скептицизм і стоїцизм (Сенека, Марк Аврелій).

Але в той же час римській культурі притаманна *самобутність*. Склавшись, як і грецька, на основі громадянської общини (що сприяло взаємовпливу грецької та римської культур), римська культура відобразила особливості *італійської модифікації громадянської общини (civitas)*, котра відрізнялася від грецького полісу, зокрема тим, що формувалась в умовах безперервних завоювницьких війн і будувалася за зразком патріархальної сім'ї, де батько мав необмежену владу. В результаті цього склались особливі риси *колективного духу римлян*: непохитність, практицизм, приземленість (на відміну від поетично-споглядального духу греків), схильність до порядку, залізної дисципліни, культ влади та державності. Серед особистісних якостей людини найбільше цінувалися мужність, стійкість, вірність обов'язку, сміливість. Для римлянина вищою гідністю було служити *civitas*, вищою нагородою у службі Риму для індивіда є *honor* (пошана, всенародне схвалення). Одне з центральних місць в шкалі цінностей римлян посідала свобода – *libertas*. Свобода тут уже розуміється насамперед як економічна незалежність, як право на володіння певною ділянкою землі. Дуже важливим її аспектом була свобода від тиранії царської влади. Влада для римлян – це *res publica*, справа народу.

Сувора реальність вимагала від громадян не тільки залізної військової дисципліни, а й усвідомлення того, що в захисті своєї держави вони можуть покладатися лише на власні сили. Тому в римській міфології боги, як вважали римляни, лише допомагали їм перемагати своїх ворогів, виказуючи цим свою особливу прихильність до Риму. Саме він, його непереможний народ і навіть герої, котрі існували реально і загинули в боротьбі за його славу і велич, знаходяться в центрі міфології Давнього Риму.

Із середини I ст. н.е. приходить епоха імперії. З падінням останніх родових авторитетів і заміною їх авторитетом держави, індивід повністю пориває з полісним колективом і переходить на шлях індивідуалістичного розвитку. На місце громадянина приходять підданий, який тепер залежить тільки від імператора. Останній у своїй особі підміняє римський народ, стає джерелом права і гарантом існуючого порядку.

Якщо для громадянина держави-полісу був характерний безпосередній зв'язок у системі «община-громадянин», то для підданого мотивація його вчинків майже повністю вичерпується зв'язками в системі «імперія-підданий», тобто зв'язками підлеглості. Нова соціально-політична ситуація вимагала певних коректив і в системі релігійних вірувань римлян, які здійснюються в напрямку встановлення обов'язкового імператорського культу.

В умовах імперії поліс перетворюється в *космополіс*, замість колективізму розвивається індивідуалізм, замість патріотизму – космополітизм. Якщо абсолютна більшість рядових громадян імперії втрачає свою свободу, то панівна верхівка, навпаки, набуває свободи майже нічим не обмеженої, стає понад законом.

Розклад суспільного життя в Римській імперії у перші століття н.е. обумовлює кардинальні зрушення в структурі людського вчинку, веде до втрати цілісності людської особистості античного типу. Честь, доблесть, гідність – вищі цінності римського громадянина-воїна епохи республіки в імперському Римі втрачають свій сакральний статус і нерідко вже розглядаються лише як небажані перепони на шляху досягнення особистих цілей.

Суворота та аскетична добродетель, надмірна заполітизованість і «воєнізована» свідомість римлян визначають ідеал римської культури і мистецтва, зокрема який можна сформулювати як «Сила, вбрана у велич». Могутність, масивність, утилітарність як характерні риси римського мистецтва особливо чітко проглядаються в ньому в імперський період історії Риму, коли вимоги імперської величі обмежують духовність суспільства, позбавляючи мистецтво тієї краси і витонченості, яким відзначався художній геній Еллади.

В епоху римської античності досягають високого рівня розвитку *ораторське мистецтво* (Гай Гракх, Цицерон), *історична наука* (Діодор Сицилійський, Тацит, Плутарх), *природознавство* (Пліній Старший).

Найважливіші культурні новації римської античності пов'язані з розвитком *політики і права*. Якщо в невеликих грецьких державах-полісах з їх різноманітними, часто мінливими формами правління багато питань можна було вирішувати на основі безпосереднього волевиявлення загальних зборів громадян чи правлячої верхівки, то керівництво величезною Римською державою потребувало створення детально розробленої *системи державних органів і юридичних законів*, що регулюють цивільні відносини, судочинство і т.д. Історик Полібій вбачав у досконалості політи-

ко-правового устрою Риму основу його могутності. Давньоримські юристи дійсно заклали фундамент правової культури. Римське право дотепер залишається основою, на яку спираються сучасні правові системи.

Але чітко оговорені законодавством взаємини, повноваження й обов'язки численних бюрократичних установ і чиновників – сенату, магістратур, консулів, префектів, прокураторів, цензорів та інших – не усували напруженості політичної боротьби в суспільстві. До своєї боротьби за місце в системі влади нобілітет (знать) підключав широкі верстви населення, прагнучи одержати від них підтримку. На службу політичним і ідеологічним цілям ставились література, образотворче мистецтво, міське будівництво. *Політизованість* – характерна риса римської культури.

Давній Рим посідає ключове місце в історії європейської та світової культури. Ставши величезною державою, поєднавши досягнення всіх цивілізацій Середземномор'я, залучивши до економічної, правової та адміністративної системи імперії комплекс європейських народів, Давній Рим безпосередньо сформував основи європейської культури. Саме тут відбулося *формування розвинутої самосвідомості особистості*.

У цілому найважливішими *культурними досягненнями* давніх римлян, котрі вони, розвинувши запозичене у греків, передали Західній Європі, були: ретельно розроблена система права; система державної організації (зокрема принцип розподілу влад); принципи демократії та громадянської відповідальності.

9.5. Античне мистецтво

Історія грецького мистецтва гідна подиву. Невеликий за чисельністю народ у зображувальному мистецтві, поезії та театральному мистецтві створив зразки, на які два тисячоліття рівняються народи Європи.

Мистецтво Давньої Греції *виходить з міфології* і бере з неї свої теми і сюжети. Однак воно починає служити не тільки ритуально-міфологічним, культовим цілям. Твори мистецтва набувають власної, естетичної цінності, що визначається не їх культовим призначенням, а художніми властивостями. Мистецтво перетворюється давніми греками в *самостійну* область культури, сферу діяльності, спрямовану на задоволення *естетичних потреб*.

Саме зацікавленість *людиною*, ствердження її величі та краси, не тільки тілесної, але і краси почуттів, думок, дій найбільш повно реалізовані в мистецтві Давньої Греції. В образах Аполлона, Афіни, Геракла, Тезея втілюються уявлення давніх греків про типові та досконалі якості людини. В цих образах абсолютизується велич розуму, закону, гармонії як якостей, що перемагають у героїчній боротьбі нерозумне, звірине, стихійне. У грецькій міфології природа дружелюбна і зрозуміла, хоча в ній є темні та грізні сили. Але людина може з успіхом протистояти їм. У тому, що грецьке мистецтво орієнтувалося на людину, співвідносило себе з нею і встановлювало особливий зв'язок людини зі світом, проявляється його *гуманізм*.

Художники античності прагнули знайти *раціональні основи краси*, універсальні правила мистецтва. Вони переймаються пошуками міри та порядку. Як відмічають дослідники, давні греки, зокрема в класичний період виробили цілісну систему естетичних понять і уявлень, що зробило свій внесок у створення цілісного, завершеного типу художньої творчості. Тип художньої творчості греків характеризується раціоналізмом, прагненням до упорядкованості та пропорційності, а також відповідність людині і людському світу. Античний живопис і скульптура виходили з «класичного канону» Поліклета – відомого грецького скульптора та теоретика мистецтва (автор праці «Канон») другої половини V ст. до н.е. Наявність канону – сукупності правил, що визначали ідеальні пропорції гармонічної фігури людини, обумовлена тим, що гармонія розумілась як *упорядкованість*, в основі якої математичні розрахунки. Тіло людини підлягало геометричному вивченню, і як результат, були встановлені правила пропорційного співвідношення його частин. Так, статуї *Поліклета* втілюють давньогрецькі ідеали краси, стриманості, сили та почуття власної гідності. Естетичне світосприйняття, що притаманне класичній культурі Греції, знайшло своє відображення в роботі видатного філософа Аристотеля «Поетика». Особливого значення він надає цілісності художнього твору, впорядкованості та пропорційності його частин.

У Греції виникають особливі *види мистецтва*: архітектура, скульптура, лірична поезія, драма, театр. У давньогрецькому мистецтві зародились класичні *архітектурні стилі* – доричний, коринфський, іонічний ордери; *канони скульптурного зображення людського тіла* (Фідій, Мірон, Пракситель, Поліклет, Скопас, Лісіпп); *зразки любовної лірики* (Сапфо, Анакреонт), *трагедії* (Есхіл, Софокл, Еврипід), *комедії* (Аристофан).

Особливо значимим видом мистецтва для давніх греків був *театр*. Саме слово «театр» (у буквальному перекладі — видовище, місце для видовищ) взяте з грецької. Театральні вистави були їх улюбленою розвагою. В Афінах міська влада навіть видавала бідним громадянам гроші на відвідування театру. Давньогрецькі театри являли собою величезні спорудження, які вміщували до 17 тисяч глядачів, що свідчить про масовість театрального видовища, що поєднувало в собі образотворче, літературне, музичне начала.

Естетичний вимір грецького мистецтва та його життєдайність стали підґрунтям для перевороту в історії світової художньої культури. *Прогресивна роль* грецького мистецтва полягає в тому що: по-перше, у грецькому мистецтві була всебічно розкрита в художньо досконалих образах фізична і духовна краса реальної людини; по-друге, у грецькому мистецтві основним змістом стало відображення головних завдань і суперечностей життя суспільства; по-третє, утвердилася суспільно-виховна роль мистецтва.

Мистецтво Давнього Риму знаходилось під безпосереднім впливом грецького; культура Греції пронизувала усі сфери життя римлян. Відбулося парадоксальне явище: підкорений народ підкорив своїх ворогів. Але в давньоримському мистецтві проявились специфічні особливості, що було обумовлено ментальністю римлян. Як образно зазначив Цицерон, греки вивчали геометрію, щоб пізнати світ, а римляни – щоб вимірювати земельні ділянки. Тверезість та практичність світогляду римлян відобразились в домінуванні тих видів мистецтва, котрі мали безпосереднє практичне значення. Римляни переважно займалися впорядкуванням середовища і привносили цивілізацію в оточуючий світ. У містах та провінціях вони створили мережу зручних і функціонуючих до нинішнього часу доріг, кам'яних мостів, акведуків. Римляни вперше винайшли бетон, що було справжньою революцією у будівництві; спочатку він використовувався лише при будівництві доріг, а потім знайшов широке використання і у зодчестві. Особливість римської архітектури – широке використання арок, склепінь, ордерних аркад. Грандіозність, пишність споруд виражали ідею могутності римської держави, а пізніше – і імператора. Головні місця в архітектурі займали форуми, тріумфальні арки, амфітеатри, цирки, терми, базиліки, палаци та вілли.

Римляни створили також прекрасну літературу. Порівняно з грецькими зразками твори римських авторів відрізняються більшим драматизмом, більш тверезим і натуралістичним аналізом дійсності. Видними представниками літературної творчості були

комедіографи Плавт та Теренцій, сатирики Ювенал, Апулей, поети-лірики Катулл, Овідій, Тібулл, Горацій. Вергілій створив знамениту героїчну поему «Енеїда». Провідними жанрами римської літератури були ораторська та історична проза (Цицерон, Тіт Лівій, Тацит).

Значним і виразним явищем в історії світового мистецтва стали *римський реалістичний, яскраво індивідуалізований скульптурний портрет*, що розкривав внутрішній світ людини («Брут», «Оратор», бюсти Цицерона, Цезаря), а також – *історичний рельєф* (колона Траяна, на якій зображені сцени війни з даками).

Питання для самоконтролю

1. Що являє собою античний поліс як форма суспільної організації?
2. У чому полягає роль полісної структури у розвитку культури Стародавньої Греції?
3. Який вплив мав демократичний устрій на формування раціонального мислення?
4. Які основні риси давньогрецької культури?
5. У чому полягає агональний характер античної культури?
6. Яку роль виконувала міфологія в античному суспільстві?
7. Який тип соціальної регуляції притаманний античному полісу?
8. Якими були особливості світосприйняття людини античного суспільства?
9. Яких видатних представників античного мистецтва Ви знаєте?
10. Яку роль відігравав театр у житті Давньої Греції?
11. Які основні особливості елліністичної культури?
12. У чому різниця в ментальності давніх греків і римлян?
13. Які види мистецтва були домінуючими в давньоримському суспільстві і чим це було обумовлено?
14. Що нового внесли римляни в архітектурне мистецтво?
15. Чим характеризується римський портрет?
16. Яке значення має для світової культури антична спадщина?
17. У чому виявляє себе вплив античної традиції на формування системи західних цінностей?

Семинар №6. Антична культура

Мета та завдання заняття: розкриття ролі полісної організації давньогрецького суспільства у формуванні соціокультурних цінностей античної людини, її раціонального мислення та агонального духу; ознайомлення з величезними досягненнями античної культури в архітектурі, літературі та образотворчому мистецтві; визначення основних відмінностей у ментальності давніх греків та римлян, що знайшло своє відображення в історичних долях цих унікальних цивілізацій; характеристика античності як найбільш динамічної з усіх давніх цивілізацій, в рамках якої були закладені духовні основи європейської культури.

Основні поняття та категорії теми: *агон, акведук, акрополь, амфітеатр, античність, калокагатія, катарсис, кора, курос, ордерна система, поліс, римський портрет, риторика, театр, юриспруденція.*

План

1. Загальна характеристика основних етапів розвитку античної культури.
2. Поліс – соціальна основа античної культури.
3. Система цінностей античного суспільства.
4. Особливості античного мистецтва.
5. Антична культура як колыска європейської цивілізації.

Завдання до самостійної роботи

1. Визначте основні риси ментальності давніх греків та їх вплив на культурні досягнення Давньої Греції.
2. Охарактеризуйте базові цінності античної культури. Чому античну культуру вважають фундаментом європейської цивілізації? Обґрунтуйте свою відповідь.
3. Дати характеристику полісному устрою античного суспільства.
4. Проаналізувавши особливості культур Давньої Греції і Давнього Риму, визначте їх спільні та відмінні риси.

5. Обґрунтуйте, чому в античному суспільстві виключно роль серед інших видів мистецтва відігравав театр.

6. Визначте, які риси були притаманні елліністичній культурі.

7. Охарактеризуйте основні ідеали та цінності римського суспільства та розкрийте їх суспільно-політичні чинники.

8. Обґрунтуйте, чим обумовлений розквіт у римській культурі такого жанру скульптури як портрет.

9. Співставте досягнення у галузі архітектури Давньої Греції та Давнього Риму і поясніть, якими соціокультурними факторами викликана їх суттєва відмінність.

Тематика рефератів та доповідей

1. Античний поліс та антична культура.
2. Антична культура – колиска європейської цивілізації.
3. Міфологія Давньої Греції.
4. Герої у грецькій міфології.
5. Давньогрецькі містерії.
6. Давньогрецький епос.
7. Олімпійські ігри та їх місце у культурі Давньої Греції.
8. Архітектура Давньої Греції.
9. Видатні діячі літератури та мистецтва Давньої Греції.
10. Давньогрецька скульптура.
11. Античний театр.
12. Правова культура Давнього Риму.
13. Давньоримський скульптурний портрет.
14. Свята та видовища у Давньому Римі.
15. Інженерні досягнення давніх римлян.
16. Зодчество Давнього Риму.

Тема 10

КУЛЬТУРА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Зміст теми

10.1. Соціокультурні характеристики людини західноєвропейського Середньовіччя.

10.2. Основні субкультури середньовічного суспільства.

10.3. Мистецтво європейського Середньовіччя.

Культура Середньовіччя – це значний за часом (V-XV ст.) та інформаційною насиченістю період розвитку світової культури. Середньовіччю властиві оригінальні ідеали, цінності та система норм реалізації людини в суспільному житті, які і визначають його специфіку в культурно-історичному просторі. У цілому характер середньовічної культури визначався двома основними чинниками: пануючим положенням *християнської* ідеології та церкви, утвердженням християнських цінностей як визначальних для ментальності, а також жорсткою *регламентацією* життя індивіда відповідно до його положення в соціальній ієрархії, ієрархічним типом соціальних зв'язків.

10.1. Соціокультурні характеристики людини Середньовіччя

Християнська духовність відіграла особливу роль у формуванні світовідчуття, основних світоглядних положень людини середньовічної епохи. Відбувається відхід від античних світоглядних засад, античний гармонійний цілісний Космос отримує *два полюси* існування: *Божественний*, або духовний; *земний*, або тілесний. Виключного значення в культурі набувають саме її Божественні, духовні витoki. Світ тепер отримує чітко виражену центральну точку існування – *це Бог*. Відносно античності, яка не мала яскраво

вираженого центру, це стало принципово новою позицією в баченні Всесвіту.

Бог – єдина верховна сутність, джерело істини і краси – відкривається людині виключно через *віру*, а не через розум. Людина вважається *вершиною творіння*, створеною за образом та подобою Бога, заради якої були створені всі інші творіння. При цьому людині не належить ні світ, ні блага, ні тіло, ні життя. Вона може цим лише користуватись, своїм існуванням вона повинна прославляти Бога, підкорятися Богові, уподібнюватись йому, а зрештою і з'єднатися з ним. Саме християнство дозволило людині залишити далеко позаду себе природно-космічний світ і відчуті *безпосередній особистісний зв'язок з Богом*. У зв'язку з цим виключного значення тепер надається *внутрішньому духовному стану* людини.

Духовне життя в середньовічній культурі стає предметом особливої уваги та отримує статус виняткової цінності. Ідеалом стає *духовна, страждająca, смиренна людина*. Внутрішнє «Я» людини, її ядро знаходяться *за межами самої людини* – у сфері духовного. Мета людського життя – досягнути свою подібність з Богом. Це можливо здійснити в процесі вдосконалення власних здібностей та віри.

Як уже зазначалося, другою важливою рисою середньовічного суспільства була жорстка *регламентація життя індивіда* відповідно до його положення в соціальній ієрархії. Об'єднуючим началом був принцип *феодальної ієрархії, поширений на всю світобудову*. Всі прошарки суспільства були пов'язані відносинами сюзерена та васала, а нижчі перебували у повній залежності від вищих, тобто феодальної знаті. Середньовічна Європа характеризувалась *общинно-корпоративним* устроєм: цехи, гільдії, лицарські ордени, церковні та сільські общини.

На відміну від античної цивілізації, у якій система влади носила світський характер, у середньовічній Європі вона була *сакралізована*. Королі та імператори протягом усього Середньовіччя добивались визнання релігійного, сакрального характеру своєї влади. Основним засобом досягнення цього була *коронація* – релігійна церемонія, в результаті якої правитель набував статусу *помазаника Божого* і був коронований самим Богом в особі служителів церкви. Церква виступала в напрямку *ідеологічного обґрунтування* ієрархії, розвиваючи теорію органічної будови суспільства, котре складається з упорядкованих розрядів: духовенство піклується про духовне здоров'я держави, лицарство захищає його, а селянство, трудівники годують. Порушення ж цієї гармонії загрожує згубними наслідками для всього суспільства.

У зв'язку з цим духовне життя середньовічного суспільства характеризується *традиціоналізмом, груповою свідомістю*. При феодалізмі індивід пов'язаний не з общиною-полісом, як це було в античності, а зі своїм станом, *соціальний статус* якого визначає практично всі сторони людської життєдіяльності. Ідея об'єднання, корпоратизації невідступно переслідувала середньовічну думку, головною задачею було не залишити індивіда віч-на-віч з собою.

Відповідно домінуючою формою соціального контролю всередині станів було *почуття сорому*. Такі його позитивні кореляти як честь, слава, добродійність, які знаходили схвалення з боку «своїх», становили вищу цінність для станового індивіда. Людина тут ще далека від вільного самовизначення у своїх вчинках, її поведінка мотивується насамперед нормами *конвенціональної моралі*. Порушення її веде до неминучого, хоча і в невизначеному майбутньому, покарання. Але в період пізнього Середньовіччя відбувається індивідуалізація в моральній поведінці людини. Якщо раніше після формальної процедури відпущення гріхів священиком людина вважала себе примиреною з церквою, Богом, суспільством, то тепер же вона починає вимагати *від себе* внутрішнього каяття, повинна сама його прагнути, відчуваючи свою провину перед самою собою, що свідчить про утвердження її *реальної свободи*. Це можна вважати своєрідним підсумком, епілогом усього розвитку середньовічної культури і одночасно – прологом до культури Відродження.

10.2. Основні субкультури середньовічного суспільства

Коли йдеться про середньовічну культуру, у більшості випадків мають на увазі офіційну високу культуру, створену в церковному середовищі. Але слід мати на увазі, що феодальне суспільство являло собою складну ієрархію різних класів і станів, що обумовило розмаїття культури цієї епохи. Тому в рамках середньовічної культури виділяють ряд *субкультур*. Поряд з панівною *церковно-спіритуалістичною*, що характеризувалась аскетичною спрямованістю, канонізованістю, тяжінням до символізму, виділяються: *міська*, світська, вплив якої посилювався в міру зростання міст; *селянська культура*, яку називають низовою; існувала також *куртуазна*, придворно-лицарська культура, значною мірою світська.

Міська культура відіграла велику роль у становленні західної цивілізації в цілому. Поява міст, а також початок хрестових походів характеризують культуру вже *зрілого феодалізму*. Сутність міської культури зводилась до постійного посилення світських елементів в усіх сферах людського буття. Міська культура зародилась в XI-XII столітті, коли місто стає військовим або адміністративним центром. Фактично місто було зародком буржуазної республіки, що формується пізніше.

Досить швидко місто починає формувати і свою культуру, *власну систему цінностей*. Населенню середньовічних міст властива тверезість, обережність, ощадливість, розважливість, меркантильність, опора у всьому виключно на здоровий глузд. Очевидно, самі ці риси середньовічного бюргерства дають нам підстави говорити про те, що саме воно стало соціальною базою, з якої рекрутується в наступні епохи європейська буржуазія. З'являються фахівці нового типу – юристи, лікарі, вчені, відносно *незалежні* від монастирської культури. Міське життя породило *університети* і *нецерковні*, часто приватні, *школи*, які забезпечували подальший розвиток і повсюдне поширення знань. Наукова освіта брала в них гору над теологічною, і контролювати їх церкви було дедалі важче. Саме в містах у період розвиненого феодалізму швидко розвивається *світське мистецтво* (архітектура, живопис, скульптура, література, музика).

Особливу роль відігравала народна *карнавальна* культура. Карнавали протиставляли аскетичній християнській ідеології *інший тип світовідчуття*, де панувало *веселе життєствердне начало*. Веселий сміх під час загального свята на міських площах і вулицях, де кожний відчував себе часткою *безсмертного, вічного цілого – народу*, убивав релігійний страх перед смертю, неминучим страшним судом і пекельними муками за гріхи. Людина немовби перероджувалася для нових суто людських взаємин; відчуження тимчасово зникало, вона поверталась до самої себе й відчувала себе людиною серед людей.

Важливу роль у культурному житті середньовічного суспільства відігравали *лицарська* культура, що була досить складним комплексом звичаїв, ритуалів, манер придворних, військових розваг (наприклад, лицарських турнірів). Для характеристики лицарської культури використовується термін *куртуазність*, що позначає якість ідеального придворного кавалера.

У феномені лицарства розкривається одне з найцікавіших культурних явищ середньовіччя – *служіння*. Були встановлені взаємні

зобов'язання між сеньйором, який обіцяв заступництво і підтримку, і васалом – вірою і правдою служити своєму покровителю, а любовне служіння, *культ прекрасної дами* як необхідний елемент куртуазної культури став своєрідною релігією вищих кіл, що є продовженням та розвитком більш давнього культу ушанування Діви Марії. Лицарській культурі була притаманна своєрідна література: *лицарська поезія* – це поезія трубадурів, що оспівували добротності лицаря-васала, ідеальну любов і віддане служіння дамі; *героїчний епос*, зокрема «Пісня про Роланда»; *лицарський роман*, зокрема відомі твори Кретьєна де Труа, присвячені кельтському королю Артуру та його васалам – лицарям Круглого столу.

Селянська культура середньовіччя розглядається як «низова», культура «*мовчазної більшості*». Значною мірою середньовічне селянство існувало поза історичним часом. Те, що визначає сутність його культури – самотність, звичаї, які в незмінному вигляді передавалися з покоління в покоління, витіснення на периферію суспільного життя, робить її глибоко архаїчною, традиціоналістською. Сам образ життя селянства, тісна пов'язаність із землею, важка праця, далека від військових занять, прирікали його на підкорене та пригнічене становище у суспільстві.

Отже, розвиток культури середньовічної Західної Європи характеризується *розмаїттям* історичних і регіональних форм.

10.3. Мистецтво європейського Середньовіччя

Європейське Середньовіччя створює таке мистецтво, яке принципово відрізняється від античного не лише своїм змістом, але й відчуттям і розумінням форми, що не має чітких меж, тобто є «відкритою». Руйнується розуміння краси як порядку та пропорційності, і стверджується краса як *божественне начало*, що розлите у світі і призначене привести до свого першоджерела – Бога. З'являється естетична модель, яка стверджує *протилежність ідеального і реального*. Середньовічне мистецтво мало перед собою досить складне завдання – об'єктивно явити людству світ духовного, Божественного. Мистецтво розглядається як *Біблія для неписьмених*, як засіб, що дозволяє проявити світ божественного, наблизити його до людини.

Для середньовічного мистецтва *прекрасне*, на відміну від чуттєвого античного, це Бог як *надчуттєва*, вічна і абсолютна краса.

Бог – найдосконаліший митець, який дав і образ, і красу всьому за своїми законами. Але для середньовічного митця важлива не краса сама по собі, а лише *прихований* в ній зміст, що досягається розумом. У зв'язку з цим в мистецтві переважає *алегорія* і *символ* – найбільш характерні риси середньовічного офіційного мистецтва, яке майже цілком спрямоване на релігійно-церковні потреби.

Символ фактично став тим феноменом, який забезпечив зв'язок між матеріальним і духовним полюсами культури. Середньовіччя вбачає в кожному матеріальному предметі відображення чогось, що відповідає йому у сфері більш високого, духовного. Символізм носив *універсальний* характер. Середньовічна символіка розпочиналася на рівні слів та розповсюджувалась на світ і природу. Характеризуючи феномен символізму середньовічної культури, слід звернутися до роботи *Ле Гоффа «Цивілізація середньовічного Запада»*.

У художній культурі сформовано *канон*, який визначає рамки змісту, художньої форми та цілі творчості.

Оскільки серед найважливіших форм середньовічної символіки займала символіка чисел, *музика*, яка була заснована на науці чисел, вважалась одним з найбільш досконалих мистецтв. У музиці протягом багатьох століть, майже до XIV був розповсюджений григоріанський хорал, що одержав свою назву за іменем папи Григорія I. Природа григоріанського співу була строго одноголосною, незалежно від того, виконувався він хором чи одним співаком. Пояснювалося це так: «хорал має бути одноголосним, тому що істина єдина». Одноголосна мелодична лінія символізувала повне єднання почуттів і помислів віруючих.

Глибоко символічний і середньовічний *живопис*, який, заперечуючи самостійність видимого світу, постійно нагадує про примарність людського, земного споглядання. У живописі майже протягом усього Середньовіччя відсутній портрет. Середньовічний художник, перш за все, виражає свої почуття – тобто *власне переживання* духовного і не прагне відтворювати природну схожість з оригіналом, його тілесну красу. Тому провідною формою живопису стала *ікона*, у якій ставиться завдання проявити, зробити образним *духовний* світ. Ікона розуміється, перш за все, як емоційний зв'язок з духовним світом, як *втілення божественного*, як «видиме невидимого», у ній зображено присутній у реальному тілі незримий дух. Так, наприклад, в іконі значна увага приділяється *зображенню очей як дзеркала душі*. При цьому інтенсивність проявлення божественного світу в іконі визначалась ступенем моральної чистоти іконописця – «*пензля в руках Бога*».

Ще одну якість середньовічної художньої свідомості можна визначити як укоріненість у ній образу *страждаючої і ображеної* людини. Особливо образ мученика був поширений у готичному мистецтві, де зображуються плебеї, жебраки, мандрівники. У готичці, як правило, художнє ствердження духовного начала виявляється зворотно пропорційним фізичній красі. Якщо античні статуї свідчать про те, що прекрасний дух може бути притаманним лише прекрасному тілу, то скульптура західноєвропейського середньовіччя свідчить про протилежне. Висока напруга внутрішнього життя, що руйнує рівновагу тілесного та духовного – відмітна риса готичного мистецтва – виражає себе через спотворені пропорції, через зображення фігур людей, плоть яких виснажена, покрита глибокими зморшками. Герой готичної скульптури нещадний до свого тіла, на ньому завжди лежить печатка страждання, він завжди про щось болісно розмірковує, щось болісно силкується зрозуміти.

Одним із важливих видів мистецтва, у якому проявився символізм Середньовіччя, стала *архітектура*. Саме в архітектурі найповніше виражені два основних художніх стилі цього періоду: *романський* (від лат. *romanus* – римський) та *готичний*.

Термін «романський стиль» з'явився у ХІХ столітті, коли був установлений зв'язок архітектури ХІ-ХІІ століття з давньоримською архітектурою, зокрема – використання арок та склепінь. Для романських будівель – храмів, монастирів, замків-фортець – характерними є сполучення ясного архітектурного силуету і лаконічної зовнішньої обробки, масивних гладких стін з вузькими прорізами вікон і ступінчато-заглиблених порталів. Важливим елементом композиції монастиря чи замку стає башта – донжон, навколо якої розташовувались інші будівлі, складені з простих геометричних фігур – кубів, призм, циліндрів. Романське мистецтво здається здебільшого «грубим» та «дикунським», завдяки наявності в ньому образів «тваринного стилю», який потрапив в романське мистецтво з народного фольклору, казок.

Готичний стиль ХІІ-ХV століть знаменує собою вершину середньовічної християнської цивілізації. Він був би неможливий без розвитку міст, торгівлі та ремесел. На зміну похмурим романським будівлям приходять яскраві, експресивні, ажурні, злітаючі вгору форми готики. Відповідно багато оформляються і будинки знаті і багатих городян. У вікнах соборів панують *вітражі* – картини з шматочків кольорового скла, котрі, пропускаючи крізь себе сонячні промені, створювали справжню симфонію світла та кольору.

У цілому доба Середньовіччя стала новим кроком у культурно-мистецькому і художньому розвитку людства, наповнила новими досягненнями світову культурну скарбницю.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні етапи розвитку та хронологічні рамки середньовічної культури.
2. Який ідеал людини формується в середньовічну епоху?
3. Які загальні риси притаманні середньовічній культурі?
4. Якими рисами характеризується середньовічна картина світу?
5. Які субкультури притаманні середньовічному суспільству?
6. Яка роль карнавалу в структурі середньовічної культури?
7. Чим обумовлений символізм середньовічного мистецтва?
8. Які були головні стилі у мистецтві Середньовіччя?
9. Які основні риси романського стилю в архітектурі?
10. Чим характеризується готичний стиль в архітектурі?

Семинар №7. Культура середньовіччя

Мета та завдання заняття: ознайомлення з характерними особливостями матеріальної культури, економіки та умов життя у середньовічній Європі, що призвели до формування специфічного менталітету людини цієї епохи з її нормами конвенціональної моралі та виключного пріоритету духовності; аналіз соціальних та культурних передумов, що сприяли виникненню кардинальних відмінностей ціннісних орієнтацій людини епохи Античності та Середньовіччя; розгляд основних субкультур середньовічного суспільства як відображення жорсткої регламентації життя індивіда відповідно до його положення у соціальній ієрархії; характеристика символічного мистецтва європейського Середньовіччя, його основних видів та стилів.

Основні поняття та категорії теми: *іраціоналізм, карнавал, конвенціональна мораль, куртуазність, лицарство, романський*

стиль, готичний стиль, вітраж, символізм, служіння, спіритуалізм, субкультура.

План

1. Соціокультурні характеристики людини Середньовіччя.
2. Християнська свідомість – основа західноєвропейського середньовічного менталітету.
3. Основні субкультури середньовічного суспільства.
4. Особливості середньовічного мистецтва.
5. Вплив західноєвропейського Середньовіччя на подальший розвиток культури народів Західної Європи.

Завдання до самостійної роботи

1. Дайте характеристику головних особливостей матеріальної культури, економіки та умов життя середньовічної Європи.

2. Охарактеризуйте лицарсько-куртуазний та міський середньовічний способи життя.

3. Дайте характеристику картини світу та ціннісних орієнтацій людини Середньовіччя. Як Ви вважаєте, чому саме символізм є суттєвою характеристикою ментальності середньовічної людини і в яких сферах духовного життя епохи Середньовіччя найбільш яскраво проявлявся символічний характер мислення?

4. Зіставте ціннісні орієнтації людини епохи Античності та Середньовіччя. Якими соціокультурними факторами була зумовлена їх відмінність?

5. Охарактеризуйте світовідчуття людини Середньовіччя (за роботою Й. Хейзінги «Осень Средневековья»).

6. Проаналізувавши роботу А.Я.Гуревича «Категории средневековой культуры» (М., 1972, с.132-138) Розкрийте соціально-економічне підґрунтя зміни ставлення до часу в міському соціальному середовищі. Як Ви вважаєте, чи поширюється «тиранія часу», яку відчула людина вже в епоху пізнього Середньовіччя, на сучасність? Якщо так, то в чому це виявляється?

7. Прокоментуйте вираз: «Равномерно раздающийся с городской башни бой курантов непрерывно напоминал о быстротечности жизни и призывал противопоставить этой быстротечности *достойные* деяния, сообщить времени позитивное содержание».

Чи згодні Ви сприйняти зміст цього висловлювання як принцип поведінки власного життя?

8. Зіставте основні художні стилі Середньовіччя – романський та готичний.

Тематика рефератів та доповідей

1. Християнські культури Західної Європи та Візантії: схожість та відмінність.
2. Середньовічна картина світу: система цінностей та ідеалів людини.
3. Символізм як найхарактерніша риса середньовічної культури.
4. Християнський храм як модель середньовічного світу.
5. Місце та роль монастирів у середньовічній культурі.
6. Середньовічний епос.
7. Феномен лицарства.
8. Чернецькі та лицарські ордени.
9. Міська культура Середньовіччя.
10. Народна культура Середньовіччя.
11. Система освіти у Західній Європі епохи Середньовіччя.
12. Перші університети та їх значення у розвитку освіти в Західній Європі.
13. Куртуазне мистецтво середньовічної Європи.
14. Романський стиль в європейському мистецтві X-XIII ст.
15. Готичний стиль в європейському мистецтві (XII-XV).

Тема 11

КУЛЬТУРА ВІДРОДЖЕННЯ

Зміст теми

- 11.1. Характерні риси ренесансної культури: антропоцентризм, гуманізм.
- 11.2. Суперечливість Ренесансної культури.
- 11.3. Мистецтво Відродження.

11.1. Характерні риси ренесансної культури: антропоцентризм, гуманізм

У загальноєвропейському масштабі епоха Відродження традиційно розглядається як час *переходу* від Середньовіччя до епохи Нового часу. Тому культура Відродження має специфічні особливості перехідної епохи, у якій старе і нове переплітаються, створюючи своєрідний, якісно новий сплав. *Сутнісними рисами* Відродження стали *антифеодална* спрямованість, світський *антиклерикальний* характер, *гуманізм*, *антропоцентризм*. Крім цього, визначною рисою епохи Відродження було *звернення до культурної спадщини Античності*.

У XIV-XVI ст. у країнах Західної і Центральної Європи починають зароджуватися *буржуазно-капіталістичні відносини*. Перші характерні прикмети нових буржуазних відносин у царині економіки виникають передусім в окремих *італійських* містах, розташованих по Середземному морю – таких як Генуя, Флоренція, Венеція, які вже у XIV ст. встановили стійкі торговельні зв'язки не тільки з країнами Західної та Центральної Європи, а й з країнами Середземноморського узбережжя та Малої Азії. У зв'язку з цим швидко розвивається торговельний та лихварський капітал, а з ним і нова верства населення – купці, лихварі, з'являються банки і кредитно-грошові контори, які проводили значні позичкові операції. З розвитком мануфактурного виробництва і торгівлі швидко *зростають міста* як осередки якісно нової *міської культури*, які в Італії починають вириватися за рамки феодальної традиції вже з XII століття. До кінця XIII століття італійські міста стають найбільшими в Європі.

Нова міська культура стає опорним пунктом складання внутрішнього ринку, який був не тільки економічною основою, а й соціальною основою формування буржуазних націй з королівською владою і становим представництвом. З'являються якісно нові, далекі від середньовічних, реалії суспільного та політичного життя.

У плані *міжособистісних відносин* епоха Відродження знаменує собою спробу повернення до культури совісті, перехід від общинно-групового типу соціальної регуляції до особистісного. Із зародженням універсальних за своєю природою буржуазних відносин зростає соціальна значущість індивіда, ступінь його поведінкової автономії. Індивід вивільняється від станових уз, які в середньовічну епоху робили його елементом певного людського

конгломерату; поступово *виходить з-під прямого контролю стану*, до якого раніше належав. Якщо для середньовічного індивіда саме слово «свобода», яке звичайно вживалося в множинному числі, означало привілей належати до якоїсь системи, що гарантувала йому захист від «чужих», то тут він усе частіше опиняється в ситуації, яка вимагала від нього *самостійно* вирішувати свою долю.

Ранньокапіталістичні відносини формують *історично новий тип особистості* з її нестримною заповзятливістю, приватною ініціативою, творчими виробничими здобутками. Перед нею розкриваються нові, хоча й історично обмежені, перспективи реалізації її можливостей. Людина відчула себе в силах стати *творцем власної долі*, а в значній мірі – і долі суспільства. Ренесансна особистість починає відчувати в собі сили та задатки самостійно формувати свій життєвий шлях, пошуки якого передбачають уже досить значну долю імпровізації та навіть авантюристичності.

Усвідомлення індивідом можливостей вибору соціальної поведінки приводить, зокрема, до виділення, поряд з традиційною категорією *фатуму* (долі), що виражає залежність людини від зовнішніх по відношенню до неї обставин, також категорії *фортуни*. Остання виражає специфіку діяльності людини в умовах нової соціальної ситуації, яка надає їй набагато ширший простір для реалізації своїх можливостей.

Звідси виростає *нова самосвідомість* людини, її нова суспільна позиція: усвідомлення нею своєї *унікальності*, власної сили, таланту стає тією новою якістю людини Відродження, яка докорінно відрізняє її від людини Середньовіччя. Якщо остання свої досягнення приписувала традиції, то індивід ренесансної епохи був схильний приписувати всі свої заслуги *виключно собі*. Тому цілком закономірно, що після тисячоліття панування християнсько-аскетичної ідеології настала *моральна реабілітація людини*, обґрунтування безмежних можливостей її творчості та вдосконалення, гідності. Уявлення про людину як активного творця своєї долі, а не просто «раба Божого», істотно вплинуло на *політичну* культуру суспільства, у якій з часу Відродження набувають розвитку ідеї демократії, вибірного парламентаризму, введення республіканського ладу замість монархічного.

Ідейною оболонкою нового змісту культури стає *гуманізм*. Поняття «гуманізм» вводять у XV столітті самі творці нової культури. Богословському знанню, вченню про Бога, релігійній схоластиці – *studia divina* – вони протиставляли *studia humana* – «пізнання тих речей, котрі стосуються життя та моралі і котрі удосконалюють та

прикрашають людину». Називаючи себе гуманістами, вони виражали цим самим спрямованість своїх життєвих та наукових інтересів не на божественні, а на людські справи. В центрі їх уваги постає жива людська особистість; вони вважали, що благородна людина – це гуманіст, «аристократ духу». Одним з ідеалів розвитку особистості на той час був ідеал всебічної обдарованості, універсальності здібностей, котрий для багатьох стає не винятком, а радше – правилом. Творчому генію гуманістів були підвладні філософія, живопис, література, інженерна справа, архітектура й медицина. Італійський гуманіст XV ст. Джованні Піко делла Мірандола, автор слів: «Хто не філософ, той не людина» – присвятив прославленню величі людини свою знамениту промову «Про людську гідність».

Благородною та досконалою людиною робить не приналежність до знатного роду, а *оволодіння культурою*. По мірі того, як людина усвідомлює себе як творця власного життя і долі, вона стає необмеженим хазяїном над природою. Світ знову, як і в античну епоху, набуває єдності та цілісності. Однак у розумінні природи людина Відродження йде набагато далі космоцентризму античного мислення. Вона тлумачиться тут *пантеїстично*. Християнський Бог тут не тільки втрачає свій надприродний, трансцендентний характер, а й більше того – немов би зливається з природою, яка, в свою чергу, обожнюється і набуває рис, що не були їй властиві в античності.

Реабілітація природи привела і до *реабілітації природи людського тіла*. На протигагу релігійним уявленням про нього як про «темницю душі», «осередок гріха» воно постає як джерело радості і задоволення. Гуманізм відкидає аскетичну ідеалізацію страждань і ницості людини і відстоює її *право на радість і насолоду реальним земним життям*. Людина розглядається як творець, подібний Богу, і навіть перевершує його. Впевнена у своїх силах особистість ренесансного типу вже *не потребує релігійних, надособистісних регулятивів*, які не тільки обмежували її свободу, а й принижували її гідність.

Уже перші спроби осмислення та реалізації на практиці ідеалів ренесансного гуманізму входять у протиріччя з офіційною релігійною доктриною, неминуче ведуть до послаблення ролі церкви у суспільстві, його *секуляризації* – вивільнення від релігійного впливу всіх сфер суспільного життя, хоча віра в епоху Відродження все ще продовжує залишатись одним із найважливіших світоглядних елементів; мало хто наважувався відкрито виступити проти неї. Поза сферою мистецтва вплив гуманістів на духовне життя європейського суспільства був не таким значним. У цих умовах гуманістична

думка була спрямована головним чином не стільки на критику релігії взагалі, скільки на *модернізацію* багатьох її ортодоксальних догматів відповідно до нових реалій.

Слід зазначити, що величезний вплив на суспільство мав інший ідейний рух цієї епохи – *Реформація*. Це був масовий народний рух, що сколихнув широкі різні прошарки населення низки європейських держав і серйозно *похитнув позиції католицької церкви*, яка на той час зазнає небувалого падіння авторитету. Докладніше про це йтиметься в розділі, присвяченому християнству (протестантизм).

11.2. Суперечливість Ренесансної культури

Ренесансна культура, прагнучи воскресити античність та у всьому беручи приклад з неї, так і *не змогла досягнути тієї ясної та спокійної гармонії*, яка була характерна для античної культури і повною мірою розкрилася в класичній Греції. Світогляд людини епохи Відродження, яка пройшла школу середньовічного християнства, втратив характерне для античності відчуття гармонійної єдності з космосом, природою. Якщо для античної людини природа виступає як об'єкт *споглядання* – художнього та пізнавального, то людина Ренесансу переходить до *активної позиції*, виступаючи як *завойовник та підкорювач* природи. Для людини Відродження світ дуже швидко втрачає свою гармонію.

Антропоцентризм як теоретичне гасло Відродження в практичній площині соціальної поведінки нерідко виявляє себе як нічим не обмежений *егоцентризм і суб'єктивізм*. На місце традиційної, конвенціональної моралі, яка вимагала від кожного індивіда безумовного підкорення звичаю, традиції, приходять *автономна мораль*, яка надає йому повну свободу в самовизначенні власних вчинків. Але та ступінь автономії, до якої прагне особистість епохи Відродження, починає вже суперечити самій моралі у будь-якій її формі, загрожує деструкцією самому суспільству. Вплив гуманістів на свою епоху знайшло найбільший вираз у руйнуванні середньовічної аскетичної моралі. Але, як виявилось, результатом цього стало всезагальне *падіння моралі*.

Зворотною стороною ренесансного титанізму була абсолютизація творчою особистістю своєї винятковості, індивідуальності, що

вело до *приниження іншої індивідуальності*. В намаганні утвердити себе така особистість часто руйнує оточуючий світ іншого, заперечуючи його право на самобутність, самостійне існування. Починається війна всіх проти всіх, у якій уже не може бути переможців. Навіть серед геніальних митців Відродження точилася гостра боротьба, конкуренція, що приводила до відкритої ворожнечі між ними.

1 1.3. Мистецтво Відродження

Мистецтво стало найбільш яскравою маніфестацією ідеології Відродження. При характеристиці мистецтва цієї епохи традиційно розглядають такі *етапи*: Проторенесанс – кінець XIII- поч. XIV століття; Ранній Ренесанс сер. XIV-XV століття; Високий Ренесанс – з кінця XV до 1530; Пізній Ренесанс – до кінця XVI століття. Періоди історії італійської культури прийнято позначати *назвами століть*.

Проторенесанс (дученто – двохсоті) – ознаменувався зростанням у рамках середньовічного мистецтва світських реалістичних тенденцій та інтересу до античної спадщини. Характеризується творчістю поета Данте Аліг'єрі, архітектора Арнольфо ді Камбіо, скульптора Ніколо Пізано і живописця Джотто, які підготували підґрунтя для мистецтва Відродження. З ім'ям Данте пов'язують створення італійської літературної мови. Шедевром поета стала «Божественна комедія». Сюжет твору досить традиційний для Середньовіччя (три частини: Пекло, Чистилище, Рай) наповнюється новими елементами, що суперечать церковним канонам і демонструють величезну ерудицію та знання античності автора. Багато з його висловів стали крилатими і вживаються і донині: «Нема більшого суму, ніж згадувати щасливі часи у нещасті».

Ранній Ренесанс (треченто і кватроченто) – художники відкидають середньовічні основи і сміливо користуються зразками античного мистецтва, поряд із наростанням готичних рис, розвиваються реалістичні пошуки. До нього відноситься літературна творчість Франческо Петрарки, Бокаччо, живописців Мазаччо і Сандро Ботичеллі, скульпторів Донателло та Брунеллескі.

Високий Ренесанс (чінквеченто) – класична фаза художньої культури Відродження. У цей час центр розвитку італійського мистецтва з Флоренції переміщується в Рим. Тут створюються чис-

ленні монументальні будівлі, скульптурні твори, фрески і картини. Античність вивчається тепер більш ґрунтовно, відтворюється більш строго і послідовно, але наслідування древнім не подавляє в митцях їхньої самостійності, і вони з більшою винахідливістю і фантазією переосмислюють та перетворюють усе, що вважають доцільним запозичити з греко-римського мистецтва.

Цей період пов'язаний, перш за все, з іменами трьох геніальних митців, титанів Відродження – Леонардо да Вінчі, Рафаеля Санті, Мікеланджело Буонарроті, а також з творчістю архітектора Браманте, живописців Джорджоне та Тіціана. Якщо Проторенесанс тривав в Італії приблизно півтора століття, Ранній Ренесанс – близько століття, то Високий Ренесанс – усього *років тридцять*, і його завершення пов'язують з 1530 роком, трагічною межею, коли італійські міста втратили свободу. Мистецтву Високого Ренесансу притаманні реалізм і гуманізм, поєднання монументальної величі з глибиною і яскравістю образів; героїчні ідеали отримують узагальнене, сповнене титанічної сили вираження.

Пізній Ренесанс – хоча цей період відзначений реалістичною та гуманістичною творчістю живописців, що відносяться до венеціанської школи – Паоло Веронезе, Якопо Тінторетто та Мікеланджело да Караваджо, він характеризується наступом католицької реакції, і багато митців відмовилися від ідей гуманізму, успадкувавши лише манеру і техніку великих майстрів Відродження – так званий *маньєризм*. У 40-і роки XVI століття церква в Італії починає застосовувати широкі репресії до інакодумців. У 1540 році була реорганізована *інквізиція* і створений її трибунал у Римі, у 1559 р. видається «Список заборонених книжок», що підлягають знищенню, серед яких багато творів гуманістичної літератури Відродження (наприклад, твори Боккаччо). До початку 40-х років XVII століття епоха Відродження в Італії закінчилась.

У той час як мистецтво в Італії йшло шляхом наслідування класичній древності, в інших країнах воно довго дотримувалось традицій готичного стилю; на північ від Альп, а також в Іспанії Відродження настає лише в кінці XV століття і носить назву *Північного Відродження*.

Зупинимось на більш *детальній* характеристиці принципів ренесансного мистецтва. В епоху Ренесансу складається принципово *нова картина світу*, що формує інший менталітет, нові принципи поведінки, способу життя, творчості як наукової, так і художньої. У мистецтві цієї епохи складається самостійний художній стиль, розробляється і здійснюється своєрідний *художній ідеал*. Твор-

чість видатних митців цього періоду проникнута вірою в безмежні можливості людини, відкидає середньовічний аскетизм у її зображенні.

Художня уява цієї епохи захоплена поєднанням *протилежних начал*: з одного боку – сильним є бажання одухотворити чуттєве, з іншого – втілити духовне; з одного – обожнити людське, з іншого – спустити на землю божественне. Буквально у всіх класичних творах Ренесансу виявляється таке поєднання: торжество духу і одночасна радість плоті, міфологізм і деміфологізація, реалізм і фантастика, космічний порядок і свобода волі, натуралізм та етичний пафос, античність і християнство.

Дивна стрункість, цільність, завершеність, гармонія і простота ренесансних творів була наслідком *актуалізації ідеалів античності*, при певних відмінностях ренесансного стилю від прийомів художнього втілення античності. *По-перше*, це проявляється у піднесенні *індивідуальності*, що не притаманне пропорційній і гармонійній творчості античності. Так, античний скульптурний, живописний портрет – це скоріше портрет *не даної* людини, а зображення певного людського *типу*. Він максимально *безособовий*, у той час як на портретах Відродження обличчя *яскраво індивідуальні*, подаються великим планом, дуже красиві, навіть якщо інколи з неправильними рисами, але надзвичайно *значимі*. *По-друге*, якщо гармонія античного мистецтва більш спокійна і споглядална, то у цільності і завершеності творів епохи Ренесансу знайшла вираз і втілення *коლოსальна воля*, яка, часто надмірна і змітає усе на своєму шляху, у той же час демонструючи можливості *самостійності та незалежності*.

Кожний *твір* ренесансного майстра – це створення цілісного світу, зримий образ *належного буття*, а кожний *художник*, що демонструє неймовірний універсалізм здібностей, мислить себе *титаном* – центром світобудови. З маргінальної фігури, котрою був митець у Середньовіччі, він потрапляє до соціальної еліти. Художників стали запрошувати до королівських палаців; їх послугами користувались герцоги, папи, тобто епоха Відродження змінила положення мистецтва і художника в суспільстві. Як бджола добуває мед лише з найяскравіших квітів, так і художник має відбирати в оточуючому світі все найдосконаліше, найпрекрасніше. Така естетична настанова свідомості мислиться в цей період як незаперечна, як те, що здатне привести до здійснення ренесансного ідеалу.

Живописці Відродження оволоділи всім арсеналом засобів *реалістичного* відображення багатства реальності: способами передачі

об'єму, простору, світла, зображення людської фігури, реального середовища – інтер'єру, пейзажу. При цьому, ренесансне мистецтво, і передусім живопис, безпосередньо включається у сферу *пізнавальної діяльності* людини. Як наслідок – *раціоналізм* і *наукоподібність* художніх теорій Відродження, що із захопленням розробляють нормативи для композиторів, скульпторів, живописців. Зокрема, багата уваги присвятив осмисленню законів перспективи, числової симетрії, пропорції, анатомії Леонардо да Вінчі. Наприклад, Рафаель, Дюрер, Мікеланджело, Леонардо да Вінчі були не тільки художниками, а й анатомами, оптиками, механіками, здатними синтезувати свої творчі й наукові досягнення зрілим філософським світоглядом. Натхнення ідеєю створення на полотні ілюзії реального життя стимулювало розробку *теорії перспективи* як особливо важливої науки для живописця, що допомагає зробити наш зір стереоскопічним, а предмети – рельєфними і відчутними. Митці Відродження вдаються до розбудови об'ємних композицій, використання пейзажу на другому плані. Це дозволило їм зробити зображення більш реалістичними, «живими», що відрізнялося від попередньої традиції. Живопис вторгається у сферу скульптури і досягає ілюзії пластичного обсягу на площині.

Ренесансна архітектура повертається до принципів та форм античного, передусім римського мистецтва. Архітектори, використовуючи античний ордер, арочні галереї, колонади, куполи, склепіння, надали своїм переважно світським спорудам – громадським будинкам, палацам, міським будинкам – величавої ясності, гармонійності та *людиномірності*. Особливого значення надається симетрії, пропорції, геометрії та впорядкованості частин. Складні пропорції середньовічних будівель змінюються впорядкованим розташуванням колон. Найбільшого розквіту Ренесансна *архітектура* набула в Італії. Так, Флоренція та Венеція – міста-пам'ятники Ренесансної архітектури. Серед видатних архітекторів, що працювали над розбудовою цих міст – Філіппо Брунеллескі, Леон Баттіста Альберті, Донато Браманте, Джорджо Вазарі.

Найбільш повне вираження гуманістичні ідеали Відродження знайшли в *літературі*. Реалізм Відродження заново відкриває *індивідуальну людину* з її безмежним внутрішнім світом і правом на суб'єктивність. Об'єктом його художнього пошуку стає особистість абсолютно вільна у своїх проявах. Італійська література відзначає творчістю Петрарки, Джованні Бокаччо, Нікколо Макіавеллі, Людовіко Аріосто і Торквато Тассо. Франческо Петрарка в любовних сонетах розкрив внутрішній світ людини, її емоції та почуття.

Найбільш відомими пам'ятками літератури є «Декамерон» Бокаччо, «Дон Кіхот» Сервантеса, і особливо «Гаргантюа і Пантагрюель» Франсуа Рабле. З епохою Відродження пов'язано виникнення національних літератур – на відміну від літератури середніх віків, що створювалася переважно латиною. Великого розповсюдження набув *театр*. Найбільш видатними драматургами цього часу вважаються Уільям Шекспір (Англія) і Лопе де Вега (Іспанія).

Таким чином, звернення до людини як вищого начала буття, ідея утвердження гармонійної, звільненої від феодальних пут творчої особистості надає мистецтву Ренесансу великої ідейної значимості, величного героїчного масштабу.

Слід зазначити, що мистецтву Відродження, як і культурі епохи в цілому (про що йшлося вище) притаманні елементи *суперечливості* і нотки *трагічного світовідчуття*. Виникає питання, чому ж настільки могутній творчий порив, енергія натхнення втратили свою силу, чому ренесансне світовідчуття і мислення виявилися приреченими. *Утопічною* виявилася головна теза Відродження про те, що самій реальності внутрішньо притаманне ідеальне і досконале начало і слід лише виявити його і втілити у художній творчості. Таким чином, нетривалість Ренесансу була пов'язана з вигаданістю і нетривалістю самих ренесансних ідеалів. Відродження творить з безкінечною впевненістю в тому, що необхідно і можливо прагнути до абсолютного і при цьому до земного, до божественного і одночасно – людського. З одного боку, творчість Відродження сповнена святковості, рівноваги, відкритості, сумірності, з іншого – коли ці якості розвиваються до межі – виявляється колосальна духовна і художня перенапруга. Таким чином, наростання тенденцій кризи виявляється у самій *внутрішній логіці* розвитку ренесансної культури, у її вихідних принципах.

Симптоматичним явищем, яке свідчило про кризу ренесансного гуманізму, була поява *утопій*, одними з перших авторів яких були представники гуманістичного руху Т. Мор та Т. Кампанелла. Те ж саме знаходить свій вираз і в літературі, особливо у творчості У. Шекспіра і М. Сервантеса. Художній задум їхнього бачення дійсності базується на протиставленні добра і зла. Одні з їхніх персонажів уособлюють високі гуманістичні ідеали і духовні цінності, для інших сенсом існування є нажива і неприхована матеріальність. У цьому прозаїчному світі перші приречені на самотність і нерозуміння, оточені ворожою стіною підступності, наклепів, ненависті і зневаги. Уособленням розчарування в ідеях гуманізму є шекспірівський Гамлет з його сакраментальним питанням – бути чи не бути.

Питання для самоконтролю

1. Які соціально-економічні чинники формування культури Ренесансу?
2. Назвіть характерні риси культури Відродження.
3. Який зміст понять «гуманізм», «антропоцентризм» та «індивідуалізм»?
4. У чому сутність пантеїстичного світогляду і причини його поширення в епоху Ренесансу?
5. Що являє собою процес секуляризації в епоху Відродження?
6. Назвіть основні етапи розвитку ренесансного мистецтва. Яких представників мистецтва високого Ренесансу Ви знаєте?
7. У чому особливості Північного Відродження?
8. Чим пояснюється небувалий злет мистецтва епохи Ренесансу?
9. Які основні види мистецтва набули особливого розвитку у ренесансну епоху?
10. У чому полягає суперечливий характер культури Відродження і чим це обумовлено?
11. Що таке Реформація? Які культурні зміни відбулися у результаті Реформації?
12. У чому полягає внесок Ренесансу в історію світової культури?

Семинар №8. Культура відродження

Мета та завдання заняття: аналіз економічних, соціальних та політичних передумов становлення епохи Відродження, розкриття змісту цього поняття; обґрунтування суттєвих характеристик ренесансного світогляду через категорії «гуманізм», «антропоцентризм», «пантеїзм»; розгляд соціокультурних чинників, що обумовили докорінну протилежність ціннісних орієнтацій людини епохи Середньовіччя та Відродження; аналіз причин суперечливого характеру ренесансної культури; ознайомлення з творчістю видатних митців епохи Відродження та їх основними шедеврами.

Основні поняття та категорії теми: автономна мораль, антропоцентризм, гуманізм, індивідуалізм, пантеїзм, Проторенесанс, Реформація, секуляризація, творець, титанізм, унікальність, фортуна.

План

1. Соціально-економічні, соціально-політичні і світоглядні передумови становлення європейського Ренесансу.
2. Особливості світогляду і світовідчуття особистості епохи Відродження; їх суттєва відмінність від світогляду і світовідчуття середньовічної людини.
3. Суперечливий характер культури Відродження; зворотна сторона титанізму.
4. Образотворче мистецтво і література епохи Відродження.

Завдання до самостійної роботи

1. Проаналізувати соціально-культурні передумови становлення особистості епохи Відродження.
2. Обґрунтувати, чому поняття «гуманізм», «пантеїзм», «антропоцентризм» є найсуттєвішими характеристиками культури Ренесансу.
3. Проаналізуйте, які ціннісно-світоглядні пріоритети Відродження знайшли своє відображення в роботі Піко делла Мірандоли «Промова про гідність людини».
4. Проаналізувати суперечливий характер ренесансної культури.
5. Порівняти ціннісно-світоглядні орієнтації людини епохи Середньовіччя та Відродження. Якими соціокультурними чинниками була обумовлена їх відмінність?
6. Як Ви вважаєте, чи можна стверджувати, що в епоху Відродження були закладені базові елементи того типу культури, який ми характеризуємо як фаустівську цивілізацію? Аргументуйте свою позицію.
7. Показати, як гуманістичні ідеали епохи Відродження знайшли своє відображення у творах видатних митців – Данте, Сервантеса, Шекспіра (за Вашим вибором).
8. Проаналізувати, як проявились традиції античного мистецтва в образотворчому мистецтві епохи Ренесансу.

Тематика рефератів та доповідей

1. Характерні риси культури епохи Відродження.
2. Італія – батьківщина Відродження.

3. Книгодрукування, його значення для поширення та розвитку культури.
4. Італійські гуманісти: стиль життя та мислення.
5. Традиції венеціанських карнавалів.
6. Суперечливий характер культури епохи Відродження.
7. Соціально-утопічні ідеї епохи Ренесансу: Т.Мор.
8. Соціально-утопічні ідеї епохи Ренесансу: Т.Кампанелла.
9. Мистецтво італійського Відродження.
10. Мистецтво Північного Відродження.
11. Творчість Рафаеля.
12. Леонардо да Вінчі: життя і творчість.
13. Творчість Мікеланджело.
14. Творчість Вільяма Шекспіра.
15. Архітектура епохи Відродження.
16. Скульптура епохи Відродження.

Тема 12

КУЛЬТУРА НОВОГО ЧАСУ

Зміст теми

- 12.1. Соціально-економічні та наукові передумови формування культури Нового часу.
- 12.2. Ціннісно-світоглядні орієнтири людини Нового часу.
- 12.3. Протестантська етика – шлях до економічної і культурної європейської гегемонії у світі.
- 12.4. Основні мистецькі напрями Нового часу.

12.1. Соціально-економічні та наукові передумови формування культури Нового часу

УНовий час культура західноєвропейських країн набула тієї розвиненої форми, яка виділила Європу з усього іншого світу і яку мають на увазі, коли говорять про

європейську культуру в цілому. В соціальному, політичному, економічному аспектах Новий час продовжує тенденції культурного розвитку, закладені Ренесансом, але також виявляє нові культурні явища. Загалом це була епоха розвитку та утвердження у виробництві капіталістичних відносин, значно прискорених першими буржуазними революціями, та боротьби із залишками феодально-аристократичних привілеїв у соціальній та духовній сферах.

У цілому можна сказати, що гаслом Нового часу стали людський *Розум*, *раціоналізм* і *наука*, які і визначили культурне обличчя цієї епохи. «Знання – сила» – відомий вислів англійського філософа XVII століття Ф. Бекона. Душа європейської культури, не задоволена перебуванням у межах досягнутого, націлена на нескінченний рух до незвіданого, була охарактеризована Шпенглером як «*фаустівська*». Саме герою знаменитої трагедії Гете притаманний невтомний пошук сенсу людського існування, пов'язаний з набуттям усе нових і нових знань. Шлях до істини пролягає через сумніви, скепсис, втрати, страждання.

У цілому Новий час – це XVII, XVIII і XIX століття, але кожне із означених століть має власну специфіку, свій внутрішній сенс. Так, XVII століття – це період становлення раціональних засад в культурі. Виключне значення для культурного розвитку Європи XVII ст. мала *наукова революція* XVI–XVII ст., яка стала підґрунтям для формування нового світогляду. Основи новоевропейської науки заклали видатні натурфілософи XVI ст. (Бруно, Телезіо, Парацельс, Кардано, Копернік), а потім важливий крок у цьому напрямку зробив Галілей, який почав використовувати експеримент та математику для опису отриманих результатів. У результаті виникло *експериментально-математичне природознавство* як новий спосіб пізнання природи та джерело культурних інновацій, що динамізували культуру.

Розквіт раціоналістичного світобачення – XVIII століття, яке ще називають століттям Розуму, століттям *Просвітництва*. Основні ідеї Просвітництва базувалися навколо тези – розум править Світом. Просвітителі Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтер, К. Гельвецій вважали, що все можна змінити в світі шляхом просвіти широких верств населення, залученням їх до культури, науки, мистецтва. Саме в цей час формується *ідея всебічного соціального прогресу*. Основною проблемою епохи Просвітництва стає проблема самовизначення людини, пошуки нею свого місця в світі. Доба Просвітництва – період великих суспільних потрясінь, що були обумовлені,

з одного боку, розвитком матеріальної культури, а з іншого – *посиленням соціальної несправедливості*.

Європейська культура XIX століття характеризується існуванням значного кола проблем, які зародилися ще в попередні сторіччя. Це проблеми, що пов'язані, перш за все, з розвитком капіталістичного виробництва, що спричинило зміни політичного, соціального та загальнокультурного рівня. В духовному плані XIX ст. можна назвати століттям контрастів: розквіт духовної культури і духовне зубожіння суспільства. Це століття, в межах якого європейська культура досягла своєї зрілості і, в той же час, усвідомила наявність в ній кризових елементів.

Розумно побудовані держава та суспільство, суд, церква та інші соціальні інститути привели до цивілізації освіченої, технічно оснащеної, комфортної, але, на жаль, бездуховної, безжальної та аморальної.

12.2. Ціннісно-світоглядні орієнтири людини Нового часу

Зародження новоевропейської науки зміцнювало позиції розуму і *послаблювало роль релігії*, що вело до критичного переосмислення релігійних догм, зниження авторитету віри та церкви, посилення процесів *секуляризації*. Суспільна думка все більше набуває незалежності від релігії. Хоча християнська релігія залишається важливим фактором духовного життя суспільства, але її безроздільному пануванню над усією культурою приходить кінець. Європейська культура стає *світською*; релігія в ній відтепер існує як одна з царин культури, що не панує над усіма сферами культури, а співіснує поряд з ними.

У сфері *міжособистісних відносин* в епоху Нового часу продовжується започаткований Відродженням процес розпаду віджилих станово-корпоративних форм. Потреби розвитку капіталістичного виробництва вимагають від індивіда як безпосереднього виробника підвищення його соціальної мобільності та поведінкової автономії. Але, включаючись у процес машинного виробництва, людина *не набувала* в ньому самостійного значення. Навпаки, підкорена дії машини і ритму машинного виробництва, вона стає лише придатком машини. За цих умов індивід, як і раніше, не набуває індиві-

дуальних рис, залишається «усередненою особистістю». На зміну ренесансній універсальності приходять позбавлена особистісно-людського, дійсно гуманістичного змісту, продиктована виробничою необхідністю *одноманітність* Нового часу. Тому свобода, яку набуває особистість в епоху Нового часу, виявляє себе головним чином у *відчуженні* однієї людини від іншої. Позбавляючись свого найближчого оточення, «значущих для себе інших», індивід, тим самим, втрачає опору власного існування, залишається наодинці з собою.

Американський філософ Е. Фромм у своїй роботі *»Втеча від свободи»* вважає причиною цього епоху Відродження, яка зруйнувала стабільність Середньовіччя, коли кожний знав своє місце в соціальній системі і не відчував самотності, відірваності від інших. У Новий час людина *набуває свободи*, але *втрачає соціальну безпеку*. У своїй самотності вона виявляється нездатною розпорядитися своєю свободою, взяти особисту відповідальність за свої вчинки. Це призводить до виникнення *механізмів «втечі від свободи»*.

Крім того, незважаючи на величезні успіхи науки і техніки в епоху розвитку капіталістичних відносин, поряд з тим, що наука зміцнювала віру в необмежені можливості людини і сприяла раціоналістичному оптимізму, виникають нотки *трагічного світовідчуття*, «*онтологічного сирітства*». Космос з наукових позицій постає як годинниковий механізм, холодні і безпристрасні маси й енергії, байдужі до людини – на відміну від релігійної картини світу, де Бог піклується про людину. Людина усвідомлює себе жалюгідною часткою у вихорі буття. Повний гіркоти афоризм Паскаля: «Людина є мислячий очерет» – яскраво відбиває нерозв'язне протиріччя між здатністю людського розуму досягнути світ і його крихкістю перед обличчям як природних, так і соціальних стихій. Ці трагічні мотиви у ХХ столітті набудуть ще виразнішого звучання.

Якщо середньовічній культурі був властивий теоцентризм, а ренесансній – антропоцентризм, то для культури Нового часу з її чітко вираженим натуралістично-механістичним баченням світу і людини в ньому центральним, структуруючим принципом стає не Бог і не людина, а *держжава*. Сама вона в цю епоху стає головним гарантом нормального функціонування соціального організму.

Такий тотальний контроль, з одного боку, обмежував негативну свободу особистості – наслідок розпаду станово-корпоративних форм людського співіснування, а з другого – жорстко спрямовує її поведінку в рамках «сурогатного» колективу лише в тому напрямку, який дозволив людині бути лише одухотвореною машиною,

автоматом, здатним лише продукувати і множити матеріальні цінності та блага, користуватись якими призначено було не їй, а наступним поколінням. Людина ставала несвідомим знаряддям у побудові підвалин майбутньої чуттєвої культури ХХ століття.

12.3. Протестантська етика – шлях до економічної і культурної гегемонії Європи у світі

Компроміс між релігією і наукою, узгодженість між ними стають можливими значною мірою тому, що сама релігія пристосувалася до вимог визрівання і формування буржуазного суспільства. Такою оновленою релігією стає *протестантизм*, ідеї якого знаходять найбільш сприятливий ґрунт для свого втілення саме в Англії, яку можна вважати взірцем класичного розвитку капіталізму. Важко переоцінити вплив протестантизму на всю західноєвропейську культуру. І насамперед тому, що він виявився найбільш оптимальною формою вирішення проблеми співвідношення культури сорому з чуттєвою культурою, що зароджується у надрах капіталістичного суспільства.

Один із провідних західних соціологів ХІХ-ХХ ст. Макс Вебер, якого називають «великим буржуазним антиподом Карла Маркса», вважав, що протестантизм відіграв *ключову роль* у створенні системи цінностей капіталізму. У своїй праці «*Протестантська етика і дух капіталізму*» (1904 р.) він писав, що зміни в релігійних поглядах викликали глибокі трансформації у поведінці європейців. Протестантська етика закріплювала соціально-економічні зміни ще в ХVІ ст., але повною мірою її регулятивна роль у суспільстві розкривається лише в Новий час. Протестантизм, особливо англійований його варіант – *пуританський кальвінізм*, у новому світлі розкриває трудову діяльність людини, завдаючи тим самим нищівного удару по *середньовічній системі цінностей*. Рукотворна праця з метою добування засобів до існування істинним християнином середньовічної доби завжди вважалася справою лише вимушеною, негідною високого призначення людини. Протестантизм, навпаки, розглядає працю як *обов'язок* людини та її життєву мету, визначену Богом, вважаючи, що єдиним засобом догодити Богу є не хутвання світською мораллю з висот чернецької аскези, а саме виконання світських обов'язків, оскільки вони визначають-

ся для кожної людини її місцем у житті. Тим самим ці обов'язки стають для людини її «*покликанням*». Більш того, чернецький аскетизм як середньовічний етичний ідеал не тільки безглуздий з точки зору виправдання свого існування перед Богом, а є лише породженням егоїзму та холодної байдужості, нехтуванням світськими обов'язками людини. І навпаки, світська діяльність є проявом любові до ближнього, оскільки розподіл праці дає можливість кожному працювати на інших людей, допомагати їм.

Щоправда, у протестантизмі релігійність, у кінцевому підсумку, переважає *суто утилітарне* пристосування до світу. Праця кожної конкретної людини, разом з її результатами – *прибутком*, примноженим майном, стає, насамперед, безпосереднім *виразом божественної волі*; тому кожна людина має виконувати свій обов'язок *саме на тому місці*, яке їй було призначено провидінням.

Впровадження нового ставлення до праці зустрічало опір не тільки з боку соціальних структур, а й середньовічної ментальності. М.Вебер наводить такий приклад. Землевласник платив жінцям по 1 марці за збір врожаю з 1 моргена, а збирали вони за день по 2,5 моргена. З метою збільшення продуктивності праці жінців, він збільшив платню в півтора рази, однак замість очікуваних ним 3,75 моргена вони стали збирати навіть менше 2 моргенів на кожного, отримуючи приблизно ті ж самі 2,5 марки на день. Зрозуміло, що у селян існувало стійке уявлення про *працю як засіб задоволення виключно мінімальних природних потреб* людини. Не менш красномовним свідченням стійкого впливу середньовічних життєвих стереотипів на трудову психологію є одна з *типових порад* щодо того, як слід вести господарство, котрі наводились ще в XVII ст. у літературі для підприємців. Зазвичай, давалась порада *вийти зі справи*, коли капітал досягне 50 тис. фунтів, оскільки цього було цілком достатньо для того, щоб придбати маєток. А спроби продовжувати справу вже розцінювались як *невиправданий ризик*. Історична інерція у традиціях, ціннісних орієнтаціях ще тривалий час стримували підприємницьку ініціативу. Натомість значне *послаблення традицій*, котре мало місце у середовищі переселенців-колоністів із Європи у Новий Світ, створювало ідеальний ґрунт для розквіту капіталістичного господарства.

Свобода совісті, яка була задекларована ідеологами раннього протестантизму ще в епоху Відродження, у Новий час обертається жорсткою необхідністю божественного провидіння. Насправді ж людина, її свобода була принесена в жертву потребам капіталістичного виробництва.

Реформація зовсім не означала повного відсторонення церкви від повсякденного життя, а лише – заміну її старої форми панування новою, якій була притаманна *жорстка регламентація* всієї поведінки, що глибоко проникла в усі сфери приватного і суспільного життя. Такий тотальний контроль обмежував *негативну свободу* особистості як результат розпаду станovo-корпоративних форм людського співіснування. Але, з іншого боку, він спрямовував поведінку людини у рамках «сурогатного» колективу тільки у тому напрямку, який дозволяв їй бути лише *одухотвореною машиною*, здатною тільки продукувати і множити матеріальні цінності та блага, користуватись якими призначено було не їй, а наступним поколінням. Таким чином, людині відводилась роль несвідомого знаряддя у побудові підвалин майбутньої *чуттєвої* культури ХХ століття.

Посилення релігійного контролю над особистістю, однак, свідчить і про те, що культура сорому в епоху Нового часу продовжує втрачати свій вплив на людину. Для неї, як представника «сурогатної» спільноти, наділеного свободою, що виражається у духовній ізольованості від інших, почуття сорому в якості регулятора її поведінки виявляється вже *недостатнім*. Негативну свободу тут може урівноважити лише почуття *страху* за свої вчинки і вже не стільки перед Богом та майбутнім «Страшним судом», скільки *перед суспільством, державою*. А тому і церква, відверто вдаючись до «зовнішніх» форм регламентації поведінки, все більше потребує допомоги з боку держави. Тим самим вона безпосередньо втягується в політичну орбіту і стає державною ідеологією, втрачаючи свою самостійну роль у суспільстві. На місце Вселенської релігії католицизму і претензій папського Риму на світове панування приходять *національні церкви*, які вже були цілковито підпорядковані інтересам окремих національних держав. Так, в Англії політичний лідер буржуазної революції, взявши на себе завдання піклуватись про душевне спасіння підданих, вимагав від короля оголосити себе главою національної церкви. Беручи приклад з Савонаролі, Кромвель організує поліцейський нагляд за громадянами і навіть за королем з метою запобігання їх моральній деградації і небажаному вільнодумству. Він також складає перший текст віросповідання для нової англіканської церкви. Духовенство було примушене перекласти Біблію англійською.

Ефективним знаряддям у руках світської влади була і католицька церква у Франції. Саме завдяки зусиллям кардиналів Рішельє та Мазаріні при Людовіках XIII і XIV французькому абсолютизму

вдалось об'єднати під егідою центральної влади більшість французьких земель.

Як показує фінський дослідник П. Куусі у своїй книзі «Цей людський світ», в епоху феодалізму в країнах, економіка яких базувалась на аграрному, екстенсивному за своєю природою виробництві, могла розвиватись головним чином лише за рахунок *насилницького* привласнення додаткового прибутку, що вироблявся народами інших країн. Таким чином, феодальна держава виступала як організатор війн та грабежів.

З розвитком мореплавання і завоюванням морських колоній можливість для такої політики значно розширились. В епоху Нового часу її продовжували дотримуватися такі країни, як Іспанія, Португалія і Франція. Але по мірі того, як вичерпувались багатства колоній, ці країни поступово втрачали свою політичну та воєнну гегемонію в Європі. Більше того, колонії, які спочатку були для цих країн джерелом легкої наживи, з часом починають вимагати колосальних витрат на чисельну армію найманців, що підтримували контроль над цими територіями і завойовували нові. Видатки на колонії нерідко перевищували прибутки від них.

Війна ставала невід'ємною частиною державної політики. За підрахунками дослідників, на протязі XVI ст. в Європі було лише 25 років, коли не велись значні воєнні дії. На XVII ст. таких років налічується лише 7, а у XVIII ст. мирних років практично не було взагалі. Однак, суттєво інша політика стосовно колоній була притаманна таким державам як Англія та Голландія. Війни тут велись не виключно з метою відкритого грабежу, а з метою захоплення *ринків збуту і сировини*, що значною мірою *стимулювало розвиток промисловості* у цих країнах. Таким чином, колоніальна політика як узгодження війни та торгівлі стає містком між феодалізмом і капіталізмом.

В Англії розвиток промислового виробництва здійснювався не тільки за рахунок виваженої колоніальної політики, але й завдяки значному прогресу у *сільському господарстві*, що об'єктивно виступає самою ранньою формою капіталізму і основою переходу до *нової науково-технічної культури*. Уже в XVII ст. сільське господарство Англії випереджало за рівнем свого технічного оснащення всі інші європейські країни. Однією з найважливіших складових успіху англійського суспільства у цій сфері була *конкуренція*, яка вела до спеціалізації та розподілу праці. У поєднанні з відсутністю кріпаччини, це сприяло появі *вільного ринку праці*, за рахунок якого створювалися життєво необхідні для розвитку сільського

господарства сфери торгівлі і мануфактурного виробництва. Надзвичайно важливим стимулом для розвитку англійської економіки у цілому була *помірна* податкова політика держави.

Вовна, на виробництво якої насамперед було зорієнтоване англійське сільське господарство, і бавовна, що поступала головним чином із Індії, стимулювали розвиток *текстильної* промисловості, що стала основною галуззю національної промисловості. З другої половини XVIII ст. різко зростає попит на промислові товари. Населення країни, особливо населення міст, різко збільшувалося. Учораšní селяни і ремісники, які головним чином займалися *натуральним* господарством і виробляли все необхідне для себе *самі*, переселившись у міста, і, включившись у загальну систему розподілу праці, стають головними *споживачами* промислових товарів. Крім того, англійські промисловці невпинно розширяли ринок збуту за кордоном, головним чином у колоніях.

У другій половині XVIII ст. попит на вироби англійської промисловості настільки виріс, що мануфактурне виробництво, засноване на ручній праці, вже було не у змозі його задовольнити. Нагальна потреба у пошуках шляхів підвищення продуктивності праці призводить до *промислового перевороту*. Були винайдені механічні станки і паровий двигун, які *докорінно змінили роль основного виробника* у процесі виробництва. Відтепер вона полягала у *контролі і налагодженні машини*, яка була здатна замінити кілька сотень робітників. На зміну мануфактурі приходить *фабрика*, починається широке застосування машин у виробництві. Англія стає однією з перших країн, що перейшли до *науково-технічної культури*, а її промисловий потенціал дорівнював потенціалу решти всіх країн світу. На відміну від Англії, у більшості країн континентальної Європи буржуазні перетворення здійснювались надто повільно. Феодальна система тут майже не зазнала змін і ядром її, як і раніше, залишалась *воєнна економіка*, яка була цілковито підпорядкована потребам абсолютистських режимів. У Франції напередодні революції 1789-1794 рр. видатки на армію складали дві третини державних витрат. Значна частина витрат – близько десяти відсотків – йшла на утримання королівського двору. Звичайно, що така система могла існувати виключно за рахунок надзвичайно *високих податків* з населення. Причому духовенство та дворянство було звільнене від сплати податків, і весь тягар лягав на *податний третій стан*, до якого, окрім селян та ремісників, входила також буржуазія, що тільки-но народжувалась.

Надмірна централізація як головна умова безперервного збору податків для утримання сильної абсолютистської влади стає тепер гальмом на шляху розвитку капіталістичних відносин. В епоху Нового часу інтереси національних економік вже не потребували центральних урядів. Тому саме в Італії, а згодом і Німеччині, де процес формування національних держав був призупинений, має місце значне поживавлення економіки, виникають багаті *ганзейські центри* із статусом «вільного міста».

12.4. Основні мистецькі напрями Нового часу

Криза гуманізму епохи Відродження, що пов'язана з виникненням нових буржуазних відносин і формуванням нового індивідуалістичного мислення в епоху Нового часу, породила *численні* стилі і напрямки мистецтва, причому кожне століття мало *свої* провідні течії.

Для XVII століття найбільш широкими і впливовими напрямками мистецтва виступають *бароко* і *класицизм*, складні і суперечливі за своєю природою.

Стиль *бароко* (італійське слово «бароко» означає буквально «дивовижний», «хімерний») виникає наприкінці XVI століття, хронологічно належить двом епохам – Відродженню і Новому, охоплює період з XVII до XVIII ст. і був розповсюджений, перш за все, в Італії, потім – у Фландрії, Іспанії, на півдні Німеччини, в Австрії, Росії та в Україні. Мистецтво бароко має *специфічні риси*: культ прекрасного тіла; динамізм, емоційність; різкі контрасти кольорів; асиметрія, неясність простору; скульптура підпорядкована загальному декоративному оформленню; декоративне домінує над конструктивним; багате внутрішнє оздоблення.

Основу барочного світосприйняття складає теза про існування суперечностей і протиріч як основи життя. Антиномії, протилежності співіснують у культурі бароко, являючи собою своєрідну гармонію. В основі барочної картини світу – *драматизм* та *напруженість*, які виражені в поєднанні протилежностей. Художня концепція бароко глибока *песимістична* і сповнена зневіри в можливостях людини, скепсису, відчуття марності людського існування і сумнівів у можливостях перемоги над злом. Світ потрапляє під владу *незрозумілих* надприродних сил, втрачає свою самостій-

ність і реальність, перетворюючись в *ілюзію*. Ілюзорності набуває і людське існування в ньому. Під тиском зовнішнього світу, що став ворожим людині, особистість позбавляється своєї самотності та самоцінності, стає лише іграшкою в руках долі. Гостре відчуття скороминучості людського життя, що поглинає всіх і вся, усвідомлення марності буття, наповненого жахами мук і страждань на тлі наступу католицької реакції породжують у мистецтві атмосферу невизначеності та есхатологічних очікувань. Така повнота образу дійсності мала пробудити релігійні почуття, сприйняття буття як чогось тимчасового. Тому бароко якийсь час є стилем *оновленого католицького мистецтва* епохи Контрреформації, частиною її програми.

Але сутність бароко не лише виражає ідеологію церкви. Утвердившись в епоху інтенсивного формування націй і національних держав, воно також було покликане прославляти і пропагувати могутність *абсолютних монархій* та *аристократії*. Тому мистецтво бароко тяжіло до грандіозності, пишності і динаміки, до ефектності, синтезу мистецтв (у вигляді міських та садово-паркових ансамблів, опери). Чуттєва культура Відродження в мистецтві бароко давала про себе знати в утвердженні незвичайної життєрадісності і життєлюбства, у глибокому розкритті всієї гами переживань внутрішнього світу особистості. У ньому проявились тенденції до прославлення життя і всього багатства реального буття. Бароко яскраво проявилось в архітектурі (Л. Берніні, Ф. Борроміні, В.В. Растреллі), скульптурі (Л. Берніні), живописі (П'єтро да Кортонна, П. Рубенс, А. ван Дейк), літературі (П. Кальдерон, Т. Тассо, Л. де Гонгора).

Іншого роду естетика, протилежна художнім засобам бароко, була канонізована в європейському мистецтві і літературі *класицизму*, який оформився в художній культурі європейських країн на початку XVII ст. Класицизм як породження періоду формування в Європі сильних *абсолютистських* держав найбільшого свого розвитку досягає у Франції.

Суттєвою рисою мистецтва класицизму є те, що воно *схилялось перед Античністю*, особливо перед мистецтвом Стародавнього Риму, оскільки саме Рим за часів Імперії зі своєю жорсткою соціальною ієрархією і системою цінностей був *зразком* у справі розбудови сильної централізованої держави. Мистецтво класицизму виходило з уяви про *розумну сутність світу* та *панівну роль розуму* у людському житті, про наявність об'єктивних, вічних і загальнообов'язкових законів краси. Тому представники класи-

цизму прагнули до завершених гармонічних форм, монументальності, ясної і благородної простоти стилю та до певної ідеалізації, дидактичності.

Якщо в мистецтві Середньовіччя людина належить Богові, а в мистецтві Відродження – собі, то в класицизмі – *державі*. Особистість та її свобода приносяться в жертву абсолютистським порядкам. Звідси і *естетичний ідеал* класицизму полягає в *підкоренні людини інтересам держави і суспільства*, готовності героя пожертвувати заради них своїм щастям і навіть життям, дотримуванні абстрактних норм добродійності, *приборканні почуттів розумом*.

Класицизм – *дидактичний, повчальний*, естетичне в ньому підпорядковане моральному. Класична естетика орієнтується на загальне, родове, *типове*. Людина позбавлена будь-яких індивідуальних рис, у неї немає свого обличчя. Відсутність його компенсується *гіперболічною* концентрацією якоїсь однієї риси, яка перетворюється в абстракцію і живе немовби своїм життям. Усе індивідуальне, всі відтінки і фарби гаснуть. Так виникає Скупість, Лицемірство.

Раціоналізм, умосяжність класицизму закономірно виводить на передній план *художню літературу і театр*. У системі видів мистецтв провідне місце у XVIII ст. посідає література, головним жанром якої став *роман*, що набув найбільшого поширення в Англії (Г. Філдінг, Д. Дефо та ін.).

Живопис і архітектура відсуваються на другий план, хоча і їм також притаманний поділ на «високі» та «малі» жанри. У живописі, зокрема, «високі» жанри охоплювали твори на історичну, міфологічну і релігійну тематику, де зображувались монархи, герої, полководці, міфологічні персонажі, релігійні подвижники, а «малі» жанри обмежувалися пейзажами, портретами, натюрмортами. На початку XIX ст., в епоху наполеонівської імперії класицизм еволюціонує в *ампір*.

Розчарування в ідеалах раціоналізму, сумніви в можливості «царства розуму» привело до формування наприкінці XVIII – поч. XIX ст. такої течії в європейському мистецтві, як *сентименталізм*, котрий оголосив домінантою людської природи не розум, а почуття. Він звертається до *життєвого* матеріалу із *різних* прошарків суспільства, включаючи і його низи, апелює насамперед до *людських почуттів*, підносить їх у культ, а чуттєвість – у моральний і естетичний принцип. Основні представники сентименталізму: С. Річардсон, Т. Смоллетт, Ж.-Ж. Руссо, Л. Стерн, Н.М. Карамзін. Возвеличення сентименталістами почуття, їх розчару-

вання у розумі і цивілізації, їх ліричні зітхання за красою природи і ностальгія за старовиною роблять їх прямими попередниками *романтиків XIX ст. та критичного реалізму XIX ст.*

Романтизм як художній напрямок кінця XIX – поч. XX ст. як джерело та ідеал творчості вибрав духовне життя суверенної особистості, яка живе не розумом, а почуттями. У своєму повному обсязі романтизм стверджує себе як *реакцію на раціоналізацію культури*, розповсюдження утилітарно-практичного підходу до життя. Спроба відійти від раціоналізму в культурі, вийти за межі соціуму знайшла вираз у постійному інтересі романтизму до внутрішнього світу людини. Фундаментом естетики та художньої практики цього напрямку є захоплення ідеєю захисту *унікальності особистості*, яка для романтиків – найвища цінність, краса якої в силі піднесенних почуттів, що розкриваються в напруженій ситуації, в романтичному герої цінується насамперед *несхожість*, чи це геніальний художник, великий композитор, пророк або пристрасний гравець, невинуватий дуелянт. Романтизм поетизує прагнення особистості до повної самореалізації – у мистецтві, науці, політиці тощо. Романтизм тяжіє до загадковості та таємничості.

У романтизмі стверджується всемогутність і самодостатність особистості, він сповнений пафосу пробудженої індивідуальності. Романтичні переживання буття пов'язані з усвідомленням глибин людського духу, гармонією Всесвіту, глибоким розчаруванням ефемерністю земного буття, тому в романтичному ідеалі краси присутній відтінок печалі, скорботи про недосяжність ідеалів. У межах романтизму з'являються ретроспективні світовідчуття, зокрема середньовічні духовні цінності, де був присутній взаємозв'язок людини і Бога, який було втрачено згодом.

Загальна тенденція романтизму – охопити все багатство життя, виявити суб'єктивне ставлення до нього – сприяли формуванню поліфонії поетичного світосприйняття, яка реалізувалася у творчості Г. Гейне, А. Міцкевича, Ю. Лермонтова, К. Вебера, Ф. Шуберта, Ф. Мендельсона, Н. Паганіні, Д. Россіні, Ф. Ліста, Ф. Шопена.

Реалізм (від лат. *realis* – справжній) – напрямок у мистецтві, що прагнув до максимальної об'єктивності у відображенні конкретно-історичної дійсності. Він в основному набув розповсюдження у XIX столітті, тому його в європейській культурі часто іменують епохою реалізму. Головні *риси* реалізму: пафос соціальності, увага до історичної своєрідності життя (історизм), співчуття нижчим шарам суспільства, «маленькій» людині, типізація героїв і обставин, критичність по відношенню до дійсності.

Основна мета реалізму – *правда*. Мірою краси, вищою художньою цінністю стає правдиве відображення дійсності, що дане людині на рівні відчуттів, почуттів та думок. Головним принципом реалізму виступає *типізація* – виявлення суттєвого в життєвих явищах та предметах і правдивість показу типових характерів, що діють у типових обставинах. У мистецтві реалізму особливо виразно підтверджується та думка, що *сама дійсність* є джерелом творчості. Найпрозаїчніша ситуація може стати фактом мистецтва. Талант художника, відштовхнувшись від реальності, створює *нову* художню реальність. Соціальні суперечності та недоліки буржуазного ладу визначили різко критичне ставлення до нього письменників-реалістів, які викривали корисливців, кричущу нерівність, егоїзм, лицемірство. За своєю ідейною спрямованістю реалізм був реалізмом *критичним*. До середини XIX століття він стає панівним напрямком у європейській культурі. Раціоналістична тенденція в мистецтві стверджувалася у творчості *письменників* О. Бальзака, Стендаля, Е. Золя, Г. Флобера, Л. Толстого, Ф. Достоєвського, Ч. Діккенса, М. Твена, *живописців* Г. Курбе, О. Дом'є, І. Репіна, І. Левітана, В. Сурікова, Ф. Гойя, *композиторів* Д. Верді, Ж. Бізе, М. Мусоргського.

Отже, європейська культура кінця XIX розвивалася в руслі своєрідного протистояння двох естетичних традицій – реалізму та романтизму. Слід зазначити, що ці напрямки мистецтва перейшли і у XX століття; при цьому реалізм набув різних відтінків: політичний, психологічний, соціалістичний та інші.

Наприкінці XIX – початку XX ст. з'являється новий художній напрямок – *імпресіонізм* (від франц. *impression* – враження). Вважається, що саме в імпресіонізмі знайшли вираження тенденції світового мистецтва, які свідчили про початок кризи раціоналізму. Філософським підґрунтям нового напрямку була суб'єктивно-ідеалістична традиція розуміння світу як комплексу *індивідуальних* подій, які співпадають з нашими *відчуттями*. Імпресіонізм, на відміну від реалізму, зосередив увагу на нетиповому, що проявляється як *унікальне, неповторне*. Тому імпресіоністи віддавали перевагу *безпосередньому* спогляданню явищ природи, не намагаючись, однак, її копіювати. Художник-імпресіоніст писав предмет не таким, яким він його пізнав у процесі детального розгляду, а таким, яким його *спіймав перший погляд* – розмиті фігури, відблиски світла, тіні. Зовнішньо це розчиняло форму предмета в середовищі світла. Предмети втратили ясні обриси, майже зникла глибина простору, але з'явилась чарівна жвавність зображення.

Сутність імпресіоністської естетики полягає в спробі висвітлити глибину унікального неповторного явища, що пройшло крізь тепло людської душі. Імпресіонізм породжує якісно новий естетично насичений світ, у якому все буденне, тривіальне, прозаїчне трансформується у піднесене і прекрасне. На відміну від класицизму та реалізму новий стиль як предмет творчості розглядав *будь-яке* явище: від букету квітів, водного простору до натовпу на міському бульварі. Процесам урбанізації, прагматизму і раціоналізму імпресіонізм протиставив *духовну людину*, визнав необхідність більш повного розкриття світу емоцій, інтуїтивного сприйняття світу. Розкривши світ на рівні *яскравого потоку миттєвостей*, імпресіонізм став якісно новим рівнем світосприйняття, де людське буття постало як яскрава, поетична реальність. Прекрасно те, що плинне – такий *естетичний ідеал* імпресіонізму. Улюблені жанри імпресіоністського живопису – пейзаж, портрет, натюрморт, побутова зарисовка – пов'язані з передачею швидкоплинних вражень повсякденного життя.

Ідеї імпресіонізму втілювалися в творчості *художників* К. Моне, Е. Мане, О. Ренуара, Е. Дега, К. Пісарро, *композиторів* К. Дебюссі, М. Равеля, О.М. Скрябіна. Імпресіонізм був досить впливовим напрямком у мистецтві, переживши як період критики, так і всезагального визнання. Але в середині 80-х років XIX століття він поступився місцем іншим художнім напрямкам, зокрема *постімпресіонізму*.

Постімпресіонізм виник у Франції як *реакція на імпресіонізм* з його інтересом до випадкового і скороминущого. Постімпресіонізм – загальна назва різних течій у живопису початку XX століття, що виникли після імпресіонізму. Його основні представники: Поль Гоген, Жорж Сера, Поль Сезан, Вінсент Ван Гог – на ранньому етапі своєї творчості були імпресіоністами, проте, впевнившись в обмеженості методів імпресіонізму, вичерпавши всі його живописні можливості, вони спробували виробити новий стиль.

Сприймавши від імпресіонізму чистоту і звучність кольору, вони протиставили йому *пошуки постійних начал буття*, перейшли від пленерних пейзажів до «синтезу», до живопису духу, вираження стійких матеріальних і духовних сутностей, узагальнюючих, синтетичних живописних методів, до декоративно-стилізуючих і формальних прийомів. Постімпресіоністичний живопис, не боячись здатися інтелектуальним, підвищив інтерес до *філософських* і *символічних* аспектів, не цурався теоретичного оформлен-

ня своїх художніх намірів. Постімпресіоністи не були об'єднані ні спільною програмою, ні загальним методом, кожен із них – яскрава *творча індивідуальність*, що залишила свій слід у мистецтві. Кожен із них ішов своїм шляхом, формуючи свій творчий метод та індивідуальний художній стиль, але *загальними рисами* постімпресіонізму стали відхід від реалістичних тенденцій, символізм, суб'єктивізм та ідеалізм.

Одним із стильових напрямків, що виник на рубежі століть і продовжив традицію відмови від реалізму на користь символічної екзотики та декоративізму, був *Модерн*. Незважаючи на невеликі хронологічні рамки – з 1886 до 1914 – за своєю ідейною насиченістю цей стиль посідає виключне місце в розвитку світового мистецтва. Він створив естетичні передумови для *радикальних змін* у мистецтві: художники Модерну зламали традиційні устої, їх художнє мислення було динамічним і сміливим, що і знайшло вираз у *назві* – в перекладі з французької *modern* означає новий, сучасний.

Світовідчуття Модерну характеризується, з одного боку, розгубленістю, духовною втомою, кризою ідеалів, скептицизмом і самоіронією, а з іншого – наполегливими пошуками нового стилю в усіх сферах творчого життя, розмиванням меж між елітарним і масовим мистецтвом. *Представників Модерну* – Х. ван де Вельде, Ч.Р. Макінтош, Г. Гімар, А. Гауді, Ф.О. Шехтель, В. Орта та інших – відрізняла *поетика символізму, дисципліна композиції, підкреслений естетизм* у тлумаченні окремих деталей, декоративний *ритм* гнучких, плинних ліній, захоплення *національно-романтичними* мотивами, акцент на *індивідуальній* винахідливості художника.

Стиль модерн ввібрав у себе численну кількість художніх традицій європейської культури. Так, для нього характерним є прагнення до *зовнішньої декоративності*. Як прикраса, тут використовувалися *рослинні* мотиви, зокрема водорості, екзотичні квіти, іриси, красиві плавні лінії, які ніби покривали поверхню картини. Серед рослинних мотивів розміщувалися граціозні жіночі фігури. Це давало підставу вбачити у творчості художників Модерну продовження традицій крито-мікенського мистецтва та стилю рококо. Особливе місце в мистецтві модерну належало *символізму*, найбільш фантастичних форм він набув в Іспанії у творчості геніального архітектора-символіста Гауді.

Естетична програма Модерну не змогла в повному обсязі реалізуватися в культурі початку ХХ століття, але вона частково вті-

лилася в течіях мистецтва ХХ століття, які об'єднував спільний умонастрій – пошук нового великого стилю та визнання *«ідеї мистецтва для мистецтва»*. Ця ідея, згідно з якою у світі мистецтва *не відображається*, а саме *народжується* істинна краса, виявилася плідною і реалізувалася в подальшому. Саме в рамках Модерну відбувся перехід до нового етапу розвитку мистецтва – *модернізму*.

Питання для самоконтролю

1. Які соціально-економічні умови визначили підґрунтя формування культури Нового часу?
2. Які ціннісно-світоглядні орієнтири характерні для людини Нового часу?
3. Яке світоглядне значення мала наукова революція XVII століття?
4. Чому європейська культура була охарактеризована Шпенглером як «фаустівська»?
5. Що виступає домінантою культури Нового часу?
6. Чи згодні Ви з твердженням, що протестантизм прискорив розвиток капіталізму?
7. Які основні стилі характерні для мистецтва XVII століття?
8. Яка країна стає у XVIII ст. гегемоном духовного життя? У чому це проявляється?
9. Чому XVIII століття називають століттям розуму, епохою Просвітництва? Які цілі ставили його видатні представники?
10. Які основні ідеї притаманні мислителям Просвітництва?
11. Назвіть основні художні стилі та напрямки у мистецтві XVIII століття.
12. Які основні види мистецтва та художні стилі характеризують XIX століття?

Семінар №9. Культура нового часу

Мета та завдання заняття: пояснення основних соціально-економічних передумов формування культури Нового часу; ана-

ліз виключного значення наукової революції XVI-XVII століть як підґрунтя виникнення нового, суто раціоналістичного світогляду; аналіз компромісу між релігією і наукою в ході формування буржуазного суспільства; характеристика кардинальних змін у ціннісно-світоглядних орієнтирах людини Нового часу; визначення головного протиріччя між потенціальними можливостями вільної діяльності людини та втратою нею відчуття захищеності; розкриття сутності XVIII століття як століття панування розуму та ідей Просвітництва; ознайомлення з основними мистецькими напрямками.

Основні поняття та категорії теми: *бароко, експериментально-математичне природознавство, класицизм, протестантизм, раціоналізм, реалізм, романтизм, сентименталізм.*

План

1. Соціально-економічні передумови формування культури Нового часу.
2. Наукова революція XVI-XVII століття та її значення для становлення світоглядної картини світу.
3. Ціннісно-світоглядні характеристики людини Нового часу.
4. Видатні представники епохи Просвітництва та їх основні ідеї.
5. Мистецтво Нового часу: основні художні стилі.

Завдання до самостійної роботи

1. Визначте основні риси картини світу, що формуються в епоху Нового часу.
2. Дати характеристику ціннісно-світоглядних орієнтацій людини Нового часу.
3. Проаналізуйте, як, порівняно з Середньовіччям, змінюється ставлення до творчості в епоху Нового часу .
4. Визначте основні риси картини світу, що формуються в епоху Нового часу, та основні характеристики, притаманні світовідчуттю та світорозумінню людини цієї епохи.
5. Як Ви розумієте вислів Гвардіні: «Человек получает простор для движения, но становится бездомным... у человека нет больше ни свое-

го символічного міста, ни непосредственно надежного убежища»? Як Ви вважаєте, чи притаманні певні моменти ефемерності сприйняття світу людині сучасної епохи? Аргументуйте свою відповідь.

6. Як Ви вважаєте, чому XVIII століття називають століттям розуму, епохою Просвітництва? Аргументуйте свою думку.

7. Проаналізуйте, чим обумовлена провідна роль французького Просвітництва в європейських країнах. Дайте характеристику основним поглядам одного з представників цієї епохи (за Вашим вибором).

8. Як Ви розумієте вислів І. Канта: «Имей мужество пользоваться собственным умом!» Як Ви ставитесь до того, щоб це кредо Просвітництва стало гаслом Вашого життя?

9. Дайте порівняльну характеристику основних стилів у європейському мистецтві XVII-XVIII ст., що виражають різні способи світовідчуття людей цієї епохи – бароко та класицизму.

10. Проаналізуйте основні стилі європейського мистецтва XVIII ст.; покажіть їх зв'язок з процесами, що відбувались у суспільстві.

11. Дайте порівняльну характеристику стилів «романтизм» та «реалізм». Назвіть їх основних представників у різних видах мистецтва.

12. Проаналізуйте, чому література та театр вважаються основними видами мистецтва XVIII століття.

13. Визначте, чи можна вважати творчість імпресіоністів проявом кризи раціоналізму? Аргументуйте свою відповідь.

14. Проаналізуйте, які нові основні риси характеризують постімпресіонізм (на прикладі творчості його видатних представників).

15. Охарактеризуйте основні риси стилю Модерн.

Тематика рефератів і доповідей

1. Світоглядне значення наукової революції XVII століття у західноєвропейських країнах.

2. Релігійна ситуація у Західній Європі в XVI-XVIII ст.

3. Ціннісно-світоглядні орієнтири епохи Просвітництва.

4. Представники Просвітництва про роль освіти та виховання.

5. Видатні діячі європейського Просвітництва та їх внесок у розвиток культури та науки.

6. Бароко як умонастрій та художній стиль.

7. Класицизм як напрямок європейського мистецтва XVII-XIX століть.

8. Сильові та жанрові особливості мистецтва XVIII ст.
9. Сентименталізм як відображення світовідчуття епохи кінця XVIII – початку XIX ст.
10. Культурний світ романтизму.
11. Реалізм у мистецтві XIX ст.
12. Основні течії у мистецтві наприкінці XIX – початку XX ст.
13. Реалізм у мистецтві XIX ст.
14. Імпресіонізм – визначне явище у живописі та скульптурі.
15. Творчість видатних митців-імпресіоністів: Е.Мане, К.Моне, Е.Дега, О.Роден (за вибором).
16. Творчість видатних митців-постімпресіоністів: П.Гоген, Ж.Сера, П.Сезанн, В.Ван Гог (за вибором).
17. Основні риси стилю модерн.

Тема 13

КУЛЬТУРА НОВІТНЬОЇ ЕПОХИ

Зміст теми

- 13.1. Особливості культурного розвитку на зламі XX-XXI століть.
- 13.2. Мистецтво Новітньої епохи.
 - 13.2.1. Мистецтво першої половини XX століття.
 - 13.2.2. Мистецтво постмодернізму.
- 13.3. Проблема діалогу культур у контексті сучасних глобалізаційних процесів.

13.1. Особливості сучасного культурного розвитку на зламі XX-XXI століть

ХХ століття можна вважати лише миттєвістю в масштабах існування людства. Проте кількість подій та проблем, що виникли в межах культури XX століття, безумовно, мають вирішальне значення для ходу людської історії. Численні

дослідження особливостей сучасної культури носять *суперечливий характер* – від оптимістичних концепцій до абсолютного песимізму. Взагалі спроби сучасників адекватно оцінювати тенденції культурного розвитку ХХ ст. наштовхуються на значні труднощі. Вони пов'язані як з величезним розмаїттям культурного матеріалу, так і з тим, що для людей, які знаходяться ще фактично всередині сучасної культури, важко скласти про неї більш-менш об'єктивне судження – адже для цього потрібна певна історична дистанція.

Події ХХ століття – дві найжорстокіші світові війни, поява тоталітарних держав, процеси розвитку всесвітньої системи господарювання, ринкових відносин і демократичних структур, науково-технічна революція – привели до зміни мислення і системи цінностей. Суть цієї трансформації – *криза гуманізму*.

Загалом, характеризуючи культурний розвиток ХХ століття, слід звернути увагу на ряд наступних його *суттєвих* взаємопов'язаних рис. Виключного значення в культурі ХХ століття набули *наука і техніка*. Наука досягла значних висот практично в усіх сферах буття людини. З'явилося багато нових наук, значення яких ще повністю не виявилось: кібернетика, екологія, генна інженерія; відбулися революційні відкриття в галузі ядерної фізики, хімії, математики, психології. Науково-технічна революція здійснює небувалий переворот у житті людей. У найбільш розвинених країнах формується *постіндустріальне суспільство*, для якого характерні такі *рис*и: створення економіки послуг, домінування у суспільстві науково-технічних спеціалістів, панування інформаційного сектора в економіці, зростання соціальної мобільності, темпу життя.

Сучасні дослідники *по-різному* оцінюють вплив науково-технічної революції на життя суспільства. З одного боку, висловлюється оптимістична впевненість у безмежних можливостях науково-технічного розуму, висуваються технократичні утопії (Тоффлер, Масуда); з іншого – посилюються антисцієнтистські настрої. Техногенні кризи, поява *глобальних проблем* вказують на те, що науково-технічний прогрес, *позбавлений гуманістичного виміру*, не врівноважений прогресом моральним і духовним, несе загрозу людству. Детальніше проблема суперечливого характеру науково-технічного прогресу була розглянута вище в темі «Техніка в системі культури».

ХХ століття характеризується розвитком *світового ринку*, у який включаються всі країни. Формуються глобальні господарські зв'язки, встановлюється всесвітня система господарства. По-

ширення ринкових веде до приватновласницької орієнтованості індивідуальної поведінки людини, в результаті чого остаточно розриваються зв'язки з традиційним суспільством. Це стосується, перш за все, європейської цивілізації і тих народів, що знаходяться під її впливом, де сучасний розвиток веде до панування *ринкової культури*.

Товарно-грошові відносини починають домінувати над усіма іншими; формальні, механістичні форми спілкування витісняють такі, що несуть у собі безпосередньо людський сенс. Відбувається *ціннісна абсолютизація грошей*. Ще на рубежі XIX-XX століть на кардинальну зміну шкала цінностей у суспільстві у зв'язку з прискореним розвитком товарного типу господарства вказував німецький мислитель Г. Зіммель. У своїй праці «Філософія грошей» він зазначав: «Сьогодні ... усі людські відносини і об'єктивна культура пройняті інтересом до грошей. Іронія історичного розвитку полягає в тому, що внаслідок атрофії змістовних життєвих цілей місце їх зайняла *цінність, котра є лише засобом* і нічим більше».

XX століття яскраво виявило дегуманізуючий характер *споживацьких цінностей*, що характеризують ринкову цивілізацію. Світ сучасної західної людини – *гіпертрофовано-речовий*. Ще у XIX столітті філософ і поет Ральф Емерсон влучно зазначив, що «речі скочили у сідло і поганяють людство». У XX столітті ця проблема значно загострилась, що дало підставу Е. Фромму у своїй праці «Мати чи бути?» висловитися з цього приводу ще радикальніше: «Якщо я є те, що я маю, і якщо я втрачаю те, що я маю, то хто ж тоді я є? Ніхто інший як повалена, спустошена людина – жалюгідне свідощтво неправильного способу життя».

Конкуренція як неодмінна риса ринкової культури, поділ праці ведуть до розширення сфери індивідуальної свободи дії. Усе це обумовлює *знецінення традиційних релігійних* основ культури, секуляризований індивід стає *масовим* явищем. Сучасність вперше в історії створює передумови для чіткого розмежування надособистісних і особистісних регулятивів поведінки. Звільнившись від Бога, від будь-яких абсолютів, масовий індивід XX століття отримує широкий простір для вільної усвідомлено-добровільної дії, керуючись лише власним розумінням добра і зла. Зменшується сфера суспільного контролю над особистістю, що вимагає розширення сфери дії *особистісних регулятивів*. Це несе у собі загрозу сваволі, відриву свободи особистості від її відповідальності та обов'язку. Відбувається атомізація суспільства, раціоналізм усе більше набуває форми *утилітаризму, практицизму, прагматизму*.

Криза гуманізму посилюється процесами масовізації суспільства. Формування *масової культури* – важлива риса ХХ століття. Її *передумови*: індустріалізація, стандартизація виробництва і споживання, розвиток засобів масової комунікації, здатних тиражувати інформацію в глобальному масштабі, комерціалізація всіх сфер життя. Виникає можливість формувати *стандарт* мислення і почуття, «*однотунність*» у все більших масштабах. На відміну від культури елітарної, масова орієнтована на *пересічний рівень* масового споживача культурної продукції і *відтворює цей рівень*. Уявна демократичність масової культури, її начебто антиелітарність фактично спрямовані *проти особистості*, ведуть до втрати її творчих сил, формують особистість *пасивного споживача*. Важлива риса масової культури – *ескапізм* – орієнтація споживача культури на *втечу у світ фантазій, ілюзорний світ відео, гри*.

Найбільш значимими та пріоритетними проблемами сучасності виступають *глобальні проблеми*. Термін «глобальні проблеми» був уведений у наукову літературу і отримав широке розповсюдження завдяки діяльності Римського клубу. Сьогодні під глобальними проблемами розуміють цілу низку проблем, які зачіпають життя всього людства, а їх розв’язання можливе лише зусиллями всіх народів, які населяють Землю. Весь комплекс глобальних проблем можна згрупувати навколо *трьох* фундаментальних напрямків розвитку, що описують спосіб існування людини у світі: «людина – техніка», «людина – культура», «людина – природа». У кожній із цих систем по-своєму проявляється загроза людству. Зокрема, у системі «людина – техніка» загроза виникає з боку використання таких видів енергії як ядерна, термоядерна тощо. Зовсім невідомі для людини наслідки роботи машин, що працюють на принципах самовдосконалення і самонавчання. Система «людина – культура» зачіпає сутнісні риси людського буття, і скорочення культурного поля людини загрожує всім. Система «людина – природа» складалася тисячоліттями. І якщо на початку людської історії в ній діяли табу, ритуали, культи, що досить адекватно часу забезпечували єдність природного і штучно створеного, то на сучасному етапі, внаслідок нерозумного втручання людини в природу, остання все більше починає проявляти себе як могутня сила, що зможе знищити все людство. Глибина проникнення глобальних проблем у суспільне життя зростає з часом у геометричній прогресії. Людство вже підійшло до *межі*, коли для того, щоб запобігти загибелі людської цивілізації необхідними є фундаментальні перетворення *вихідних принципів співжиття*.

У зв'язку з цим у світоглядних засадах культури ХХ століття спостерігається тенденція до переходу на позиції *плюралізму, толерантності*. У ХХ столітті сформувалася нова філософська традиція – філософія *діалогу*, що представлена іменами М. Бубера, М. Бахтіна та інших. Детальніше про це буде йтися в подальшому.

13.2. Мистецтво Новітньої епохи

Кардинальні зміни в культурі ХХ ст. знайшли своє втілення у сфері мистецтва, де відбувається *пошук* нових форм, стилів, ідейно-художніх засад, йому притаманна *широка стильова диференціація* при відсутності панівного стилю. Тому сучасну художню культуру характеризують як конгломеративну.

Мистецтво ХХ століття продовжує розвивати практично всі створені способи художнього осягнення світу. У зв'язку з величезним розмаїттям мистецьких напрямків, стилів, що характеризують Новітню епоху, розглянемо спочатку особливості мистецтва першої, а потім другої половини ХХ століття.

13.2.1. Мистецтво першої половини ХХ століття

Численну кількість несхожих між собою, суперечливих художніх напрямків у світовому мистецтві ХХ століття позначають як *модернізм*, або сучасне мистецтво, в якому повністю втрачено зв'язки з традицією і створюється щось абсолютно нове, що ніколи раніше не було виражене митцем, а схожість із реальністю є мінімальною за принципом: чим менше реального життя в мистецтві, тим більше воно є мистецтвом.

Мистецтво модернізму стало своєрідною *опозицією* технократичному мисленню та сцієнтизму. Спроба вийти за межі раціональної діяльності сприяла абсолютизації спонтанного, інтуїтивного діалогу людини і світу. В рамках цієї тенденції стверджувалось світосприйняття, засноване на *емпатії* – здатності людини до глибокого співчуття, осягненню буття через інтенсивне *емоційне* прозріння. Це призвело до появи таких стильових форм як фовізм, дадаїзм, абстракціонізм, ташизм, орфізм, сюрреалізм тощо.

Митці, щоб привернути до себе увагу, постійно мали бути оригінальними, винахідливими, збагачуючи арсенал своїх образот-

ворчих прийомів. Одні напрямки модернізму абсолютизували об'єктивний зміст образу (натуралізм), його формальну сторону (формалізм), інші – психологічні витoki (література «потoku свідомості»), емоційну насиченість (експресіонізм).

В цілому численні *течії* модернізму: кубізм, фовізм, неоімпресіонізм, експресіонізм, символізм, футуризм, імажинізм, сюрреалізм, конструктивізм, абстракціонізм, поп-арт, примітивізм та інші – відійшли від традиції *зовнішньої схожості* при зображенні життя. Основна риса модернізму – метафорична побудова образу за принципом *асоціативності*, вільної відповідності виразних форм настроям і переживанням. Іншими словами, люди мистецтва ХХ ст. свідомо відмовилися наслідувати реальному світу, а почали створювати свій штучний світ, що живе *за законами їх фантазії та інтелекту*. Відмовляючись від традицій у мистецтві і вважаючи формальний експеримент основою свого творчого методу модерністи розвивали мистецтво під знаком *знищення образності* на користь абстракції, алегоричності, деформації та примітивізму.

Створення *нової* реальності мистецтвом визнавалось на рівні маніфестів різних модерністських течій. Так, один із фундаторів естетики модернізму К.Фідлер наголошував, що мистецтво не покликане проникати в нікчемну реальність; його мета – створення нової дійсності, що породжує численні *умовні* форми. З часом виникає тенденція до формування *безпредметного* мистецтва.

Першим художнім напрямком, у якому реалізувалися основні положення естетики початку ХХ ст., вважають *фовізм* (від франц. – les fauves – дикий). Картини А. Матісса, Ж. Брака, О. Фріса відрізнялися незвичайно *яскравими кольорами*, що поглинали природні обриси предметів, а також навмисно *грубим* викривленням форм. Це і дало підставу представників цього напрямку назвати *дикунами*. Фовізм відзначався емоційною спрямованістю у художньому відображенні світу, стихійністю ритму та інтенсивністю кольору. Він став *першим* поштовхом до розвитку *нереалістичного* мистецтва.

Одним із найбільш самобутніх напрямків мистецтва ХХ століття вважається *кубізм*, засновниками якого стали П. Пікассо і Ж. Брак. Складність реальності і людини кубісти намагалися представити в *простих геометричних формах* та їх просторових сполученнях (куби, трикутники тощо), що привело до деформації предметів, розщеплення об'єктів на геометричні об'єми. Ознаками кубізму можна вважати: геометризацию ліній та форм, деформацію, площинність зображення, асиметрію. Для творчості кубістів

характерними є відмова від бажання зображувати речі такими, якими вони постають перед нашим зором; спроба будувати картину із окремих першоформ; не імітація зовнішності, а створення конструкції; позбавлення залежності живопису від зору, що породжує лише ілюзію та обман. Для кубістів форма завжди була пріоритетною по відношенню до сюжету. Кубістичний принцип відображення привів мистецтво Проголосивши відмову від зображення життя, цей напрямок модернізму ознаменував завершення мистецтва в його класичному розумінні.

На початку ХХ століття в Італії і Франції сформувався такий напрямок мистецтва як *футуризм* (від лат. futurum – майбутнє), який теж проголосив свою опозиційність реалістичним течіям. Перший Маніфест футуризму був опублікований у 1909 році у Парижі італійським поетом Ф. Марінетті. Футуризм намагався знайти і ввести у художню практику нові форми для відображення *прискороженого темпу* життя та процесу індустріалізації суспільства, які, на їх думку, були ознаками нової доби. Покладаючи реальні надії на можливості *техніки*, футуристи вважали, що традиційну культуру слід подолати шляхом технізації, урбанізації та наукових досягнень. На творчість митця-футуриста автомобіль, потяг, літак надихали більше, ніж шедеври античного мистецтва, природа і почуття. Формою існування культури ХХ ст. футуристи вважали *рух*, що втілювався як в мобільності нових засобів зв'язку, динаміці нових машин і механізмів, так і в бунтарстві мас, соціальних конфліктах. Цей абсолютний рух вони прагнули виразити засобами мистецтва, зокрема – шляхом накладення його послідовних фаз на одне зображення. Виникав ефект «змазаного» кадру, наприклад, собаки з двадцятьма ногами. Фактично футуристи намагалися зображувати не самі предмети, а їх *енергетичні лінії*.

На становлення теорії футуризму вплинули ідеї Ф. Ніцше, А. Бергсона, бунтарські лозунги анархізму, тому однією з головних рис футуризму був *культ сили і особистості* художника. У соціально-політичному плані футуристи вважали «санітарами культури» революції та війни. Проголосивши, що «війна – єдина гігієна світу», багато з італійських футуристів у 1914-1915 роках добровільно пішли на фронт і загинули. Тому футуризм можна вважати не лише напрямком образотворчого мистецтва, а й активною суспільно-політичною течією. У Росії войовничий нігілізм футуристів виявився співзвучним ідеології пролетарської революції, анархізму. Лідерами футуризму були поети В. Маяковський, О. Кручених,

В. Хлебніков, котрі першими почали розглядати мистецтво як силу в революційній перебудові світу.

Одним із найскладніших напрямків мистецтва ХХ століття став *абстракціонізм* (від лат. *abstractio* — видалення, відволікання); цей напрямок ще характеризують як *безпредметне* мистецтво. Абстракціонізм – це своєрідний вияв людських пошуків універсальних та суттєвих ознак буття шляхом *відволікання* від випадкового і несуттєвого. Відмовившись від реалістичного зображення предметів і явищ, від малюнку і сюжету, представники цього напрямку прагнули замінити натуралістичну предметність вільною грою кольорів, ліній і форм. Його основні *представники*: В. Кандинський, К. Малевич, П. Клее, Р. Делоне, П. Мондріан. При цьому в абстракціонізмі виділяють дві лінії: *абстрактний експресіонізм*, що полягає в послідовній відмові від конкретності форм, що зображуються, з метою посилення експресії (В. Кандинський) та *конструктивний геометризм*, який характеризується спробою конкретизувати абстрактні, загальні ідеї в геометричних формах (П. Мондріан, К. Малевич).

Своєрідним виявом кризи раціоналізму в мистецтві ХХ століття став *сюрреалізм* (від франц. *surréalisme* – надреалізм). Як художній напрямок, він сформувався в Парижі в 1919-1924 рр. і спочатку існував як літературна течія. Основні *представники* сюрреалізму: А. Бретон (автор «Маніфесту сюрреалізму»), С. Далі, Р. Магрітт, М. Ернст, Х. Міро, І. Тангі. Філософським підґрунтям сюрреалізму виступив *фрейдизм*, який сприяв формуванню уявлення про *позасвідому* природу творчого процесу, що за своєю суттю є повністю алогічним та *ірраціональним*, та виводиться із «чистого психічного автоматизму». Тому центральне поняття естетики сюрреалізму – *«ірраціональна реальність»*, *сюрреальність*, що є вільною від будь-яких раціональних характеристик і непідвладною законам логіки. Сюрреалісти вважали, що людина живе в *абсурдному*, драматично-напруженому світі, воля її паралізована. Тому натхнення для творчості вони черпали у снах і галюцинаціях, вивчали малюнки дітей та психічно хворих.

Крім означених художніх напрямків, у межах мистецтва ХХ ст. також розвивалися *експресіонізм*, *дадаїзм* та інші.

Детально характеристика основних течій мистецтва першої половини ХХ століття викладена в книзі В.Г.Власова «Стили в искусстве», СПб., 1995. Т.1.

13.2.2. Мистецтво постмодернізму

Друга половина ХХ сторіччя характеризується як доба *постмодернізму* – нового періоду в розвитку культурно-історичного процесу. Стосовно самого терміна «постмодернізм», його тлумачення, історії виникнення та відношення до попередньої модерністської культури досі немає чітких і загальноприйнятних визначень. Існує безліч різноманітних концепцій стосовно характеристик та хронологічних рамок визначення та описання постмодернізму, що іноді висловлюють прямо протилежні точки зору.

Саме *плюралізм* і визначає принципову відмінність постмодернової культури від попередніх. Плюралістична позиція, що полягає не лише в *множинності* думок, точок зору, наукових концепцій, а і в *рівноправності* їх існування, означає відмову від пошуку істини та спроб її відображення, що було характерно для культури модернізму. При ситуації множинності та відносності світоглядів та картин світу *знімається проблема реальності*, вона зникає. Це дає підставу відомому російському дослідникові постмодернізму М.Н. Епштейну стверджувати, що поняття «реальність» у сучасних наукових концепціях є настільки умовним, що навіть не використовується без лапок. Тому сформулювати загальне всеохоплююче уявлення про *культуру постмодернізму* надто складно. Дослідники постмодернізму, хоча й використовують відносно *єдиний* понятійний апарат і аналітичний інструментарій, але в загальному постмодерністському комплексі існують окремі течії чи групи критиків з ідейно-теоретичними та естетичними орієнтаціями, які *суттєво відрізняються* один від одного.

Постмодернізм сформувався як теорія мистецтва та літератури в ході спроб освоїти досвід різноманітних неоавангардистських течій за весь період після Другої світової війни. *Виникнення* постмодернізму як умонастрою людини останньої чверті ХХ століття пов'язане з розвитком технічних засобів масових комунікацій і несе на собі відбиток *розчарування* в ідеалах і цінностях доби Відродження і Просвітництва з їх вірою в прогрес, панування розуму, безмежність людських можливостей.

Термін «постмодернізм» вперше було застосовано в 1917 році в праці *Р. Паннвіца* «Кризис европейской культуры», а в 1934 році літературознавець *Ф. Де Оніс* використовує його для означення реакції на модернізм. У 1947 році *А. Тойнбі* в праці «*Осягнення історії*» надає терміну «постмодернізм» культурологічного значення,

вживаючи його як символ *кінця західного панування* в релігії та культурі. Статус поняття постмодернізм набуває у 80-і роки завдяки працям *Ж.-Ф. Ліотара*, який розповсюдив дискусію про нього на сферу філософії.

На сьогоднішній день існує ряд підходів до сутності постмодерну. Зокрема, *М. Н. Епштейн* головним чинником виникнення постмодерністської культури розглядає безперервне *зростання* кількості циркулюючої в суспільстві інформації. Людина на рубежі ХХ–ХХІ сторіччя має сприйняти в десятки тисяч раз більше інформації, ніж це було 300-400 років тому. Саме це надає постмодерністській культурі *травматичного характеру*, бо індивід відчуває себе здебільшого калікою, що нездатна співвідносити себе з навколишнім середовищем. Виникає *новий тип чуттєвості*, що характеризується байдужим, притупленим відношенням до існуючого. Постмодерний індивід відкритий до всього, але ж він сприймає все як знаки, навіть не намагаючись осягнути сутність явищ. Тому постмодернізм – культура швидких і легких дотиків, коли все сприймається як цитата, *умовність*, за якою неможливо знайти основу. Свідома орієнтація на *компіляцію* та *цитування* мистецьких творів минулих століть – одна з характерних рис постмодернізму. З цим пов'язані такі риси, як: зміщення уваги з породження нового на *гру* з уже створеним; *відмова* від уявлення про митця як творця; *скепсис* по відношенню до оригінальності твору; *стирання відмінностей* між «високою» і «масовою» культурою;

Художні устремління *постмодерну* характеризуються як пошук *альтернатив модернізму*, що призвели до створення нових образів, нових засобів і матеріалів зображення. Так, у художній практиці відбувся перехід від зацікавленості об'єктами зображення до *самого процесу* їх створення. Посилюється соціальна спрямованість мистецтва (*фемінізм* у мистецтві, «мистецтво *аутсайдерів*» – етнічних меншин). Активно розвиваються напрямки, що використовують образи масової культури; розквітає фотомистецтво; великий вплив на творчість митців має розвиток технологій (відео, комп'ютерів, Інтернету).

Уособленням постмодернізму у сфері художньої творчості можна вважати *концептуальне мистецтво* (від лат. *conceptus* – ідея, думка, уявлення), що вимагає не емоційної реакції при його сприйнятті, а *інтелектуального* осмислення. Композиції в його творах складаються з «концептів» – предметів, що символізують атрибути сучасної цивілізації і виступають засобами її філософського осягнення. Перша презентація творів цього напрямку відбулася у

1969 році (США). Основні представники: Дж. Кошут, Д. Хюблер, Р. Беррі, Я. Вільсон. Програмним твором концептуального мистецтва була стаття Дж. Кошута «Мистецтво після філософії», в якій він обґрунтовує виняткову роль мистецтва в сучасній культурі, але трактованого не у традиційному сенсі. Художня творчість має виступати генерацією концептуальних моделей. Кредо концептуалістів – мистецтво не повинно мати нічого спільного з конкретними об'єктами, фізична оболонка творів має бути зруйнована, оскільки головним є «сила ідеї, а не матеріалу» (Дж. Кошут). Концепти можуть бути представлені через фрагменти текстової інформації, схеми чи візуально-логічні структури. Концептуальне мистецтво репрезентує себе в таких формах, як *відео-арт*, *інсталяція* та *перформанс*.

Відео-арт (англ. *video art*) використовує для висловлення художньої ідеї можливості відеотехніки, комп'ютерного та телевізійного зображення. Засновником відео-арта вважається Н. Д. Пайк, інші представники: К. Сон'єт, К. Рінке, Б. Науман та інші. На відміну від телебачення, що апелює до масового глядача, відео-арт застосовує телевізійну техніку у хеппенінгах. Воно виникло як заперечення засилля масової культури, уособленням чого стало телебачення. Відео-арт можна не лише, але і діяти в ньому.

Інсталяція (від англ. *installation* — установка, монтаж) – формування просторових композицій з побутових предметів, промислових матеріалів. Головна мета інсталяції – створення художньо-сміслового простору, що дозволяє актуалізувати смисли та почуття, недоступні у буденності; глядач стає *активним учасником*, а не спостерігачем.

Перформанс (від англ. *performance* — вистава, виступ, спектакль) – напрямок сучасного мистецтва, в основі якого уявлення про творчість як *спосіб життя*. В перформансі твором вважаються *самі дії* митця, за якими спостерігають глядачі у режимі реального часу. Суттєва відмінність перформансу від театру полягає у тому, що у театрі актори представляють персонажів, а у перформансі творці дій не представляють нікого, окрім самих себе. Піонерами перформансу вважають югославську художницю *Марину Абрамович* та німецького художника *Йозефа Бойса*, найбільш масштабною акцією якого була «7000 дубів» (1982 р.), під час якої поступово розбиралися базальтові блоки і висаджувались дерева.

Також в рамках постмодерністського мистецтва формуються інші напрямки: *хеппенінг*, графітізм, мінімалізм, соц-арт, оп-арт, поп-арт.

Хеппенінг (від англ. *to happen* – відбуватися, траплятися) – театралізована акція за участю самого митця і глядача, що долає межу між ними. На відміну від перформансу, він не має чіткого сценарію, самим автором цілком не контролюються і ґрунтується на імпровізаціях, включає випадковості. Засновник цього напрямку – *Джон Кейдж*, котрий здійснив перший хеппенінг у 1952 році; основні представники – *Дж. Дайн*, *К.Ольденбург* та інші. Ідея хеппенінгу виступає одним з проявів постмодерністської концепції події як унікальної неповторності. Цей вид мистецтва інколи називають «спонтанною безсюжетною театральною подією».

Граффітізм (від італ. *graffiti* – зображення, малюнки чи написи на стінах чи інших поверхнях) – течія в американському живопису, що характеризується переносом прийомів та образів граффіті в станковий живопис і графіку. Відмінні риси граффітізму – фантазія і яскрава самотуність у сполученні з елементами міської субкультури та мистецтвом етнічних груп. Представники граффітізму: *Креш (Джон Матос)*, *Дейз (Кріс Еліс)*, *Футура 2000 (Леонар Макгар)* та інші.

Мінімалізм (від. англ. *minimal art*) або *ABC-art* – художня течія, що виходить з необхідності мінімізувати трансформацію матеріалів у творчому процесі, орієнтується на антидекоративність і відмову від зображувальності. Мистецтво мінімал-арту відзначається простотою та одноманітністю. Мінімалісти використовують прості геометричні форми, очищені від усякого символізму, смислового навантаження, промислові матеріали, нейтральні кольори. Мета творчості мінімалістів – вираження первинних об'єктивних структур світобудови. Продукт творчості не повинен мати навіть мінімальної художньої цінності, в ньому не повинно бути ніякої суб'єктивності, особливо чуттєвості; тому мінімалістське мистецтво ще характеризують як «холодне мистецтво». Представники мінімал-арту: *Карл Андре*, *Ден Флавін*, *Роберт Моріс* та інші.

Соц-арт виникає як пародія (іронія знайшла свій прояв у назві самого напрямку) на офіційне радянське мистецтво та образи сучасної масової культури, хоча в ньому інколи і проявляються елементи ностальгії. Представники цього напрямку прагнули позбавити глядача від ідеологічних стереотипів. Соц-арт об'єднує два поняття: соцреалізм та поп-арт. Винахідниками соц-арту вважаються московські митці *Віталій Комар* та *Олександр Меламід*.

Оп-арт (скорочено від англ. *optical art*) – *оптичне*, або *візуальне* мистецтво, орієнтоване на моделювання простору і руху нетрадиційними для мистецтва засобами і розраховане на оптичний

ефект. Теоретик цього художнього напрямку С.Тіллім вважає його основною метою створення *оптичної ілюзії* одночасного наближення і віддалення планів динамічного простору за рахунок особливої організації кольорових фігур. В ідеалі при тривалому розгляді творів оп-арту має виникати особливий візуальний *ефект руху* елементів композиції, динаміки, хоч сам твір залишається статичним. Художник ніби бавиться з глядачем, змушуючи свої образи мерехтати й пульсувати. Основні представники оп-арту: *В. Вазарелі, Б.Райлі, Р. Анушкевич*.

Поп-арт (від англ. *popular* – популярний, народний) – напрямок, що прагне до подолання дистанції між елітарною і масовою культурою. Його представники: *Дж.Джонс, Р.Раушенберг, Р.Гамільтон, Дж.Дайн* та ін. Поп-арт виступив своєрідною реакцією на класичний елітарний абстракціонізм, розуміння якого потребувало від глядача значного рівня підготовки. Поп-арт критикує відмову від фігуративності, безпредметність, вимагаючи *повернення до об'єкту*, реальності – але вже не абстрактної, не стилізованої, а до конкретного предмету. Представники поп-арту вважали, що художню цінність можна знайти у будь-якому предметі, використовуючи і комбінуючи у своїх композиціях об'єкти різного плану.

Детальніше з характеристикою основних течій мистецтва другої половини ХХ століття можна ознайомитися в роботах: В.Г.Власов «Стили в искусстве», СПб., 1995. Т.1; Борев Ю. Эстетика. – М., 2002.

13.3. Проблеми діалогу культур в контексті сучасних глобалізаційних проявів

Глобалізація є найважливішим, найвпливовішим і найвиразнішим процесом у сучасних світових суспільних відносинах. Це принципово новий етап у розвитку людства, що якісно відрізняється від попередніх історичних формацій. Виділяють чотири *основні виміри* глобалізації: економічна, військова, екологічна і соціально-культурна. Зокрема, в економічному вимірі процес глобалізації узгоджується з переходом від індустріального суспільства до постіндустріального. У соціальному вимірі глобалізація розглядається як процес безпрецедентного розширення інформації й

комунікацій у світовому просторі. Інформаційну революцію слід вважати не проявом чи наслідком, а *передумовою, чинником глобалізації*. Без перевероту в інформаційно-комунікативних технологіях процес глобалізації був би неможливим.

При цьому слід зауважити, що глобалізація означає не тільки прискорення розвитку соціально-економічних процесів, але виведення їх на новий *якісний* рівень. Взаємозалежність між країнами, соціальними спільнотами набуває планетарного характеру. Найхарактернішою ознакою глобалізації є посилення взаємодії та взаємозалежності народів світу, завдяки чому формується «світове суспільство», планетарний соціум. Це виражається в інтеграції окремих елементів суспільств у глобальні світові структури, в ослабленні традиційних зв'язків й орієнтації на уніфіковані цінності. Ядром світового суспільства виступає глобальна економіка.

Один з суттєвих проявів процесу глобалізації – *взаємодія культур*. Відбувається їх взаємне збагачення, поширення кращих зразків національних культур на соціальному просторі земної кулі, що робить їх надбанням усього людства. Завдяки розвитку телекомунікацій фактично руйнуються національні кордони у поширенні інформації та утворюється єдиний світовий інформаційний простір, в межах якого складаються універсальні культурні, світоглядні, етичні стандарти. Глобалізація неминуче постає також як історичний процес *уніфікації* традицій, культур, релігій, ідеологій, що виражається в понятті «*культурно-історична, або ментальна глобалізація*». Антропологічна єдність людства як біологічного роду доповнюється нині його *культурною* єдністю. Це виражається у тому, що збільшується ступінь знайомства людей з культурами інших народів, поглиблюється розуміння специфіки інших культур, складаються спільні оцінки культурних досягнень незалежно від того, в якій культурі вони з'явилися. **Все більшої сили набуває культурна інтеграція всесвітнього масштабу**, створюються потенційні можливості налагодження *особистісних* контактів у глобальному просторі, що полегшує становлення *порозуміння* між суб'єктами світового суспільства, формування спільних цілей соціального розвитку.

Водночас є глобалізаційні прояви, які оцінюються *негативно* або, принаймні, *неоднозначно*. Так, взаємодія культур часто здійснюється у напрямку *поглинання* західною культурною традицією всіх інших культур, що загрожує розмиванням національної самоідентичності населення країн, які втягуються в глобалізацію під

прапором *вестернізації*. Існує навіть думка, що глобалізація – це всього лише поширена вестернізація, дифузія західного капіталізму, його інститутів та соціально-культурних орієнтацій на решту світу.

У цьому зв'язку також говорять про *конфронтацію* культур. Так, на думку сучасного американського дослідника С. Гантінгтона, людство вступає в нову епоху – епоху *«зіткнення цивілізацій»*. Він виділяє вісім великих культурних світів – цивілізацій: західну, конфуціанську, японську, ісламську, індуїстську, православно-слов'янську, латиноамериканську і африканську. Саме від їх взаємодії, вважає С. Гантінгтон, у найближчому майбутньому буде залежати хід історії людства; тобто *культурні відмінності*, а не економіка і не ідеологія, стануть основним джерелом конфліктів на світовій арені. Культурна та релігійна ідентифікація буде найістотніше впливати на життя людей. Гантінгтон відзначає, що культурні відмінності *не нівелюються*, а продовжують зберігатися і навіть – у деяких відношеннях – поглиблюватися. У незахідних цивілізаціях йде процес *«девестернізації»* – позбавлення впливу Заходу і повернення до своїх культурних витоків. Лише на *поверхневому* рівні багато елементів західної культури проникли у культури не-західні, але на *глибинному* – західні уявлення та ідеї: індивідуалізм, лібералізм, демократія, вільний ринок, відокремлення релігії від держави – майже не знаходять відгуку в не-західних цивілізаціях – ісламській, конфуціанській, індуїстській та інших. Отже, згідно з Гантінгтоном, на перше місце у майбутньому будуть виходити взаємини між Заходом і не-західними цивілізаціями. Зусилля Заходу, що спрямовані на нав'язування свого способу життя, *«імперіалізм прав людини»* часто викликають у не-західних культурах відторгнення і сприяють зміцненню їх споконвічних цінностей. Тому, на його думку, протистояння Заходу і решти цивілізацій стане в майбутньому центральною віссю світової політики.

Ці ідеї С. Гантінгтона викладені в його книзі *«Зіткнення цивілізацій»*. Втім його концепція не є загальноприйнятною і викликає багато заперечень. Прихильники інших точок зору підкреслюють величезну силу протилежної тенденції – *тенденції до культурного, політичного та економічного співробітництва*, яка поступово, через труднощі та суперечності, все більше набуває сили в сучасному світі. В зв'язку з цим, коли паралельно існують процеси інтеграції культур розгортаються і конфронтації культур, актуалізується *ідея діалогу*. Суть діалогу полягає в тому, щоб люди змогли *подивитися один на одного по-новому – не з минулого, а з майбутнього*.

Участь у цьому діалозі стає найважливішою умовою розвитку будь-якої культури.

Тільки діалог є інструментом, який сприятиме переходу від існуючої парадигми замкненості, заснованій на сприйнятті культурного розмаїття як загрози, до розуміння необхідності співробітництва і взаємопроникнення різних культурних світів. При цьому має відбуватися *взаємозбагачення культур при збереженні своєрідності* кожної. М. Ганді якось сказав, що мріє про те, щоб вітри культури всіх країн і народів віяли навколо рідного будинку, але він проти того, щоб якийсь вітер зірвав дах його будинку.

Таким чином, культурна єдність людства, котра нині вперше в історії виникає, має принципово *змінити механізми взаємодії окремих культурних світів*. Настає нова ера, у якій на авансцену всесвітньої історії виходить *«багатомірний діалог» культур*.

Культура, що не знаходиться в контакті з іншими культурами і не відчуває їхнього впливу, неминуче приречена на відставання від темпів світового культурного розвитку, як і економіка країни, відірваної від світового економічного ринку, неминуче опиняється в занепаді. І подібно до того, як духовно багата особистість, осягаючи думки і почуття інших людей, не втрачає від цього своєї оригінальності і неповторності, так і досить багата культура, засвоюючи досягнення інших культур, не перестає бути своєрідною й унікальною, а лише ще більше збагачується. Для будь-якої національної культури знайомство з іншими культурами відкриває широкі можливості розвитку. Відомості про життя інших народів розширяє кругозір людей, дозволяє їм новими очима подивитися на світ і на своє життя, усвідомити особливості свого буття, внести корисні інновації у свій спосіб життя. Культурні досягнення інших народів – художні цінності, філософські і моральні, правові ідеї, техніко-технологічні досягнення – усе це впливається іззовні в національну культуру і стає її власним надбанням. Наприклад, винайдена фінікійцями ще у другому тисячолітті до н.е. абетка, будучи винаходом маленького народу, що давно зник з лиця землі, належить у наш час до основних досягнень людства. Це – один із яскравих прикладів того, як національні досягнення набувають міжнародного характеру.

Взаємодія культур створює підґрунтя для узгодження й уніфікації різних культурних норм, *етичних стандартів*, у яких виявляються *культурні універсалії, загальнолюдські цінності*. Такий набір цінностей у людства є. Це *віра у силу людського розуму, прихильність до свободи, терпимість, прагнення до справедливості,*

повага до людської гідності. Провідне місце у між цивілізаційному діалозі мають посісти ідеї справедливості і «золоте правило моральної поведінки», яке має стати основою *універсальної етики*, що народжується.

Настає нова епоха, коли починає домінувати і панувати свідомість, що всі нації і народи належать до *однієї* родини, зріє необхідність загальнолюдського співтовариства, зникають примари, що змушували ставитися один до одного з підозрою і недовірою. Свідомість вселюдської єдності почала зароджуватись вже в епоху античності. У Сократа якимось запитали, звідки він родом, і він не відповів: «З Афін», а сказав: «Із Всесвіту».

Отже, ідея діалогу, все глибше сприймається культурним світовим співтовариством. Шириться переконання, що всі країни можуть успішно співпрацювати і знаходити спільну мову. Висновок, до якого підводить сучасна ситуація у світі, полягає в розумінні того, що виживання людства неможливо при конфронтації. *Діалог особливо необхідний перед лицем глобальних небезпек*, що загрожують людству. Значимість діалогу полягає в тому, що в умовах взаємного духовного спілкування відбувається глибоке усвідомлення іншої культури й іншого людського досвіду. Діалог – сьогодні рятівний шлях, рухаючись по якому можна уникнути крайніх форм конфронтації.

Діалог — це взаємопроникнення культур; це не просто спілкування як розмова різними мовами, а спілкування зі спробою перекладу, взаєморозуміння; це не просто усвідомлення альтернативи, а й *толерантне* ставлення до неї. Толерантність – це не тільки повага чужих цінностей, але позиція, що припускає *розширення кола власних ціннісних орієнтацій* за рахунок позитивної взаємодії з іншими культурами, збагачення новим, іншим культурним надбанням, соціальним досвідом.

Питання для самоконтролю

1. Які загальні особливості культурного розвитку на зламі ХХ-ХХІ століть?
2. У чому полягає, на Ваш погляд, така характерна риса сучасної культури, як криза гуманізму?
3. Чому у культурі ХХ століття виключного значення набули наука і техніка і як сучасні дослідники оцінюють перспективи їх

подальшого розвитку? Які гострі проблеми виникають у зв'язку з бурхливим розвитком науково-технічного прогресу?

4. Які чинники обумовлюють домінування споживацьких цінностей і знецінення традиційних основ культури?

5. Чим характеризується масова культура і як вона впливає на формування особистості?

6. Що таке глобальні проблеми? Які глобальні проблеми Ви знаєте?

7. Які загальні риси характеризують сучасну художню культуру?

8. У чому сутність модернізму та які його основні течії?

9. Охарактеризуйте основні риси мистецтва постмодерну? Визначте його принципову відмінність від попередніх художніх практик.

10. Як Ви розумієте проблему діалогу культур у сучасному світі?

11. Чому діалог культур є імперативом сьогодення?

Семінар №10. Культура новітньої епохи

Мета та завдання заняття: характеристика основних рис сучасного культурного розвитку таких як значні досягнення у науці та техніці, формування постіндустріального суспільства, розвиток світового ринку, криза гуманізму тощо; з'ясування сутності глобальних проблем та їх класифікація через системний взаємозв'язок «техніка-культура-природа»; розгляд передумов виникнення масової культури та аналіз її неоднозначної ролі у формуванні особистості; визначення стильової диференціації сучасного мистецтва та аналіз постмодернізму як наслідку кардинальних змін умонастрою людини кінця ХХ століття.

Основні поняття та категорії теми: абстракціонізм, безпредметне мистецтво, глобалізація, глобальні проблеми, девестернізація, діалог культур, концептуальне мистецтво, криза гуманізму, масова культура, есканізм, постіндустріальне суспільство, постмодернізм, футуризм.

План

1. Основні тенденції культурного розвитку на зламі ХХ-ХХІ століть:

- а) зміна ціннісних орієнтирів людини техногенної цивілізації;
- б) загальна характеристика глобальних проблем.
- 2. Феномен масової культури та її характерні риси.
- 3. Мистецтво ХХ століття:
 - а) модерністські течії;
 - б) постмодерністське мистецтво.

Завдання до самостійної роботи

1. Проаналізуйте основні глобальні проблеми сучасності. Які, на Вашу думку, реалістичні перспективи їх вирішення? Як Ви вважаєте, чи зможе людство відмовитись від сучасних благ цивілізації та повернутися у лоно природи? Обґрунтуйте свою відповідь.

2. Охарактеризуйте кардинальні зміни, що відбуваються у сучасний період поступу людства; визначте, у чому суперечливий характер розвитку техніки.

3. Проаналізуйте, що є, згідно з поглядами Ортега-і-Гасета, показником деградації мистецтва та культури. Як трактується ним причини кризи європейської культури?

4. Визначте, згідно з О.Тофлером, основні чинники історичної «кризи адаптації» а також причини відчуття нестабільності та ефемерності у житті сучасної людини. Чи відчуваєте Ви особисто дискомфорт та невизначеність у результаті стрімкого прискорення суспільних змін?

5. Спробуйте знайти спільні мотиви в оцінці сучасної епохи у поглядах А.Печчеї та О. Тоффлера.

6. Дайте відповідь: у чому полягає глибока криза сучасної культури і які шляхи її подолання пропонує А. Швейцер?

7. Спробуйте порівняти погляди А. Швейцера на співвідношення матеріального та духовного начал у культурі і шляхи виходу з духовної кризи з точкою зору інших культурологів – Е. Фромма, П. Сорокіна, Й. Хейзінги.

8. Охарактеризуйте феномен масової культури, її суперечливий характер. Розкрийте співвідношення масової та елітарної культури.

9. Визначте, як оцінює Ортега-і-Гасет роль держави у становленні масової культури та виникненні феномену масової людини. Які риси характерні «людині маси» і тій культурі, яку вона створює?

10. Проаналізуйте роль інформаційних технологій у сучасному розвитку людства. Які досягнення та проблеми несе інформаційна революція сучасному суспільству?

11. Проаналізуйте, як співвідносяться поняття «модернізм» та «постмодернізм». Розкрийте основні риси культури постмодерну.

12. Дати характеристику основних напрямків мистецтва другої половини ХХ століття.

13. Як Ви вважаєте, що очікує людство: зближення чи зіткнення цивілізацій? Чи згодні Ви з точкою зору С.Гантінгтона?

14. Проаналізувати, в чому полягає суперечливість і неоднозначність процесу глобалізації.

15. Обґрунтуйте ствердження, що діалог культур є необхідною умовою виживання людства.

16. Проаналізуйте, чому взаємодію культур можна вважати суттєвим проявом глобалізації?

Тематика рефератів та доповідей

1. Європейська культура: досягнення та проблеми.
2. Масова культура – феномен ХХ століття.
3. Роль інформаційних технологій у розвитку людства.
4. Модернізм і постмодернізм: наслідування чи заперечення?
5. Інформаційний вибух і травма постмодернізму.
6. Особливості мистецтва постмодернізму.
7. Розвиток кінематографу у ХХ столітті.
8. Глобальні проблеми сучасності та перспективи їх вирішення.
9. С.Гантінгтон про взаємодію цивілізацій.
10. Діалог культур – імператив сьогодення.
11. Ключові категорії постмодерністського світобачення.
12. Людина в інформаційному просторі.
13. Глобальні проблеми людства та прогнози на майбутнє.
14. Ортега-і-Гасет про долю мистецтва та культури в епоху масового суспільства.
15. Суперечливий характер глобалізації: сподівання та побоювання.
16. С.Гантінгтон про взаємодію цивілізацій.
17. Діалог культур – імператив сьогодення.
18. Інформаційна революція і глобалізаційні процеси.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ II

I РІВЕНЬ

Завдання 1-110 мають варіанти відповідей, серед яких необхідно вибрати один правильний.

1. Міфологічному світогляду притаманне:

- а) раціоналізм;
- б) рефлексивність;
- в) логічна послідовність;
- г) злиття уяви, фантазії з реальністю.

2. У первісну епоху виникла така форма духовного життя як:

- а) право;
- б) філософія;
- в) наука;
- д) мистецтво.

3. Нерозділеність, злитість мистецтва, міфології, релігії, що характеризує початковий стан первісної культури:

- а) анімізм;
- б) фетишизм;
- в) синкретизм;
- г) тотемізм.

4. Найважливіша причина виникнення первісного мистецтва:

- а) вірування того часу;
- б) потреба людини в красі;
- в) практична необхідність.

5. Осьова епоха, згідно з К. Ясперсом, має такі хронологічні рамки:

- а) VIII-II до н.е.;
- б) V-X н.е.;
- в) I-IV н.е.;
- г) VI-I до н.е.

6. Клинописне письмо виникло в:

- а) Єгипті;
- б) Месопотамії;
- в) Давній Індії;
- г) Давньому Китаї.

7. Централізація управління найбільш характерна для тих держав, господарство яких базувалося на зрошувальному землеробстві:

- а) так;
- б) ні.

8. Назва китайських багатоярусних споруд:

- а) храми;
- б) пагоди;
- в) монастирі;
- г) ступи.

9. Назва цивілізації, виявленої археологами в долині ріки Інд, що існувала у III-II тисячолітті до н.е.:

- а) держава Маур'їв;
- б) культура Хараппи;
- г) династія Гуптів.

10. Політичний устрій Давнього Єгипту:

- а) демократія;
- б) монархія;
- в) східна тиранія.

11. Міста-держави, політично організовані як рабовласницькі демократії, існували в:

- а) Єгипті;
- б) Давній Греції;
- в) Китаї.

12. Один із перших світових літературних творів «Епос про Гільгамеша» розповідає:

- а) історію створення Всесвіту;
- б) драматичну історію життя людини;
- в) боротьбу людей та богів за панування над світом.

13. Відомий мислитель К. Ясперс у своїй книзі «Джерела історії і її мета» вводить поняття «осьовий час». Цей період продовжувався:

- а) V ст. до н.е. - V ст. н.е.;
- б) VIII – II ст. до н.е.;
- в) I – X ст. н.е.

14. Два начала в античній культурі виділив:

- а) А. Тойнбі; б) Ф. Ніцше; в) М. Бердяєв.

15. Скульптор, який керував будівництвом Парфенона, а також створив його скульптурне убранство:

- а) Пракситель; б) Фідій; в) Поліклет; г) Мірон.

16. Класичний канон:

- а) витвір мистецтва, що слугує нормативним взірцем;
б) система внутрішніх творчих правил та норм, які є домінуючими в мистецтві в певний історичний період;
в) вищий ступінь морального уявлення про благо та належне.

17. Цінність, пануюча в античному суспільстві:

- а) прагматизм; б) містицизм;
в) демократичні ідеали; д) традиціоналізм.

18. Для античного світобачення характерні такі риси:

- а) орієнтація на гріховність земного життя, аскетизм;
б) орієнтація на радість і повноту земного буття;
в) пріоритет духовного над тілесним;
г) смиренність людини.

19. Незначний вплив у Стародавній Греції міфології та інституту жерців на суспільно-політичне життя можна пояснити:

- а) наявністю розвинених демократичних інститутів;
б) відсутністю дистанції між правителями та громадянами;
в) справжнім проривом в науці та техніці, внаслідок чого стара, міфологічна картина світу була спростована і поступилась місцем науковій.

20. Перехід від міфу до логосу (філософії) у Стародавній Греції обумовлене тим, що:

- а) філософський світогляд стає ідеологічною формою обґрунтування права індивіда на духовну та економічну автономію в процесі переходу від родоплемінного суспільства до класового;
б) філософія дає змогу людині раціонально, не опираючись на віру, осмислити свою цілковиту залежність від колективу;
в) завдяки філософії кожному дається право створювати свої власні, потрібні йому міфи, засновані однак вже не на вірі й традиції, а на логіці та раціональному розумінні.

21. Дух змагальності як важливої риси грецької культури є ознакою:

а) розвитку особистісних якостей та індивідуалізації стародавніх греків, їх бажанням протиставити себе своєму оточенню, довести свою зверхність над ним;

б) духовної та моральної залежності громадянина від полісу, важливості для нього схвалення та захоплення співгромадянами його вчинками та діями.

22. Зміст гуманістичної складової в рамках грецької культури полягає:

а) в утвердженні цінності земного буття;

б) у духовній самобутності, індивідуальності та неповторності кожної людини;

в) у раціоналістичному ставленні до світу.

23. Головна причина демократичності давньогрецького суспільства:

а) природжені для греків почуття честі та гідності, відданість ідеалам справедливості та рівноправності;

б) традиції крито-мікенської культури, які були успадковані давніми греками;

в) географічне положення та особливості ландшафту, які на території Греції сприяли плавній трансформації первісної демократії в рабовласницьку.

24. Головне поняття, що розкриває особливості культури елліністичного періоду Давньої Греції та Риму епохи Імперії:

а) патріотизм;

б) поліс;

в) громадянин;

г) підданий.

25. Вислів: «Сила, вбрана в велич» – ідеал культури та мистецтва:

а) Давньої Греції;

б) Стародавнього Риму;

в) Стародавнього Єгипту;

г) Китаю.

26. Основне поняття, що характеризує мистецтво Стародавньої Греції:

а) утилітарність;

б) гармонія;

в) статичність;

г) масивність.

27. *Поняття грецької міфології та релігії, протилежне поняттю «хаос»:*

- а) впорядкованість;
- б) космос;
- в) усталеність;
- г) міра.

28. *Куриси і кори – це:*

- а) античне вбрання чоловіків та жінок;
- б) місцеві божества стародавніх греків;
- в) види давньогрецьких амфор;
- г) скульптурні зображення юнаків та дівчат.

29. *Назва культури, що знаходилась у Східній Римській імперії:*

- а) візантійська культура;
- б) римська культура;
- в) грецька культура.

30. *Причина занепаду античної культури і Римської імперії:*

- а) навала варварських племен;
- б) низька ефективність рабовласницького способу виробництва у порівнянні з феодалним;
- в) тотальна моральна деградація пізньоантичного суспільства та глибока криза базових світоглядних принципів античності.

31. *Символічна інтерпретація всіх явищ, предметів і відносин є характерною для:*

- а) античної культури;
- б) європейської середньовічної культури;
- в) первісної культури.

32. *Система влади у середньовічному суспільстві носила світський характер:*

- а) так;
- б) ні.

33. *Система влади у середньовічному суспільстві носила сакралізований характер:*

- а) так;
- б) ні.

34. *Визначальна форма соціального контролю для мотивації поведінки середньовічної людини:*

- а) страх;
- в) сором;

- б) совість;
- г) віра.

35. Стиль, що панував в період найвищого розквіту середньовічної культури:

- а) романський;
- б) готичний;
- в) куртуазний.

36. Основна ознака середньовічної культури:

- а) індивідуалізм;
- б) символізм;
- г) активізм;
- є) рівність усіх перед законом.

37. Художній жанр, відсутній у середньовічному живописі:

- а) пейзаж;
- б) ікона;
- в) портрет.

38. Середньовічний архітектурний стиль, що активно використовував вітраж:

- а) романський;
- б) класичний;
- в) готичний.

39. Для християнського світобачення притаманне:

- а) орієнтація на внутрішній світ людини;
- б) орієнтація на зовнішній світ;
- в) орієнтація на радість і повноту земного буття;
- г) культ тілесного буття;

40. Характерною рисою середньовічної богословської літератури була орієнтація на:

- а) оригінальність;
- б) традицію та авторитет Писання;
- в) використання світських знань;
- г) літературну традицію античної Греції.

41. Культура Відродження відзначається:

- а) символізмом;
- б) антропоцентризмом;
- в) теоцентризмом;
- г) прагматизмом.

42. Для ренесансного світобачення характерне:

- а) орієнтація на гріховність земного життя, аскетизм;
- б) пріоритет духовного над тілесним;
- в) культ тілесного буття;
- г) традиціоналізм.

43. Природа в ренесансному світогляді тлумачиться з позиції:

- а) пантеїзму;
- б) деїзму;
- в) теоцентризму.

44. Людина як центр мистецтва епохи Відродження сприймалась тогочасними митцями як:

- а) створіння Господа, що повністю йому покірне;
- б) беззахисна і безпорадна істота;
- в) самостійна особистість.

45. Епоха Відродження отримала таку назву через те, що:

- а) в мистецтві відбулося повернення до античних зразків та ідеалів;
- б) з'явилося нове сприйняття людиною навколишньої дійсності;
- в) в цю епоху відбувалося відродження ідей Середньовіччя.

46. Прошарок італійського суспільства, що став соціальною базою ренесансного руху:

- а) буржуазія;
- б) вільнонаймані робітники;
- в) люди «вільних професій»;
- г) селянство.

47. Поняття, за допомогою якого можна розкрити зміст культури епохи Відродження:

- а) реабілітація релігійної духовності;
- б) фортуна;
- в) теоцентризм;
- г) доля.

48. Реалізм ренесансного мистецтва був обумовлений:

- а) бажанням реабілітувати природу та природне в людині, показати її як найдосконаліший прояв буття Всесвіту;
- б) бажанням якомога переконливіше продемонструвати вади людської натури, показати її недосконалість та гріховність;

в) бажанням зорієнтувати людину на вищі духовні цінності, які нічого не мають спільного з цінностями земного життя.

49. Ренесансна ідеологія містить такі світоглядні елементи:

- а) смиренність людини;
- б) відкриття індивідуальної людини з її безмежним внутрішнім світом та правом на суб'єктивність;
- в) орієнтація на гріховність земного життя, аскетизм;
- г) людина – беззахисна і безпорадна істота.

50. Видатний митець Північного Відродження:

- а) Сандро Боттічеллі;
- б) Альбрехт Дюрер;
- в) Леонардо да Вінчі;
- г) Рафаель Санті.

51. Світогляд, що характеризує епоху Відродження:

- а) аскетизм;
- б) реалізм;
- в) класицизм;
- г) гуманізм.

52. Ім'я великого італійського митця і вченого, що проявив себе практично в усіх галузях наукових знань:

- а) Мікеланджело Буонаротті;
- б) Рафаель Санті;
- в) Леонардо да Вінчі;
- г) Макіавеллі.

53. В історії європейської думки ідея утопічної держави вперше була сформульована:

- а) Т. Мором;
- б) Аристотелем;
- в) Платоном.

54. Назва книги Т. Кампанелли, в якій він виклав свій проект ідеального суспільного устрою:

- а) «Утопія»;
- б) «Кодекс природи»;
- в) «Місто Сонця».

55. Початком Реформації вважається:

- а) 1523 рік;
- б) 1594 рік;
- в) 1517 рік;
- г) 1612 рік.

56. Автор утопії епохи Відродження:

- а) Т. Мор; б) М. Кузанський;
в) Дж. Бруно; г) Н. Макіавеллі.

57. Видатний живописець італійського Відродження:

- а) Рембрандт ван Рейн; б) Ніколя Пуссен;
в) Тіціан; г) Дж. Бруно.

58. Творчою основою буття у центрі світобудови гуманістів є:

- а) Бог; б) людина;
в) природа; г) культура.

59. Для епохи Нового часу характерним є:

- а) смиренність людини;
б) культ тілесного буття;
в) зниження авторитету віри та церкви;
д) орієнтація на гріховність земного життя, аскетизм;

60. Гасло: «Знання – сила» належить:

- а) Ж.-Ж. Руссо; б) Ф. Бекону;
в) Р. Декарту; г) Ф. Вольтеру.

61. Душу європейської культури як фаустівську характеризував:

- а) А.Швейцер; б) О.Шпенглер;
в) П.Сорокін; г) А.Тойнбі.

62. Висловлення, що віддзеркалює трагічні нотки світовідчуття епохи Нового часу: «Людина є мислячий очерет» – належить:

- а) Ж.-Ж. Руссо; б) Б. Паскалю;
в) І. Канту; г) Й. Гердеру.

63. Епоху Просвітництва характеризує:

- а) аскетизм;
б) пріоритет духовного над тілесним;
в) безмежна віра в розум людини;
г) провідна роль релігії.

64. Видатний представник французького Просвітництва:

- а) М.-Ф.Вольтер;
- б) І. Кант;
- в) Р. Декарт;
- д) Ж.-П.Сартр.

65. Напрямок суспільної думки, що визнає розум основою пізнання і поведінки людей:

- а) гуманізм;
- б) раціоналізм;
- в) екзистенціалізм;
- г) сенсуалізм.

66. Батьківщиною бароко є:

- а) Франція;
- б) Італія;
- в) Німеччина.

67. Архітектурі бароко притаманні:

- а) стрілочасті арки;
- б) пишність, динамізм, екзальтація образів;
- в) геометричність форм;
- г) пластична ясність та гармонійність.

68. Культ фантазії, почуттів, мрії притаманний:

- а) класицизму;
- б) сентименталізму;
- в) романтизму;
- г) реалізму.

69. Творчість У. Шекспіра відноситься до епохи:

- а) Середньовіччя;
- б) Відродження;
- в) Нового часу.

70. Класицизм спирався на:

- а) сенсуалізм;
- б) матеріалізм;
- в) ідеалізм;
- г) раціоналізм.

71. Історичний період, у який виникає інтерес до особливостей окремих культур, є:

- а) Середньовіччя;
- б) Відродження;
- в) Новий час;
- г) романтизм XVIII-XIX ст.

72. Барочному світосприйняттю притаманне:

- а) уявлення про панівну роль розуму;

- б) драматизм та напруженість;
- в) приборкання почуттів розумом;
- г) прагнення до нездійсненого ідеалу.

73. Світосприйняттю класицизму притаманне:

- а) показ типових характерів в типових обставинах;
- б) суперечливість людського буття;
- в) уявлення про об'єктивні, вічні закони краси;
- г) відчуття ілюзорності світу.

74. Сентименталізм характеризує:

- а) відчуття ілюзорності світу;
- б) культ піднесеного, благородного;
- в) приборкання почуттів розумом;
- г) культ людських почуттів.

75. Романтизму притаманне:

- а) уявлення про розумну сутність світу;
- б) зосередження на неповторно-індивідуальному в людині;
- в) правдивість зображення життя;
- г) приборкання почуттів розумом.

76. Реалізм характеризує:

- а) домінування емоційної сторони художнього образу;
- б) культ піднесеного, благородного;
- в) прагнення до ідеалізації;
- г) показ типових характерів в типових обставинах.

77. Людина кінця XIX – першої половини XX ст. характеризується тим, що:

- а) вона стає «мірою усіх речей», творчою особистістю з майже безмежними можливостями вибору способу діяння;
- б) претендує на те, щоб бути винятковою, богорівною істотою;
- в) формує в собі утилітарне та прагматичне ставлення до оточуючого її світу.

78. Поняття, що характеризує особливості виробництва в сучасному індустріальному суспільстві духовних цінностей, що формують особистість пасивного споживача:

- а) елітарна культура;

- б) народна культура;
- в) традиційна культура;
- г) масова культура.

79. Автор роботи «Зіткнення цивілізацій»:

- а) А. Швейцер; б) С. Гантінгтон;
- в) О. Тоффлер; г) А. Печчеї.

80. Згідно з С. Гантінгтоном, в епоху глобалізації головною є ідентичність:

- а) соціально-економічна; б) регіональна;
- в) національно-етнічна; г) цивілізаційна.

81. Сучасна культура може існувати лише в діалозі – цей висновок належить:

- а) С. Гантінгтону; б) В. Біблеру;
- в) А. Швейцеру; г) Е. Фромму.

82. Глобальні проблемами – це проблеми, які:

- а) широкі за масштабом;
- б) виникли внаслідок ходу природних процесів;
- в) зачіпають життя всього людства, а їх розв'язання можливе лише зусиллями всіх народів, що населяють Землю.

83. Автор концепції масового суспільства і масової культури, який протиставляв духовній еліті, ідейно і культурно роз'єднані маси:

- а) Е. Фромм; б) У. Дільтей;
- в) Х. Ортега-і-Гасет; г) К. Ясперс.

84. Термін «дегуманізація мистецтва» належить:

- а) Г. Гадамеру; б) Ф. Ніцше;
- в) Х. Ортезі-і-Гасету; г) А. Камю.

85. Характеристика втрати ідентичності як «екзистенційного вакууму» належить:

- а) Д.Рісмену; б) В. Франклу;
- в) М.Буберу; г) Е. Еріксону.

86. Для Тропічно-африканського регіону є характерним:

- а) прагнення до практичної користі, конкретного щастя на цьому світі шляхом внутрішнього самовдосконалення;
- б) раціоналізм;
- в) активізм;
- г) інтуїтивно-емоційне ставлення до світу.

87. Для Далекосхідного культурного регіону є характерними:

- а) прагнення до самореалізації людини через заперечення своєї емпіричної природи і злиття зі світовим духом;
- б) орієнтація на сім'ю, колектив, державу, суспільство, з чим пов'язана ідеалізація минулого, культ древності;
- в) антропоцентризм і активізм – коли людина протиставляє себе природі як щось особливе і прагне до активного оволодіння світом.

88. Для Європейського культурного регіону характерним є:

- а) вимога доброзичливого ставлення до всього живого і неспричинення йому шкоди («ахімса»);
- б) сцієнтизм – культ науки і техніки;
- в) підпорядкування індивіда соціальному цілому, звичаям, традиціям;
- г) орієнтація на подолання страждань шляхом самовдосконалення.

89. Для Індійського культурного регіону характерним є:

- а) нерозривний зв'язок між світським і духовним, релігією і політикою, економікою і правом;
- б) прагнення до самореалізації людини через заперечення своєї емпіричної природи і злиття зі світовим духом;
- в) персоналізм – високе цінування особи, її права на свободу, самореалізацію, автономність і пов'язаний з цим індивідуалізм.

90. Для Арабо-мусульманського культурного регіону характерним є:

- а) орієнтація на подолання страждань шляхом самовдосконалення;
- б) антропоцентризм і активізм – коли людина протиставляє себе природі як щось особливе і прагне до активного оволодіння світом;
- в) нерозривний зв'язок між світським і духовним, релігією і політикою, економікою і правом.

91. Етичний принцип «благоговіння перед життям» проголосив:

- а) О. Шпенглер;
- б) П. Сорокін;
- в) А. Тойнбі;
- г) А. Швейцер.

92. Автор технократичних утопій:

- а) А. Швейцер;
- б) Й. Масуда;
- в) О. Тоффлер;
- г) А. Печчеї.

93. Ідеї імпресіонізму втілилися в творчості:

- а) О. Ренуара;
- б) П. Пікассо;
- в) А. Матісса;
- г) П. Мондріана.

94. Ідеї кубізму втілилися в творчості:

- а) П. Пікассо;
- б) В. Кандінського;
- в) В. Ван Гога;
- г) К. Мане.

95. Засновником абстракціонізму є:

- а) В. Кандінський;
- б) К. Ренуар;
- в) А. Матісс;
- г) П. Пікассо.

96. Ідеї конструктивного геометризму втілилися в творчості:

- а) О. Ренуара;
- б) П. Пікассо;
- в) А. Матісса;
- г) П. Мондріана.

97. Філософський напрямок ХХ століття – духовне підґрунтя сюрреалізму:

- а) феноменологія;
- б) герменевтика;
- в) фрейдизм;
- г) позитивізм.

98. Гасло: «Музеї – кладовища!..» належить:

- а) кубізму;
- б) фовізму;
- в) сюрреалізму;
- г) футуризму.

99. Типовим для дадаїзму можна вважати:

- а) техніку, що нагадує ефект фотографії;
- б) використання побутових предметів в якості витворів мистецтва;

в) домінування в картинах прямих ліній, граней і кубоподібних форм;

г) розглядання власного тіла як матеріалу і об'єкту художньої творчості.

100. Для мистецтва постмодерну характерним є:

а) множинність та рівноправність різних напрямків мистецтва;

б) соціальна спрямованість мистецтва;

в) пишність, динамізм, екзальтація образів;

г) пластична ясність та гармонійність.

101. Напрямок постмодерністського мистецтва, що ґрунтується на театралізованих акціях та імпровізаціях:

а) хеппенінг;

б) граффітізм;

в) інсталяція;

г) перформанс.

102. Напрямок мистецтва ХХ століття, що одержав назву «безпредметне мистецтво»?

а) кубізм;

б) фовізм;

в) сюрреалізм;

г) абстракціонізм.

103. Ідеї абстракціонізму втілилися в творчості:

а) К. Малевич;

б) С. Далі;

в) А. Матісс;

г) К. Ренуар.

104. Слова: «Мистецтво – це своя власна реальність» – належать:

а) В.Кандінському;

б) К.Ренуару;

в) П.Сезанну;

г) С.Далі.

105. Слово «футуризм» з французької мови перекладається як:

а) минуле;

б) сучасне;

в) майбутнє;

г) імовірне.

106. Гасло: «Війна – єдина гігієна світу» – належить:

а) кубізму;

б) футуризму;

в) абстракціонізму;

г) фовізму.

107. Напрямок мистецтва ХХ століття, метою якого була не імітація зовнішності, а створення конструкції:

- а) абстракціонізм;
- в) кубізм;

- б) фовізм;
- г) футуризм.

108. Напрямок мистецтва ХХ століття, представників якого називали «дикунами»:

- а) фовізм;
- в) кубізм;

- б) футуризм;
- г) сюрреалізм.

109. Виберіть правильне висловлювання:

а) кіч – синонім псевдомистецтва, що відноситься до найнижчих шарів масової культури;

б) кіч – вища форма прояву художності в мистецтві.

110. Автор доктрини «благоговіння перед життям»:

- а) Е. Фромм;
- в) А. Печчеї;

- б) А. Швейцер;
- г) Х. Ортега-і-Гассет.

II РІВЕНЬ

Завдання 111-157 є тестами відкритого типу, використовуються для виявлення знань термінів, понять, категорій; у цих тестах слід вписати пропущене слово або словосполучення.

111. Вставте пропущене слово:

..... прообраз, початкова форма, зразок, модель культурно-значимої дії, відносин, процесу, що передається від покоління до покоління на несвідомому рівні.

112. Вставте пропущене слово:

..... історично перша світоглядна форма відображення дійсності, в якій художнє, моральнє, пізнавальнє та практично-перетворююче освоєння світу дані в синкретичній єдності.

113. Вставте пропущене слово:

..... злитість, нерозчленованість, яка характеризує первинний нерозвинутий стан чогось, наприклад, первісного мистецтва.

114. Вставте пропущене слово:

..... основний засіб спілкування, виразу і фіксації смислу і знання.

115. Вставте пропущене слово:

..... змагання, боротьба, спорт, суперництво, що пронизували усі сфери життя давніх греків: військову, спортивну, культурну, політичну, судову.

116. Вставте пропущене слово:

..... місто-держава, що складалася із самого міста і прилеглої до нього території, особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства, типова для Давньої Греції.

117. Вставте пропущене слово:

..... у Давній Греції естетичний ідеал гармонії духовного і фізичного в людині.

118. Вставте пропущене слово:

..... поняття давньогрецької естетики, яке характеризує естетичний вплив твору мистецтва на людину; включає полегшення після великого напруження почуттів і їх облагородження.

119. Вставте пропущене слово:

..... у давніх греків та римлян назва чужоземців; переносно – жорстокі, грубі люди, руйнівники культурних цінностей.

120. Вставте пропущене слово:

..... вища урядова особа в деяких державах Стародавньої Греції; алегорично – творець.

121. Вставте пропущене слово:

..... етичний принцип, за яким основою моральності є прагнення людини до щастя: особистого – індивідуалістичний....., суспільного – соціальний

122. Вставте пропущене слово:

..... поняття давньогрецької естетики, яке характеризує естетичний вплив твору мистецтва на людину; включає полегшення після великого напруження почуттів і облагородження цих почуттів.

123. Вставте пропущене слово:

..... модель буття, яка виступає образом впорядкованості світу.

124. Вставте пропущене слово:

..... жанр ораторського і поетичного мистецтва, що виник у Стародавній Греції; пізніше набув іронічного значення за надмірне вихваляння.

125. Вставте пропущене слово:

..... у містах Стародавнього Риму площа, на якій відбувалися народні збори, влаштовувалися торги і здійснювався суд.

126. Вставте пропущене слово:

На відміну від міфу і релігії, в античному суспільстві виникає інший вид світогляду, який базувався на позиціях розуму та інтелекту –

127. Вставте пропущене слово:

..... спеціально розроблена в грецьких містах процедура відправлення у вигнання осіб, небезпечних своїм впливом.

128. Вставте пропущене слово:

..... мистецтво красномовства і (ширше) наука про художню прозу взагалі. Виникла в Стародавній Греції в V ст. до н.е.; у Стародавньому Римі – з I ст. до н.е. Антична орієнтована головним чином на судові й парадні промови.

129. Вставте пропущене слово:

В цілому характер західноєвропейської середньовічної культури визначався двома основними факторами: пануючим положенням, а також жорсткою регламентацією життя індивіда у відповідності із його місцем в соціальній ієрархії.

130. Вставте пропущене слово:

Основними субкультурами західноєвропейського середньовічного суспільства були церковно-спіритуалістична, міська, селянська та

131. Вставте пропущене слово:

..... теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їх сенсу – як наперед визначеного наміру Бога (провидіння).

132. Вставте пропущене слово:

..... настінний живопис, картина; написана фарбами по свіжій вогкій штукатурці.

133. Вставте пропущене слово:

..... споруди, пов'язані з релігією, з богослужінням, з церквою.

134. Вставте пропущене слово:

..... речовий, графічний чи звуковий умовний знак, чи умовна дія, що означає якесь явище, поняття, ідею.

135. Вставте пропущене слово:

..... стиль, що виник у середині XII ст.; основні риси: органічний зв'язок образотворчого мистецтва з архітектурою, складність і ритмічне багатство композиції, натхненність і піднесеність образу.

136. Вставте пропущене слово:

..... в XII-XIV ст. мандрівні актори країн Західної Європи, що виконували антиклерикальні пісні та вистави.

137. Вставте пропущене слово:

..... придворно-лицарська література у Франції і Німеччині, спрямована своїм змістом проти аскетичної, церковної літератури; оспівувала лицарське кохання, служіння Дамі, пригоди і подвиги лицарів.

138. Вставте пропущене слово:

..... соціальний та ідейний рух XIV-XVI століття в європейських країнах, який був спрямований проти християнсько-схоластичної культури Середньовіччя і став перехідним щаблем від середньовічної культури до культури Нового часу; його основні риси: антифеодальна спрямованість, світський характер, гуманістичний світогляд, відродження античної культурної спадщини.

139. Вставте пропущене слово:

В XIV-XVI ст. в країнах Західної і Центральної Європи починають зароджуватись відносини.

140. Вставте пропущені слова:

..... та два найбільш широкі і впливових художніх напрямки мистецтва XVII століття.

141. Вставте пропущені слова:

..... стиль, що зародився наприкінці XVI ст. в Італії, в Європі був розповсюджений до початку XVIII ст.; відображає динамізм моделі світу і внутрішню суперечливість людини; мистецтво відрізняється пишністю, динамізмом, екзальтацією образів.

142. Вставте пропущені слова:

..... стиль та напрямок у мистецтві XVII – початку XIX ст., що звернувся до античного мистецтва і мистецтва Високого Відродження як до зразка; художній світогляд, який моделює раціональний образ світу; йому притаманні врівноваженість, чіткість, пластична ясність і гармонійність.

143. Вставте пропущені слова:

..... ідейний і художній рух у європейській і американській культурі кінця XVIII – початку XIX ст. Виник як реакція на раціоналізм і самовпевнений оптимізм естетики класицизму і філософії Просвітництва. Характерні звертання до дорафаєлівського мистецтва, віра у всемогутність художника.

144. Вставте пропущені слова:

..... загальна назва художніх напрямів у образотворчому мистецтві другої половини XIX – початку XX ст., які протиставили себе традиціоналізму в якості єдиного «мистецтва сучасності» або «мистецтва майбутнього». До напрямів відносять імпресіонізм, символізм, постімпресіонізм тощо.

145. Вставте пропущене слово:

На думку С. Гантінтона, в майбутньому основним джерелом конфліктів на світовій арені стане вже не ідеологія і не економіка, а

146. Вставити пропущене слово:

В ХХ столітті формується суспільство, для якого характерні такі риси: домінування в суспільстві науково-технічних спеціалістів, панування інформаційного сектору в економіці, зростання соціальної мобільності та темпу життя.

147. Вставте пропущене слово:

..... просторова композиція, що створюється з побутових предметів, промислових матеріалів, головною метою якої є створення художньо-сміслового простору, який дозволяє актуалізувати смисли та почуття, що недоступні нам в буденності.

148. Вставити пропущене слово:

Проблеми, які зачіпають життя всього людства, а їх розв'язання можливе лише зусиллями всіх народів, що населяють Землю – це проблеми.

149. Вставте пропущене слово:

Всеохоплюючий багатоаспектний процес перетворення світу в цілісну систему –

150. Вставте пропущене слово:

..... риса масової культури, яка полягає в орієнтації споживача культури на втечу у світ фантазій, ілюзорний світ відео, гри.

151. Вставте пропущене слово:

Згідно С. Гантінгтону, в незахідних цивілізаціях йде проце

152. Вставте пропущене слово:

Однією із особливостей мистецтва модернізму є те, що художники-модерністи відмовились від в мистецтві, мотивуючи це тим, що в мистецтві завжди було пов'язано з ідеалами суспільства, а сучасна соціальність фактично не здатна сприяти розвитку людини.

153. Вставте пропущене слово:

..... напрямком у французькому мистецтві на початку ХХ століття, що характеризується домінуванням в картинах прямих ліній та кубоподібних форм.

154. Вставте пропущене слово:

..... сучасний етап культурного розвитку з плюралістичною моделлю світу, визнанням співіснування різних ціннісних світів, розмитістю меж протилежних сторін.

155. Вставте пропущене слово:

..... ключове слово постмодерністської естетики, яке замінило художній образ; знак відсутності дійсності, правдоподібна подоба, симуляція, що не має за собою реальності.

156. Вставте пропущене слово:

..... історично зумовлена система понять осмислення світобудови, яке зберігає найбільш загальні уявлення про світ та місце людини в ньому.

157. Вставте пропущене слово:

..... та парна категорія, яка виражає дихотомію цілого всесвітньої культури в ряді смислових антиномій, що взаємопов'язані і впливають одна на одну: демократія – деспотизм, модернізація – традиційність тощо.

III РІВЕНЬ

Завдання 158-185 є тестами відкритого типу і потребують встановлення відповідності між рядами у вигляді комбінації цифр і літер, відтворення правильної послідовності або ж продовження логічного ряду; виконуючи ці завдання, студент демонструє знання структури матеріалу, логічних зв'язків між його частинами.

158. Доповніть ряд понять і термінів, які використовуються для характеристики первісної культури:

родова община, ритуал, тотемізм,,,

159. Встановіть логічний зв'язок між наведеними нижче історичними епохами та відповідними соціокультурними явищами, що їм притаманні:

1. первісна епоха;	а) синкретизм;
2. Античність.	б) агональність;
	в) магія;
	г) демократичний устрій;
	д) родова община;
	є) приватна власність.

160. Встановіть логічний зв'язок між формами духовної культури та історичними етапами їх виникнення:

1. первісна епоха;	а) мораль;
2. Давні цивілізації.	б) релігія;
	в) філософія;
	г) наука;
	д) мистецтво;
	є) політика.

161. Доповніть ряд найбільш характерних загальних рис давніх цивілізацій в економіці і соціальному устрої:

перехід до приватної власності на засоби виробництва, витіснення кам'яних знарядь металевими,,,

162. Доповніть ряд основних культурних досягнень народів Давньої Месопотамії:

створення правового кодексу,,,

163. Доповніть логічний ряд рис, притаманних мистецтву Давнього Єгипту:

канонічність,,

164. Доповніть логічний ряд архітектурних форм і типів монументальних споруд, створених в Давньому Єгипті:

обеліск,,

165. Доповніть ряд характерних особливостей, притаманних культурі Давнього Китаю:

традиціоналізм,,,

166. Доповніть ряд технічних винаходів, які належать давнім китайцям:

водяний млин, сейсмограф,,,

167. Доповніть ряд понять і термінів, які використовуються для характеристики античної культури:

поліс, космос, гармонія,,,

168. Визначте, які з наведених рис ментальності притаманні давнім еллінам, які – давнім римлянам:

1. Давній Рим;	а) агональність;
2. Давня Греція.	б) практичний розум;
	в) споглядальність;
	г) прагматизм;
	д) демократизм;
	е) державність.

169. Доповніть ряд видів мистецтва, які виникли в античній Греції:

архітектура, лірична поезія,,,

170. Доповніть класифікацію давньогрецьких архітектурних ордерів:

доричний, та

171. Встановіть логічний зв'язок між видатними драматургами Давньої Греції та їх творами:

1. Есхіл;	а) «Орестея»;
2. Софокл;	б) «Едип – цар»;
3. Еврипід.	в) «Медея»;
	г) «Прикутий Прометей»;
	д) «Електора»;
	е) «Геракл».

172. Доповніть ряд понять і термінів, які використовуються для характеристики середньовічної культури:

символізм, аскетизм, теїзм,,,
.....

173. Встановіть логічний зв'язок між соціокультурними характеристиками людини і відповідними історичними епохами:

1. Античність;	а) орієнтація на гріховність земного життя, аскетизм;
2. Середньовіччя.	б) орієнтація на радість і повноту земного буття;
	в) пріоритет духовного над тілесним;
	г) культ тілесного буття;
	д) смиренність людини.

174. Доповніть ряд основних субкультур середньовічного суспільства:

церковно-спіритуалістична,,,
.....

175. Встановіть відповідність між художніми стилями Середньовіччя та особливостями, що їм притаманні:

1. готичний;	а) присутність яскравих, експресивних, ажурних форм та вітражів, що спрямовані вгору;
2. романський.	б) сполучення ясного архітектурного силуету, масивних гладких стін з вузькими прорізами вікон;
	в) натхненність і піднесеність образів;
	г) наявність образів «тваринного стилю».

176. Доповніть ряд понять і термінів, які використовуються для характеристики культури Відродження:

пантеїзм, антропоцентризм,,,
.....,

177. Встановіть логічний зв'язок між соціокультурними характеристиками людини і вказаними нижче історичними епохами:

1. Античність;	а) антропоцентризм;
2. Середньовіччя.	б) орієнтація на гріховність земного життя, аскетизм;
	в) орієнтація на радість і повноту земного буття;
	г) пріоритет духовного над тілесним;
	д) культ тілесного буття;
	є) смиренність людини;
	ж) гуманізм.

178. Доповніть ряд понять і термінів, які використовуються для характеристики культури Нового часу:

науково-технічний прогрес, раціоналізм,,
,

179. Доповніть логічний ряд основних мистецьких напрямків Нового часу, враховуючи те, що кожне століття цього історичного періоду мало свої провідні течії:

бароко,,,,
,,

180. Встановіть відповідність між наведеними нижче художніми стилями Нового часу та рисами, що їм притаманні:

1. бароко;	а) домінування емоційної сторони художнього образу;
2. класицизм;	б) культ людських почуттів.
3. сентименталізм.	в) уявлення про панівну роль розуму;
	г) драматизм та напруженість;
	д) суперечливість людського буття;
	є) гостре відчуття плінності людського життя.

181. Встановіть відповідність між наведеними нижче художніми стилями Нового часу та рисами, що їм притаманні:

1. класицизм;	а) прагнення до нездійсненого ідеалу;
2. реалізм;	б) культ піднесеного, благородного;
3. романтизм.	в) уявлення про розумну сутність світу;
	г) правдивість зображення життя;
	д) показ типових характерів в типових обставинах.

182. Установіть відповідність між історичними типами культур та поняттями й термінами, які потрібно використувувати при їх характеристиці:

1. Античність;	а) символізм, сакралізований характер
2. Середньовіччя;	культури, лицарство, теїзм, ікона, готич-
3. Відродження;	ний стиль, романський стиль;
4. Новий час;	б) масова культура, науково-технічний
5. Новітня культура.	прогрес, глобалізація, кубізм, сюрреалізм;
	в) гуманізм, антропоцентризм, пантеїзм,
	індивідуальність;
	г) раціоналізм, розум, наука, бароко, кла-
	сицизм, реалізм, романтизм;
	д) демократія, калокагатія, поліс, космос,
	гармонія, міра.

183. Доповніть ряд понять і термінів які, використовуються для характеристики Новітньої епохи:

динамізм, новизна, сцієнтизм,,,
.....,,,

184. Доповніть логічний ряд фундаментальних напрямків розвитку глобальних проблем:

«людина – техніка»,,

185. Доповніть логічний ряд основних течій мистецьких напрямків Новітньої епохи:

футуризм, сюрреалізм, символізм, неоімпресіонізм,,
.....,,

IV рівень

Завдання 186-200 носять найбільш складний та творчий характер. Ознайомившись з фрагментами творів видатних культурологів, необхідно відповісти на запропоновані проблемні питання, що передбачає досконале знання першоджерел до тем курсу та вміння їх інтерпретувати. Крім того, частина з наведених тестових завдань потребує заповнення запропонованих таблиць, здійснення порівняння та систематизації матеріалу в межах відповідної

культурологічної проблематики.

186. Ознайомившись з наведеними висловлюваннями видатних культурологів, визначте відповідну епоху, суттєві риси якої вони відображають:

1. Античність;	а) «Роковым для нашей культуры является то, что ее материальная часть развилась на много сильнее, чем духовная» (А. Швейцер).
	б) «Культурные, идеологические, экзистенциальные помыслы людей были устремлены к небесам» (Гофф Ле Ж.).
2. Середньовіччя.	в) «Уверовав в свободу как в высшую ценность, они выбрали социально-политический строй, названный ими демократией» (Ф. Кессиди).
	г) «Первый ключ к пониманию нового общества – это идея быстротечности, вторым таким ключом является новизна» (О. Тоффлер).
3. Новітня епоха.	д) «Город становится носителем нового мироотношения и, соответственно, отношения к проблеме времени» (А. Гуревич).

187. «Ось мировой истории следует искать там, где возникли предпосылки, позволившие человеку стать таким, каков он есть; где с поразительной плодотворностью шло такое формирование человеческого бытия, которое, независимо от определенного религиозного содержания, могло стать настолько убедительным, что тем самым для всех народов были бы найдены общие рамки понимания их исторической значимости. Эту ось мировой истории следует отнести, по-видимому, ко времени около 500 лет до н. э., к тому духовному процессу, который шел между 800 и 200 годами до н. э. Тогда произошел самый резкий поворот в истории. Появился человек такого типа, какой сохранился и по сей день. Это время мы вкратце будем называть осевым временем. Человек осознает бытие в целом, самого себя и свои границы. Перед ним открывается ужас мира и собственная беспомощность. Стоя над пропастью, он ставит радикальные вопросы, требует освобождения и спасения. Все это происходило посредством рефлексии. В эту эпоху были разработаны основные категории, которыми мы мыслим по сей день,

заложені основи світових релігій. Мифологічної епохи з її спокійною стійкістю прийшов кінець. Вперше з'явилися філософи. Людина в якості окремого індивідуума відважилася на те, щоб шукати опору в самому собі. В осеве час відбулося відкриття того, що пізніше стало називатися розумом і особистістю. «Люди́нство в цілому здійснює стрибок».

Карл Теодор Ясперс (1883-1969) – один з найбільш відомих західних мислителів. У своїй творчості значну увагу приділяє місцю та призначенню людини у світі. У післявоєнні роки виходять одна з його основних робіт – «Истоки истории и ее цель» (1948). В уривку з цієї роботи, що пропонується Вашій увазі, К.Ясперс прагне, зокрема, розкрити передумови виникнення філософії як особливої форми світоглядної орієнтації людини і вперше вводить в науковий обіг поняття «осьовий час».

Проаналізуйте, як змінюється світосприйняття людини в «осьову епоху». Як Ви вважаєте, чому К.Ясперс обрав для характеристики переходу від міфологічного мислення до раціонального осягнення світу такий метафоричний вислів як «осьова епоха»?

188. «Кожна нація відрізняється тільки однією рисою: поєднанням і співвідношенням темпераментів, типів мислення і світобачення... Во всій історії людства, мабуть, не було народу, більш проникнутого *агональним* (состязательним, конкурентним, полемічним) духом на ім'я стягання слави, ніж давні греки. Погоня греків за славою і отриманням бессмертия в пам'яті поколінь була одним з яскравих проявів їх гострого почуття «скоротечності» людської життя і неумовного бажання подолати смерть. Славне ім'я було нетлінним, непреходячим: цінне (точніше, бесцінне) само по собі, воно не купується і не продається; славне ім'я перемагає будь-яку матеріальну нагороду. Сучасному людині, з його налаштуванням на *практичне* використання досягнутих знань, дуже важко уявити давнього грека, цінуємого *знання ради знання, істину ради істини*. Своїм властивим давнім грекам духом суперництва і прагнення до слави, вимагавшим величезного напруження духовних і фізичних сил, сприяли досягненню багатьох видатних результатів в різних областях життя і культури»

Цей фрагмент належить видатному спеціалісту з античної культури Ф.Х. Кессіді (1920-2009). В одній із своїх основних праць «От мифа к логосу» він розробив концепцію переходу давньогрецької думки від міфологічного до раціонального мислення.

Проаналізувавши наведений уривок, визначте основні риси ментальності давніх греків і їх вплив на культурні досягнення цього народу. Чому античну культуру вважають фундаментом європейської цивілізації? Обґрунтуйте свою відповідь.

189. «В средние века церковь держала социальное время под своим контролем, в результате чего достигалось полное подчинение человека господствовавшей общественной идеологической системе. Время индивида не являлось его индивидуальным временем, принадлежало не ему, а высшей силе. Господство церковного времени могло длиться до тех пор, пока оно соответствовало медленному размеренному ритму жизни феодального общества. Человек, живший в условиях зарождавшейся городской цивилизации, уже в большей степени был подчинен порядку, созданному им самим, чем природным ритмам. Время становится мерою труда. Уже не перезвон церковных колоколов, зовущих к молитве, а бой башенных часов ратуши регламентирует жизнь секуляризирующихся горожан. Время приобретает большую ценность, превращаясь в существенный фактор производства. Город стал хозяином собственного времени, оно вышло из-под контроля церкви. Но именно в городе человек перестает быть хозяином времени, время устанавливает свою тиранию, которой вынуждены подчиниться люди».

Арон Яковлевич Гуревич (1924-2006) — видатний історик, культуролог. Основна сфера його досліджень – історія та теорія середньовічної європейської культури та зміни ментальності, що відбуваються протягом довгого періоду її розвитку, зокрема проблеми культурної детермінації сприйняття часу.

Прочитавши наведений фрагмент, розкрийте соціально-економічне підґрунтя зміни ставлення до часу в міському соціальному середовищі. Як Ви вважаєте, чи поширюється «тиранія часу», яку відчула людина вже в епоху пізнього Середньовіччя, на сучасність? Якщо так, то в чому це виявляється?

190. «В средневековой мысли каждый материальный предмет рассматривался как изображение чего-то ему соответствовавшего в сфере более высокого и, таким образом, становившегося его симво-

лом. Мышление символами занимало большое место не только в ологии, в литературе и в искусстве средневекового Запада, но и во всем его ментальном оснащении... Средневековая символика началась, на уровне слов. Назвать вещь – уже значило ее объяснить. Средневековая этимология расцвела как фундаментальная наука. Понимание есть знание и овладение вещами, реальностями. Природа виделась огромным хранилищем символов. Элементы различных природных классов – деревья в лесу символов. У камней и цветов символический смысл совмещался с их благотворными или пагубными свойствами... Средневековая символика нашла исключительно широкое поле для применения в богатой христианской литургии, а еще раньше в самом строении религиозной архитектуры. Особое место среди важнейших форм средневековой символики занимала *символика чисел*: структурируя мысль, она стала одним из главенствующих принципов в архитектуре. *Красоту выводили из пропорциональности, из гармонии, отсюда и превосходство музыки, основанной на науке чисел*».

Ле Гофф Жак (нар. у 1924 р.) – французський історик та культуролог, основною проблематикою його творчості було вивчення культурної свідомості повсякденної людини і змін, що відбувались в ментальності протягом довгого періоду Середньовіччя. Основні його твори: «Цивілізація середньовічного Заходу». «С небес на землю: Перемены в системе ценностных ориентаций на христианском Западе XII-XIII веков».

Як Ви вважаєте, чому саме символізм є суттєвою характеристикою ментальності середньовічної людини і в яких сферах духовного життя епохи Середньовіччя, за Ле Гоффом, найбільш яскраво проявлявся символічний характер мислення?

191. «Установил наконец лучший творец, что человек – творение неопределенного образа, и, поставив его в центре мира, сказал: «Не даем мы тебе, о Адам, ни своего места, ни определенного образа, ни особой обязанности, чтобы и место, и лицо, и обязанность ты имел по собственному желанию, согласно своей воле и своему решению. Образ прочих творений определен в пределах установленных нами законов. Ты же, не стесненный никакими пределами, определишь свой образ по своему решению, во власть которого я тебя предоставляю. Я ставлю тебя в центре мира, чтобы оттуда тебе было удобнее обозревать все, что есть в мире. Я не сделал тебя ни небесным, ни земным, ни смертным, ни бессмертным, чтобы ты сам,

свободный и славный мастер, сформировал себя в образе, который ты предпочтешь. Ты можешь переродиться в низшие, неразумные существа, но можешь переродиться по велению своей души и в высшие, божественные». О, высшая щедрость бога-отца! О, высшее и восхитительное счастье человека, которому дано владеть тем, чем пожелает, и быть тем, кем хочет!»

Джованні Піко дела Мірандола (1463-1494) – італійський мислитель епохи Відродження, представник раннього гуманізму. У 1486 р. 23-річний філософ склав 900 тез з діалектики, моралі, фізики, математики для публічного обговорення на диспуті в Римі, до якого були запрошені вчені всієї Європи. Його промова, котра отримала пізніше назву «Промова про гідність людини», нагадувала скоріше гуманістичний маніфест, аніж вступне слово до диспуту і була присвячена головним чином особливому місцю і призначенню людини у світобудові.

Проаналізуйте, які ціннісно-світоглядні пріоритети епохи Відродження знайшли своє відображення в роботі Піко дела Мірандоли «Промова про гідність людини» і порівняйте їх з ментальними засадами людини епохи Середньовіччя.

192. «Средневековый образ мира и обусловленный им настрой человека и культуры начинают разрушаться в XIV в. Этот процесс продолжается в течение XV и XVI веков, а в XVII веке принимает определенные очертания новая картина мира. Чтобы понять, как это происходит, обратимся снова к разным сферам человеческой жизни и творческой деятельности. Разумеется, и здесь, как и при описании средневековой картины мира, мы не имеем права рассматривать одну из этих сфер как «причину», а остальные выводить из нее. Речь идет о таком целом, в котором каждый элемент поддерживает и определяет все остальные: иначе говоря, о человеческом бытии, о чувствовании, понимании и видении бытия.

Начать лучше всего с возникновения науки нового времени. Для средневекового человека наука означает прежде всего осмысление того, что дано ему в авторитетных источниках как истина. Уже со второй половины XIV в., окончательно – в XV в. положение меняется. Стремление к познанию заставляет человека обратиться к непосредственной действительности вещей. Человек обращается к природе, и возникает эксперимент и рациональная теория нового времени. Поворачивается к общественной жизни: появляются новые учения о государстве и праве. Наука высвобождается как

автономная область культуры из существовавшего до тех пор единства жизни и деятельности, определяемого религией, и утверждается самостоятельно.

Возникает *капиталистическая* система хозяйства, в которой каждый вправе иметь столько, сколько сумеет приобрести, не нарушая действующих правовых норм. Развивается *еще одна автономная область культуры — хозяйство*, живущее по своим собственным законам.

Одновременно складывается характерное для нового времени *сознание личности*. Индивид *становится сам себе интересен*, превращаясь в предмет наблюдения и психологического анализа. Все эти перемены вызывают у человека двойственное ощущение. С одной стороны, — *свобода движения и личной деятельности*. Появляется самовластный, отважный человек-творец, движимый врожденным разумом, ведомый «фортуной», получающий в награду славу. Но, с другой стороны, именно из-за этого человек *теряет объективную точку опоры*, которая в прежнем мире у него была, и возникает чувство оставленности, даже угрозы. Человек получает простор для движения, но становится бездомным, у человека нет больше ни своего символического места, ни непосредственно надежного убежища».

Гвардіні Романо (1885-1968) – німецький католицький філософ і теолог. У своїх роботах він шукав відповіді на питання про сутність культури, про моральні і життєві цінності людини і необхідність вдосконалення її внутрішнього світу.

Ознайомившись з фрагментом однієї з основних робіт Р.Гвардіні «Кінець Нового часу», проаналізуйте основні риси картини світу, що формуються в епоху Нового часу та основні характеристики, притаманні світовідчуттю і світорозумінню людини цієї епохи. Особливу увагу зверніть на думку Гвардіні, що людина стає «бездомною», втрачаючи свою вкоріненість у бутті. Як Ви вважаєте, чи притаманні певні моменти такого сприйняття світу, ефемерності буття людині сучасної епохи? Аргументуйте свою відповідь.

193. «Наша культура переживає тяжкий кризис. Роковым для нашей культуры является то, что ее материальная сторона развилась намного сильнее, чем духовная. Равновесие ее нарушено. Восторгаясь успехами науки и практики, мы, – увы! – пришли к ошибочной концепции культуры. Мы переоцениваем ее матери-

альные достижения и не признаем значения духовного начала в той мере, в какой следовало бы. Культура, развивающая лишь материальную сторону без соответствующего прогресса духовного, подобна кораблю, который, лишившись рулевого управления, теряет маневренность и неудержимо мчится навстречу катастрофе... Материальные достижения – это еще не культура, они становятся ею лишь в той мере, в какой их удастся поставить на службу идее совершенствования индивида и общества. Стремление к прогрессу во всех областях и направлениях человек черпает в оптимистическом мировоззрении, которое способно побудить человека к действию во имя культуры. **Не подлежит никакому сомнению, что мы утратили необходимые для культуры этические принципы.** Этика заключается в том, что я испытываю побуждение выказывать равное благоговение перед жизнью как по отношению к моей воле к жизни, так и по отношению к любой другой. В этом и состоит основной принцип нравственного. Этика есть безграничная ответственность за все, что живет».

Наведений фрагмент з роботи «Культура и этика» належить видатному німецько-французькому мислителю-гуманісту, доктору філософії та теології, медицини, лауреату Нобелівської премії (1952) Альберту Швейцеру (1875-1965). Він є автором оригінальної концепції – «етики благоговіння перед життям», згідно якій моральні принципи поширюються на всі сфери життя, включаючи природу. Саме етика розглядалась А.Швейцером як душа культури і як основний засіб подолання духовної кризи, притаманної техногенній цивілізації. Життя А.Швейцера, безкорисливе служіння ідеалу стали переконливим підтвердженням його етичних поглядів.

Ознайомившись із запропонованим уривком, дайте відповідь: в чому полягає глибока криза сучасної культури і які шляхи її подолання пропонує А.Швейцер? Спробуйте порівняти його погляди на співвідношення матеріального і духовного начал в культурі і на шляхи виходу з духовної кризи з точкою зору інших культурологів – Е.Фромма, П.Сорокіна, Й.Хейзінги.

194. «Происходящее ныне, судя по всему, – нечто более масштабное, глубокое и значительное, чем промышленная революция. Многие социальные процессы ускоряются, причем стремительно, с головокружительной быстротой. Ускорение внешнее преобразуется в ускорение внутреннее. Для того чтобы избежать

шока от столкновения с будущим, человек должен стать несравненно более приспособленным и пластичным, чем когда-либо. Ускорение темпов жизни рождает ощущение эфемерности. Эфемерность – это новое качество «скоротечности» повседневной жизни, ощущение мимолетности и непостоянства всего, сегодня более глубокое и острое, чем когда-либо раньше. В прошлом идеалом были прочность и долговечность. Теперь господствует принцип – «использовал – выбросил». Происходит неизбежная эфемеризация отношений человека с вещами. С приближением к супериндивидуализму отношения людей друг с другом также приобретают все более временный характер. В сущности, мы распространяем принцип «использовал - выбросил» на человека. Если первый ключ к пониманию нового общества – это идея быстротечности, эфемерности, то вторым таким ключом является новизна. Будущее предстанет перед нами как нескончаемая вереница диковинных происшествий, сенсационных открытий, невероятных конфликтов и сносшибательных новых дилемм. Выпустив на свободу силы новизны, мы толкаем людей в объятия необычайного, непредсказуемого. Третий фактор исторического кризиса адаптации – разнообразие. Грядет время, когда выбор обернется избытком выбора, а свобода – отрицанием свободы».

Елвін Тоффлер (нар. 1928) – американський соціолог, публіцист і футуролог у своїх працях аналізує розвиток сучасної цивілізації і попереджає про нові складності, соціальні конфлікти і глобальні проблеми, які очікують людство. Тоффлер – один з авторів концепції інформаційного суспільства. В наведеному нижче уривку з одного з найбільш відомого його твору – «Футурошок» він блискуче характеризує новий стан прискореного розвитку суспільства, який породжує проблеми адаптації людини до швидкоплинних змін.

Проаналізуйте наведений уривок і визначте основні чинники історичної «кризи адаптації», а також причини відчуття нестабільності та ефемерності в житті сучасної людини. Чи відчуваєте Ви особисто дискомфорт і невизначеність в результаті стрімкого прискорення суспільних змін?

195. «На протяжении моей жизни ход человеческой истории решительно и внезапно переменялся. Суть этих изменений в том, что за какие-нибудь несколько десятилетий завершился продолжав-

шийся много тысяч лет период медленного развития человечества и наступила новая динамичная эра. Впервые в истории, появился новый мощный фактор, который необходимо принимать во внимание, размышляя о судьбах человечества. Этот фактор – огромное и всевозрастающее материальное могущество самого человека. Однако развитие это в высшей степени сомнительно и неоднозначно, ибо оно может послужить на благо человеку только при разумном и сдержанном к нему отношении, при безрассудном же его использовании человеку грозит непоправимая катастрофа. Поднятая человеком грозная волна, если ее не приостановить, неминуемо настигнет и его самого. Уподобившись Гаргантюа, он развил в себе ненасытный аппетит к потреблению и обладанию, производя все больше и больше, вовлекая себя в порочный круг роста, которому не видно конца. Истоки этой почти зловецей благоприобретенной мощи человека лежат в комплексном воздействии всех названных выше изменений, а их своеобразным символом стала современная техника. Техника, созданная человеком, стала главным фактором изменений на Земле. Технические новшества радикально изменили нашу повседневную жизнь. Гигантский мир, созданный человеком, не только ошеломлял нас, но порою производил пугающее впечатление. Эта глобальная человеческая империя располагает в сущности, всем необходимым для того, чтобы затмить все предыдущие цивилизации. И в то же время вполне возможно, что ее ждет трагический конец».

Печчеї Ауреліо (1908-1984) – видатний італійський економіст, відомий бізнесмен та організатор науки. У 1968 році він за власною ініціативою засновує Римський клуб, завдання якого – вирішення нагальних соціальних проблем сучасного світу, прагнення прогнозувати майбутнє світової цивілізації. Найбільш відома робота А.Печчеї – «Людські якості» (1977), уривок з якої наведено нижче.

Ознайомившись з фрагментом роботи А.Печчеї, охарактеризуйте кардинальні зміни, що відбуваються в сучасний період поступу людства; визначте, в чому суперечливий характер розвитку техніки. Спробуйте знайти спільні мотиви в оцінці сучасної епохи в поглядах А.Печчеї та О.Тофлера.

196. «С помощью современной техники связь человека с природой проявляется по-новому. Вместе с необычайно усилившимся господством человека над природой возникает угроза того, что

природа в свою очередь, в неведомой ранее степени подчинит себе человека. Смысл техники состоит в освобождении от власти природы. Принцип техники заключается в целенаправленном манипулировании материалами и силами для реализации назначения человека.

Технику либо прославляли, либо взирали на нее с ужасом. В первоначальном энтузиазме был заключен тот смысл, который сохранился до наших дней и являет собой идею формирования окружающей среды, реализованной творческой способностью человека, который, подобно Богу, открыл вечные идеи творения и осуществил их в виде второй природы. Этой точке зрения противостоит другая: развитие техники ведет не к освобождению от власти природы посредством господства над ней, а к разрушению, и не только природы, но и человека. Не знающее преград уничтожение всего живого ведет в конечном итоге к тотальному уничтожению. Есть и третья, отличная от двух охарактеризованных здесь крайних точек зрения. Согласно этой точке зрения, техника нейтральная. Сама по себе она не является ни благом, ни злом, но может быть использована во благо и во зло. В ней самой отсутствует какая бы то ни было идея, будь то идея завершения, будь то inferнальная идея разрушения. То и другое коренится в человеке, и только это придает технике смысл.

В данный момент характерно уже то, что в Европе почти исчез прометеевский восторг перед техникой. Широта технических возможностей не должна вводить нас в заблуждение по поводу границ техники. Границы ее заключены в не подчиняющихся нашему господству предпосылках всех технических осуществлений. Техника – средство, которое должно направляться определенным образом. Несомненно одно: техника направлена на то, чтобы в ходе преобразования всей трудовой деятельности человека преобразовать и самого человека. Техника стала ни от кого не зависимой, все за собой увлекающей силой. Человек подпал под ее власть, не заметив, что это произошло и как это произошло».

Карл Теодор Ясперс (1883-1969) – один з найбільш відомих західних мислителів. В своїй праці «Истоки истории и ее цель» він розглядає широкий спектр проблем, серед них – роль сучасної техніки в суспільному житті. Основні положення його концепції викладені в наведеному вище фрагменті.

Вам необхідно проаналізувати, які радикальні зміни вносить техніка в життя людини і суспільства ХХ століття. Ар-

гументуйте, яка з трьох точок зору щодо ролі техніки є для Вас найбільш переконливою. Пригадайте, які з відомих культурологів ХХ століття висловлювали схожі погляди на суперечливий характер техніки і у зв'язку з цим – на можливості і межі її застосування.

197. Заповніть таблицю:

«Порівняльна характеристика античної та середньовічної культур»

Основні риси культурного етапу	Античність	Середньовіччя
хронологічні рамки та основні періоди		
основні поняття та категорії, що розкривають зміст культури відповідної історичної епохи		
ідеал людини в культурі (пріоритетні ціннісно-світоглядні орієнтації)		
основні види мистецтва		

198. Заповніть таблицю:

«Порівняльна характеристика середньовічної та ренесансної культур».

Основні риси культурного етапу	Середньовіччя	Відродження
хронологічні рамки та основні періоди		
основні поняття та категорії, що розкривають зміст культури відповідної історичної епохи		
ідеал людини в культурі (пріоритетні ціннісно-світоглядні орієнтації)		
основні види мистецтва		

199. Заповніть таблицю:

«Порівняльна характеристика Нового часу та новітньої культури»

Основні риси культурного етапу	Новий час	Новітня епоха

хронологічні рамки та основні періоди		
основні поняття та категорії, що розкривають зміст культури відповідної історичної епохи		
ідеал людини в культурі (пріоритетні ціннісно-світоглядні орієнтації)		
основні види мистецтва		

200. Заповніть таблицю:

«Основні мистецькі стилі в історичному вимірі»

Культурно-історична епоха	Мистецькі стилі	Домінуючі види мистецтва	Видатні представники різних видів мистецтва
Античність			
Середньовіччя			
Відродження			
Новий час			
Новітня епоха			

Розділ III

ІСТОРИЧНІ ФОРМИ РЕЛІГІЇ

Тема 14

ГЕНЕЗА РЕЛІГІЇ, ЇЇ РАННІ ФОРМИ

Зміст теми

14.1. Виникнення та особливості первісних вірувань.

14.2. Ранні форми релігії.

14.1. Виникнення та особливості первісних вірувань

Витоки перших релігійних уявлень предків сучасної людини пов'язані з процесом гомінізації, переходом від тваринного світу до людини з її здатністю до творення культури. Одним з аспектів цього переходу був перехід від інстинктивного реагування на зовнішню ситуацію, притаманного тваринам, до реакцій, *опосередкованих* людським знанням і уявою. У людини виникає потреба у *створенні образу світу* як підстави її діяльності і прийняття рішень, яка й лежить в основі походження релігії, міфології, мистецтва та інших сфер культури. З іншого боку, завдяки свідомості, людина, на відміну від тварини, *знає про свою смертність*, і в неї виникає потреба нейтралізувати екзистенційний страх перед небуттям і стихійними могутніми силами природи. Основними засобами подолання цього страху стали уявлення про *можливість вічного існування*. В кожній культурі, у кожного

народу існує *церемонія поховання* та ідея вічного існування (поруч з ідеєю смертності індивіда). Індивідуальне людське життя постає як минаючий епізод, а ритуал поховання розглядається як священна церемонія, що відкриває *вікно у вічність*.

Археологічні дані свідчать, що поховальні церемонії, тобто прояви *«фундаментального піклування» про помертне існування* притаманні вже неандертальцю – попереднику «людини розумної». Первісна ж «розумна людина», вже здатна до членороздільного мовлення, абстрактного мислення і створення складних ілюзорних образів, безумовно, мала вже уявлення про загробне життя і тому з відповідними церемоніями ховала своїх близьких у спеціальних похованнях, вкладаючи в них, поруч з небіжчиками, предмети побуту, прикраси, зброю тощо, котрі вважалися необхідними для «іншого» життя. В епоху верхнього палеоліту вже склались уявлення про існування світу померлих і духів, причому вважалось, що покійники можуть різними способами впливати на життя живих (цим і пояснюється культ померлих). Магічні зображення на стінах і стелях печер також свідчать про віру первісних людей в існування *надприродних* зв'язків між людьми і тваринами. Фігурки жінки-матері з підкресленими статевими ознаками (так звані «палеолітичні венери») свідчать про наявність культу родючості і розмноження.

Отже, релігія з *необхідністю* з'являється у «людини розумної» од самого початку як закономірна форма міфологічного світовідчуття нашого первісного предка, у свідомості якого наївно і химерно поєднувалось реальне і уявне, дійсне і бажане. *Міфологічна свідомість* була більш емоційною, ніж раціональною, умовиводи в ній робились не стільки за причинними зв'язками, скільки за випадковими асоціаціями, необхідне не відділялося від випадкового. У лоні цієї міфологічної свідомості і сформувались первісні вірування і культ. Релігія народжується в міфологічній культурі як безпосередньо-чуттєва реакція на реалії людського буття первісної епохи.

Відчуття безсилля перед грізними й незрозумілими для первісної людини природними явищами особливо посилювалося під час стихійного лиха: виверження вулканів, землетрусів, повеней, лісових пожеж, посух та інших подібних явищ. Безпорадність покликала до життя *поклоніння* грізним силам природи, привела у кінцевому підсумку до її *обоження*. У релігійних віруваннях відображалися також наївні уявлення первісних людей про навколишню дійсність, їхнє ставлення до тваринного та рослинного світу. Нарешті, релігійно-фантастичної форми набрали стосунки між людьми в межах

родоплемінної спільноти. Отже, релігійні вірування й культу первісних людей склалися поступово з різних, у тому числі й ілюзорних, уявлень, а також зумовлених цим емоцій та дій.

Конкретна реконструкція процесу виникнення релігії є складним питанням, яке ще не знайшло загальноприйнятого рішення в релігієзнавчій літературі. Дослідники згодні з тим, що більшості первісних вірувань були притаманні такі *особливості*:

- *відсутність абстрактних уявлень про Бога* як надприродну силу, що управляє всім; первісні люди поклонялись безпосередньо матеріальним предметам, природним явищам, тваринам і рослинам, що наділялися надприродними якостями;
- *«злиття» життя і культової діяльності*, тобто будь-яка дія первісної людини відбувалася відповідно до певних правил, пов'язаних з уявленнями про їх вплив на надприродні сили;
- релігійні культу носили *родоплемінний характер* – кожен рід і плем'я мали свої культу.

Ранні, або родоплемінні, форми релігії ще і *нині* поширені в деяких районах Азії, Африки, Австралії, Америки, Індії, Океанії. Це складний конгломерат місцевих традицій, обрядів і ритуалів, які супроводжують людину на різні етапах її життя – від народження до поховання. *Племінним релігіям властиві*:

- поклоніння духам (природи, предків), яким спочатку надавали зооморфних, а згодом – антропоморфних рис;
- відсутність професійних служителів культу;
- відправлення культу у формі особливого для кожного племені святкування, що супроводжується магічними обрядами (танцями, іграми).

14.2. Ранні форми релігії

До *ранніх форм релігії* належать: магія, фетишизм, тотемізм, рільницький культ, шаманство, анімізм та культ предків.

Магія (від давньогрецького – ворожба) – віра в існування *надприродних* засобів впливу на навколишній світ, це система прийомів, заснованих на вірі в можливість *примусити* надприродні сили здійснити бажане. Іншими словами, це сукупність дій, обрядів та церемоній, що пов'язані з вірою у надприродні сутності та з вірою у можливість впливати на ці сутності, а з їх допомогою – і на хід

подій у реальному світі. Магія створює враження, що людина може *змінити* реальність не лише своєю працею, тобто природним способом, а й особливими символічними діями, обрядами й ритуалами, тобто *надприродним* шляхом.

Фетишизм (від португальського – річ для чаклунства; фетиш означає талісман, амулет) – віра в існування *надприродних* властивостей у матеріальних предметів, поклоніння предметам найближчого оточення людини (як правило, неживим). До реальної користі предметів додаються їхні «*потойбічні*» властивості бути помічниками й захисниками людей. Порівняно з магією фетишизм є складнішою формою релігії. Якщо магія посилювала віру в можливість впливу людини на природу, то фетишизм наділяв надприродними якостями ще й певні матеріальні об'єкти.

Тотемізм (мовою одного з індіанських племен «тотем» – його рід) – віра в надприродну *спорідненість* людських колективів із певними видами тварин, рослин чи явищ. Тотемізм – це породження властивого міфологічній свідомості *антропоморфізму*, тобто олюднення оточуючого світу, наділення його людиноподібними рисами. Наш древній предок не виділяв себе з оточуючого світу, він відчував *кровну спорідненість* із ним. Головними об'єктами поклоніння були *тотемні духи*, їм приносили жертви, для них танцювали, співали, ушановували їхні зображення. Убивати і з'їдати тотем можна було лише *за умови дотримання* певних релігійних процедур – *ритуалів та обрядів*. Тотемістичні елементи *увійшли до складу всіх сучасних релігій*; особливо відчутним є вплив тотемізму в індуїзмі.

Рільницький культ – поклоніння двійникам тих чинників природи, які впливають на врожаї.

Шаманство – віра у можливість спілкування людини з духом, яка доступна древнім професійним служителям культу – шаманам, які здатні приводити себе в *екстатичний стан* (евенкійською мовою «шаман» означає «несамовитий») і виступати нібито в ролі *посередника* між людиною і духами.

Анімізм (від лат. *anima* – душа) – віра в існування у матеріальних об'єктів і процесів *надприродних двійників*, тобто це віра в душу і духів людського тіла, тварин, знарядь праці, війни, хвороби тощо. Анімістичні уявлення передбачають існування душі як внутрішнього джерела діяльності всіх живих істот, своєрідного внутрішнього двигуна. У багатьох народів головними двійниками, яких найбільше поважали первісні анімісти, були *душі померлих*.

Від анімізму вже зовсім недалеко до віровчень епохи цивілізації. На цьому шляху у всіх народів був ще один ступінь – *культ*

предків. Він складається на основі поховальних обрядів і віри в посмертне існування душ.

Необхідність пояснення різних явищ природи й суспільного життя привела до появи *міфології*, про яку вже йшлося в темі «Первісна культура».

З розпадом родових відносин, посиленням соціального розшарування і різким зростанням ролі племінної знаті на місце культу предків приходять *культ вождів* – міфічних родоначальників, чий душі підносяться над душами інших сородичів. Від поклоніння родоначальникам і вождям племен, яких міфологічна свідомість єдиноплемінників наділяє легендарними якостями і вмінням творити чудеса, зовсім недалеко до *ідеї божеств* – особливо могутніх істот, що підносяться над душами і духами і здійснюють чудеса не епізодично, а постійно. Коли процеси перетворення архаїчного суспільства в ранньокласове і формування інститутів держави поглибилися ще більше, предки набули виключного значення для *освячення (легітимізації) влади правителя*.

Перехід до землеробства і скотарства – найважливіша віха в історії людства – мав наслідком виникнення більш складних релігійних уявлень, появу нових та ускладнення старих релігійних обрядів і свят. Поклоніння духам в образах тварин поступово витісняється *антропоморфізмом*, тобто уявленням про те, що *духи мають людський вигляд*. Із занепадом первісної общини й розшаруванням суспільства з численного сонму духів виокремлюються наймогутніші представники надприродного світу – *боги*. Поступово складається *пантеон*, у якому у своєрідній формі відображається земна соціальна ієрархія. Особливе місце посідає *бог-покровитель наймогутнішого племені в союзі племен*.

З часом релігія використовується також для зміцнення впливу родової верхівки – вождів, старійшин – на рядових членів роду. Складається інститут *жерців*, тобто професійних священнослужителів, які керували релігійними церемоніями та святкуваннями і здійснювали жертвопринесення на честь богів.

Богослови іменують ранні вірування *язичництвом*, тобто релігіями хибними, такими, що не знають істинного Бога. Для пізніх родоплемінних вірувань характерне *багатобожжя* – політеїзм. Але язичництво різних етносів склало ту *вихідну основу*, з якої народилися древні релігії цивілізованого світу, у яких ідея бога посідає центральне місце. З виникненням *класового суспільства* і утворенням держав формуються *національні релігії*. В їхньому лоні у деяких етносів багатобожжя витісняється *монотеїзмом* – вірою в

єдиного Бога-Творця, а деякі національні релігії поширюються серед багатьох народів і стають *світовими*.

Питання для самоконтролю

1. На якому етапі розвитку людства виникає релігія? Які основні причини її виникнення?
2. Які Ви знаєте ранні форми релігії?
3. Які явища природи обожнюються в первісних суспільствах найчастіше й чому саме?
4. Дайте визначення магії та назвіть її основні види.
5. Визначте поняття «монотеїзм» та «політеїзм».
6. Що таке фетишизм? Як Ви вважаєте, чи існують сучасні прояви фетишизму?
8. Що таке табу і які його функції у первісному суспільстві?
9. Що являє собою тотемізм? Які його основні риси?

Завдання до самостійної роботи

1. Розкрийте зміст основних форм ранніх релігійних уявлень.
2. Аналізуючи різні форми первісної релігії, зробіть висновок, у якому напрямку змінюються уявлення давніх людей про надприродний світ.
3. Визначте місце анімізму серед інших первісних релігійних вірувань та спробуйте прослідкувати подальший розвиток анімістичних уявлень у світогляді висококультурних народів.
4. Проаналізуйте відмінності між анімізмом та тотемізмом.
5. Охарактеризуйте основні функції, які виконували табу в первісному суспільстві. Як, на Вашу думку, співвідносяться між собою табу та магія?
6. Охарактеризуйте основні види магії. Що, на Ваш погляд, є причинами сучасних захоплень магією?
7. Заповніть таблицю «Ранні форми релігії» за такими параметрами: назва релігійного вірування, його характерні риси, чи збереглася ця форма у свідомості сучасної людини.

Тематика рефератів та доповідей

1. Соціально-історичні та психологічні передумови ранніх форм релігійних уявлень.
2. Фетишизм та фетишизація у сучасному суспільстві.
3. Тотемізм та його культурно-історичні прояви.
4. Проблема історичної послідовності виникнення та розвитку ранніх форм релігії.
5. Магія та її основні види.

Тема 15

НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНІ РЕЛІГІЇ

Зміст теми

- 15.1. Етнічні релігії, їх сутнісні ознаки та класифікація.
- 15.2. Ранні національні релігії.
 - 15.2.1. Релігійні уявлення Давнього Єгипту.
 - 15.2.2. Релігія Давньої Греції.
 - 15.2.3. Релігійні вірування давніх римлян.
- 15.3. Пізні національні релігії.
 - 15.3.3.1. Зороастризм – стародавня релігія Ірану.
 - 15.3.3.2. Специфіка індуїзму як національної релігії Індії.
 - 15.3.3.3. Конфуціанство – національна релігія Китаю.
 - 15.3.3.4. Іудаїзм – національна монотеїстична релігія.

15.1. Національні релігії, їх сутнісні ознаки та класифікація

З виникненням у IV тисячолітті до н. е. перших великих цивілізацій трансформуються зміст та функції релігійних вірувань. Родоплемінні зв'язки поступаються місцем по-

літичному об'єднанню людей, де індивіди мали підпорядковуватися державному примусу та закону. Класова структура суспільства виявилася внутрішньо глибоко суперечливою: свобода небагатьох забезпечувалася поневоленням більшості. Таке суспільство, роз'єднане нерівністю і ворожнечею, потребувало об'єднуючої і регулюючої духовної сили, що і стало *однією з найважливіших функцій* релігії. Боги в уяві народів давніх цивілізацій виступали зосередженням влади над природою і людським суспільством.

Релігія теж стає значно складнішою, головними об'єктами поклоніння виступають уже не духи, а боги, з'являється релігійна організація, що забезпечує дотримання релігійних обрядів, захист існуючих соціальних порядків та впровадження релігійних ідей.

У різних цивілізаціях формуються певні релігійні уявлення, вірування, культи, які засвідчують неповторну *своєрідність* історичного буття кожного народу. Релігійні системи, що функціонували чи й нині продовжують функціонувати в межах окремих державних утворень або переважно серед представників певних етнічних спільнот називають етнічними, етнічно-державними, або *національними*. Вони, у свою чергу, поділяються на *ранні* та *пізні*.

15.2. Ранні національні релігії

До ранніх національних релігій належать: релігія Стародавнього Єгипту; релігія Давньої Месопотамії; Давньогрецька релігія; Давньоримська релігія; релігії Мезоамерики. Цим релігіям притаманний ряд загальних спільних рис:

- *політеїзм* (від грецьк. *poly* – багато, *theos* – бог), тобто багатобожжя. З-поміж багатьох богів, як правило, виділялось декілька найголовніших, а серед них – верховний бог, який вважався повелителем як богів, так і людей, законодавцем і охоронником суспільних порядків. Решта ж головних божеств виступали його помічниками, що забезпечували впорядкування окремих сфер земного і «потойбічного» життя;
- зародження уявлень про *потойбічний світ* і вчень про «загробне» *воздаяння*, тобто наявність причинного зв'язку між тим, як поводи́ла себе людина під час земного життя та її долю у житті потойбічному. Праведників очікувала посмертна винагорода, а грішників – посмертна кара;

- поява спеціалізованої складної *обрядової діяльності* – ритуалів, молитов, церемоній, зокрема обов'язковість *жертвоприношень* у вигляді цінних продуктів харчування чи речей, а часто і кривавих пожертвувань тварин і навіть людей. При цьому в окрему групу виділяються *виконавці і керівники* обрядів та ритуалів, що мають виключне право тлумачити істини віровчення – стан священнослужителів.

15.2.1. Релігійні уявлення Давнього Єгипту

Найбільш істотною рисою культури *Давнього Єгипту* був її *сакральний*, теократичний характер, виражений у культурі обоженного фараона і загробного життя, тобто у вірі в можливість безсмертя. Відомий давньогрецький історик Геродот висловив думку, що єгиптяни – найнабожніші за всіх людей. Єгиптяни вірили, що боги є повновладними господарями світу, вони уявлялися їм як *сила життя* у всій її повноті. Перш за все, єгиптяни обожнювали *Сонце*, а свого фараона вважали сином головного бога – бога Сонця Ра. Влада фараона розповсюджувалася не лише на людей, але і на весь світ. Вважалося, що фараон своєю персоною підтримував рівновагу світу, гармонію і справедливість відповідно до принципів справедливості *Маат*, охороняючи країну від хаосу і утверджуючи порядок, бажаний богам. *Фараон розглядався як живий бог*, що контролює щорічні розливи Нілу і допомагає землі в достатку рости ячмінь і пшеницю.

Давні єгиптяни шанували багато богів. *Єгипетський пантеон* був величезний і сягав глибокої древності. Кожний регіон мав своїх богів, які, зазвичай, групувалися в тріади на чолі з головним богом. Скажімо, у Геліополі це був бог вечірнього сонця – Атум, у Фівах – бог сонця Амон, у Мемфісі – творець і родоначальник усього – Пта(х) тощо. Кожного з богів символізувала певна священна тварина, що було відлунням давніх часів, коли тварини вважалися прародителями роду, тобто в релігії стародавніх єгиптян мав місце сильний вплив *тотемізму*. Тому божества найдавнішого періоду представляються *звіроликими* – у вигляді сокола, бика, кішки, корови, змії, барана і т. д. У храмах тримали священних тварин, що уособлювали богів, після смерті їх бальзамували та ховали на спеціальних кладовищах. Найбільш обожнюваними тваринами вважалися: бик Апіс, корова Хатхор, баран Хнум, крокодил Себек, кішка Бастет, шакал Анубіс, сокол Гор. Єгиптяни також шанували дерева і рослини, серед яких особливо виділяли лотос, з квітки якого, як вони вважали, вийшов бог Сонця Ра.

З часом певні місцеві боги починали шануватися в усій країні, що відображало піднесенням того чи іншого політично-релігійного центру, коли до влади приходили різні династії фараонів. Проте всюди, хоча і в різних формах, шанувався Великий пантеон – найважливіші первинні боги, прародителі всіх інших божеств і людей. Так, *Осірісу* поклонялися як богу вмираючої і воскресаючої природи, втіленню добра. Дружиною і сестрою Осіріса була *Ісіда* (Ізіда) – богиня родючості, що уособлювала подружню вірність та материнство і зазвичай зображалась як жінка з рогами корови. Син Ісіди і Осіріса *Гор* шанувався як бог Сонця, що перемагає сили темряви; він втілювався в образі сокола. Повсюди поклонялися *Маат* – богині істини і порядку, *Хатхор* – богині неба, любові, жіночості і краси, котра у найдавніші часи шанувалась як небесна корова, що народила Сонце, *Тоту* – богу мудрості і знань, письма, священною твариною якого була птиця ібіс, а також павіан тощо.

Дуже важливою рисою культури Давнього Єгипту був протест проти смерті. Єгиптяни вірили у можливість *безсмертя душі*, створивши віровчення, згідно з яким смерть не означала кінець, а відкривала можливість вічного прекрасного життя. При цьому ключове місце у давньоєгипетській релігії посідала віра у *загробне воздаяння*: за добрі та злі справи людина мала відповідати перед судом володаря померлих – *бога Осіріса*. Посмертна доля людини залежала від її поведінки на протязі житті – від того, чи була вона доброю, справедливою, чи допомагала ближнім, чи завдавала їм болю і зла.

Таким чином, віра в загробне життя пов'язувалася єгиптянами з *вмираючим і воскресаючим богом* Осірісом. Згідно з міфом, Осіріс, будучи вбитим своїм підступним братом, воскрес і, торжествуючи над смертю, став властителем царства мертвих. Воскресіння Осіріса вважалося у єгиптян *запорукою їх особистого воскресіння та безсмертя* у потойбічному світі. Той, що поклоняється Осірісу, мав надію розділити його долю і знов відродитися до життя після смерті. Згідно з уявленнями єгиптян, сутність людини виражалась в нерозривній єдності її тіла, кількох душ, імені та тіні. Кожна людина мала декілька найважливіших характеристик: *Сах* – тіло, *Шунт* – її тінь, *Рен* – ім'я, *Ах* – її привид, *Ба* – прояв сутності; провідна роль належала *Ка* – душі людини, її безсмертному двійнику. Зі смертю, вважали єгиптяни, гине лише матеріальна основа людини, нематеріальної ж сутності смерть не стосується, і душа буде жити вічно, якщо для цього будуть створені необхідні умови. Основною умовою загробного життя вони вважали *збереження тіла* померло-

го, його тілесного образу, тому єгиптяни величезну увагу приділяли будівництву гробниць, бальзамуванню небіжчиків.

У потойбічному світі душа померлого могла врятуватися від гатяох небезпек, подолати усі перешкоди лише за допомогою особливих молитов та заклинань, викладених у єгипетській «Книзі мертвих». Передбачалося, що, коли шлях цей успішно пройдений, то єгиптянин потрапляв у чертог Обою істин, де перебуває сам Осіріс, оточений іншими богами. Тут відбувався суд над померлим. Для цього на одну шальку вагів клали його серце, а на іншу – страусине перо богині істини і справедливості Маат. Боги ставили запитання, померлий відповідав, а ваги контролювали правильність відповіді. Перелік питань та відповідей був по суті зведенням етичних норм єгиптян. Відповіді завжди мали бути заперечними: «...*Я не коїв зла людям... Я не мучив тварин ... Я не здійснював насильства над бідним ... Я не крав... Я не заздрих... Я не лицемірів... Я не брехав... Я не марнословив... Я не вчиняв перелюбу... Я не був глухим до праведної промови... Я не ображав іншого... Я не піднімав руку на слабкого... Я не був причиною сліз... Я нікого не вбивав... Я ні до кого не посилав вбивць... Я не вживав мерзенних слів... Я чистий*». Зваживши всі «за» і «проти», Осіріс виносив вирок. Якщо рішення було негативним, померлий повинен був закінчити своє існування в утробі страшного чудовиська Амеліт – істоти з пащею крокодила, тілом бегемота і гієни, гривовою лева. Якщо ж рішення було позитивним, померлий потрапляв у царство Осіріса, де й жив вічно.

Служіння богам здійснювали *жерці*, що виділилися в особливу касту. Вони зробили великий внесок у накопичення астрономічних, математичних та медичних знань. Але головним їхнім заняттям було здійснення магічних *всесильними обрядів і заклинань*, без яких померлий не міг потрапити у загробний світ, а земля переставала плодоносити. Єгипетське жрецтво сконцентрувало у своїх руках особливу владу, було досить впливовим: воно брало участь у керівництві державою, входило до близького оточення фараона, приводило до влади одні династії фараонів і скидало інші.

Релігія являла собою *осередок і духовну опору* життя людини і суспільства Давнього Єгипту, завдяки якій єгипетська держава епохи фараонів зберігала свою стабільність упродовж трьох тисячоліть. Лише після завоювання Єгипту персами у 525 р. до н.е. та пізніше О. Македонським релігія стародавнього Єгипту поступила-ся місцем спочатку елліністичним культам, а потім християнству та ісламу, остаточно вона згасла у кінці IV століття нової ери.

15.2.2. Релігія Давньої Греції

Релігія Стародавньої Греції *політеїстична і антропоморфна*, вона почалася з міфології і в міфології знайшла своє найкраще вираження. Олімпійська ієрархія богів своє класичне завершення набуває наприкінці VI- початку V століття до н.е.

Олімпійський *пантеон* очолював отець і повелитель усіх богів і людей *Зевс*. Окрім нього, до олімпійського пантеону належать: *Гера* – головна з богинь, дружина Зевса, покровителька заміжніх жінок і дітей, родинного життя, подружньої вірності; *Посейдон* – володар моря і покровитель мореплавства; *Афіна* – богиня мудрості, покровителька наук та мистецтва; *Артеміда* – богиня полювання, покровителька тварин та породіль; *Аполлон* – покровитель мистецтва та наук; *Асклепій* – бог-цілитель; *Пан* – бог пастухів; *Афродіта* – богиня кохання та краси; *Арес* – бог війни; *Гефест* – бог земного вогню і ковальського ремесла; *Гестія* – богиня сімейного вогнища; *Гермес* – бог торгівлі; *Діонісій* – бог виноградарства та виноробства.; *Феміда* – богиня правосуддя; *Немесіда* – богиня покарання; *Ніка* – богиня перемоги.

Для греків олімпійські боги *не були творцями світу*, вони захопили його у готовому вигляді, подолавши титанів. Грецька міфологія вважала, що світ вічний. Грецькі боги *схожі на людей*, їх спосіб життя мало чим відрізнявся від людського, їм притаманні усі людські якості, у тому числі і негативні. Головна відмінність небожителів полягала в їхньому *безсмерті* та надприродній *могутності*. Таке антропоморфне уявлення греків про своїх богів неминуче викликало відповідне ставлення до них – в їх очах боги були зрозумілими *людиноподібними* істотами. Поруч з олімпійськими богами в давньогрецькій міфології виникає значна кількість *героїв* – напівбогів за своїм походженням. Тільки в Греції герої користувалися досить високим культовим престижем і навіть могли досягти безсмертя (Геракл). Тим самим розвивається ідея людини як *богоборця*, що готовий сперечатися з богами, викликати їх на змагання тощо.

Грецька міфологія пронизана *ідеєю порядку*. Світ олімпійських богів і видатних героїв характеризується мірою і гармонією, хоча в нього і вторгається *протилежне, хаотичне* начало, втілене в образі бога Діоніса. Найтяжчі людські гріхи перед лицем богів – перехід людини за рамки *міри*. Того з людей, хто посягає на гармонію і розумну впорядкованість (космос), встановлену божественною владою, боги карають. Вони здатні проявляти довготерпіння, але коли

смертні порушують межі допустимого, коли проявляють надмірну гординю, це може призвести до їх смерті.

Досить виразно в грецькій міфології розроблена *ідея людини*. Люди од самого початку вважаються частиною космічного організму, вони мають безсмертну душу, тіло ж є лише тимчасовим місцезнаходженням душі. Проте в грецькій релігії майже не розвинена ідея загробного воздаяння, *потойбічної винагороди тут не існувало*. Посмертна доля людини, згідно з уявленнями давніх греків, незавидна – жалюгідне перебування душі у вигляді блідих тіней у підземному царстві Аїда. Життя людини од самого початку визначається *долею*, котру уособлювали три Мойри. Людська доля є вираженням вселенського закону справедливості. Саме відчуття справедливості відрізняє людей від тварин. Основний обов'язок людини – *бути справедливим*, шанувати богів, *виконуючи ритуал*.

Особливості давньогрецького культу зумовлювалися сприйняттям богів як могутніх, але *зрозумілих* істот, що в обмін на жертвоприношення мали виконувати людські прохання. В жертву богам приносились як різні продукти, так і тварини (котрі мали бути бездоганними), а іноді, хоча й дуже рідко – люди. Релігійні обряди також включали покладання вінків на вівтарі, прикрашення ними статуй богів, *співи священних гімнів* чи молитов. Важливе місце займали *полісні* культу, котрі сприймалися як загальнонародна державна справа (наприклад, панафінеї). У Давній Греції, на відміну від Давнього Єгипту, жерці не були відокремленою привілейованою кастою і фактично були *держаними службовцями*, що підкорялися законам, обов'язковим і для інших громадян. Вони не навчали релігії, не створювали богословських праць, хоча й мали певний вплив в суспільстві.

У Давній Греції вшановувались жерці, котрі здійснювали пророкування майбутнього від імені богів. В особливих святилищах – *оракулах* боги *через жерців* давали відповіді на запитання людей. Найбільш прославленим було *святилище Аполлона в Дельфах*, біля підніжжя гори Парнас. Біля ущелини в скелі, звідки виходили одурманюючі випари, сиділа жриця Аполлона піфія, що під впливом випарів починала промовляти незв'язні слова, які вважались звісткою від самого бога щодо майбутнього. Ці слова потім витлумачувалися іншими жерцями для відвідувачів. Тим самим Дельфійські жерці мали великий авторитет, могли серйозно впливати на події і навіть втручатися в державні справи.

Велліністичну епоху полісна релігія спочатку витісняється різними релігійно-містичними течіями і філософськими вченнями, а

з появою християнства релігія стародавніх греків остаточно відкидається.

15.2.3. Релігійні вірування давніх римлян

Давньоримська релігія має ряд спільних рис з давньогрецькою, що обумовлено частково схожими історичними умовами та прямим впливом, в той же час відрізнялася певною своєрідністю.

Найдавнішим витоком релігійних вірувань та обрядів римлян була *сімейно-родова* релігія. Римляни вірили в душі померлих – *мани*, які вважалися покровителями сім'ї та роду, в *пенатів* (від *penus* – провізія, запаси їжі) – домашніх духів-оберегів, у *ларів* – духів-покровителів (*lares familiaris* – духи сім'ї, *lares permarini* – духи мореплавств, *lares militares* – духи військових). У кожного члена сім'ї був свій *геній*, котрий вважався виразом сили даної людини, його енергії і здібностей. Усіма домашніми шанувався геній батька – *genius domus*. Сімейно-родовий культ був пов'язаний у римлян також з *архаїчним шануванням вогню*, який пізніше набув загальнодержавної форми.

Також здавна римляни шанували різних *богів*, наприклад, *Юпітера* – бога неба, світла, володаря погоди і дощу, носія перемоги; *Юнону* – дружину Юпітера. Багато з богів за своїм походженням були пов'язані з землеробськими культурами. Так, наприклад, *Марс* вважався богом війни, однак був також покровителем землеробства та скотарства; *Венера*, богиня любові й краси, у той же час вважалася божеством садівництва й виноградарства; *Мінерва* – богиню родючості, покровительку мирної праці, наук і мудрості, а також ремесел, медицини і мистецтва. Крім того, римляни населяли весь світ, усі предмети і явища численними дрібними божествами і духами, широко практикували ворожіння і різноманітні магичні дії.

У створенні початкової староримської релігії величезна заслуга належить одному з царів Риму – Нумі Помпілію, який вирішив підкріпити дію права і закону опорою на *страх перед богами*. Він встановив порядок жертвоприношень, заснував посаду верховного жерця бога Юпітера, призначив жерців богів Марса і Квіріна, посаду понтифіка, який мав наглядати за здійсненням жертвоприношень, тобто започаткував впорядкування культу, формальна сторона якого пізніше набула у давньоримській релігії особливого значення. Римляни вважали дуже важливим старанне дотримання всіх обрядових норм і встановлених формул, оскільки найменше порушення їх у діях чи словах, зокрема, у вимовлянні імені бога,

могло розсердити бога, і тоді весь обряд втрачав дієвість. Тому усі звернення до богів, магичні формули, заклинання, були *чітко унормовані*: причому їх применшення вважалося зневагою до того божества, до якого в даний момент зверталися, а їх перебільшення – зневагою до інших богів.

По мірі зростання римської держави, приєднання до неї нових територій римський пантеон збагачувався новими богами і богинями, причому особливо відчутним був вплив Греції: римляни стали шанувати і грецьких богів, наприклад, Аполлона, Геракла (потім Геркулес). При цьому римські боги стали ототожнюватися з грецькими: Юпітер – із Зевсом, Юнона – з Герою, Мінерва – з Афіною, Діана – з Артемідою, Марс – з Аресом, Венера – з Афродітою, Веста – з грецькою богинею Гестією.

На початок II ст. до н.е., остаточно склався культ *12 головних римських богів*: *Юпітер* – цар богів, бог грому і блискавки; *Юнона*, його сестра і дружина – покровителька жінок і материнства; *Нептун* – бог моря і покровитель мореплавства; *Мінерва* – богиня воїнів, покровителька ремесла; *Марс* – бог війни; *Венера* – богиня краси і кохання; *Аполлон* – покровитель музики, мистецтва, лікарів та віщунів, бог Сонця; *Діана* – богиня Місяця і полювання; *Вулкан* – бог ковалів та ремісників; *Меркурій* – бог торгівлі, вісник Юпітера; *Церера* – богиня землеробства; *Веста* – богиня домашнього вогнища та держави. Веста вважалась покровительницею Риму, її ім'я походило від слова «горіти» і саме вогонь був її єдиним зримим ликом. Цій богині належало виняткове положення в системі культу і лише її храми мали округлу в основі форму.

Римський культ зводився до виконання в точно визначені моменти і в точно визначених формах певних обрядів, жертвоприношень, до виголошування узаконених ритуальних формул. Винятково важливою формою культу була *мантика* – *система ворожби*. Перед кожною важливою подією суспільного характеру – перед початком війни, укладанням миру, побудовою храму чи іншої споруди – римляни зверталися до бога за дозволом на це. Найбільш поширеними *способами* мантики були:

- *ауспіції* – ворожба на польоті птахів, або спостереження за тим, як священні кури клюють зерно;
- *гаруспіції* – ворожба на нутрощах тварин, принесених у жертву;
- *ворожба* на основі спостережень за незвичайними явищами природи, які вважалися злими знаменнями.

У римському суспільстві існувало численне жречество; жерці були посадовими особами держави, а усі релігійні справи вирішував сенат. Посада жерця була *виборною*, вона не оплачувалася, однак була впливовою. Хоча у Римі не було особливого жрецького стану, проте тут здавна існували *жрецькі колегії*. Кожна колегія мала свою спеціалізацію: наприклад, *жерці-фламینی* обслуговували одного якогось бога; *жерці-авгури* ворожили за характером польоту птахів; *понтіфіки* – посадові особи, що сліdkували за календарем, призначенням свят. Особливою шанною користувалися *весталки* – жриці богині Вести, котрі підтримували вогнище в її храмі. Навіть магістрати мали поступатися їм дорогою, а коли весталка зустрічала злочинця, якого вели на страту, то закон звільняв його від покарання. Будучи представницями знатних родів, весталки залишались у званні жерців 30 років, і давали обітницю безшлюбності і строгої цнотливості, порушення якої суворо каралось – їх живцем закопували в землю.

У період Римської імперії починається обоження імператорської влади. Обоження імператорів, спочатку посмертне, а потім і за життя, почалося з Юлія Цезаря, який підкреслював свою належність до безсмертних богів. Йому першому був влаштований «апофеоз» – офіційні божественні почесні після смерті. До імені спадкоємця Юлія Цезаря – Октавіана, що набув необмеженої влади, було додано ім'я «Август», тобто «звеличений богами», «рівний богам». Великого значення набув культ *генія* Августа, що безпосередньо стверджував його виняткову владу. Август став верховним жерцем – великим понтіфіком, також авгуром та ін. Культ Августа поширювався і в завойованих Римом країнах: наприклад, в Єгипті він вважався фараоном і сином бога Сонця Ра. Після смерті Августа сенат ухвалив спорудити йому храм і встановити його культ. Імператор Калігула вже за життя проголосив себе богом і навіть наказав замінити голови на статуях грецьких богів зображенням власної, був введений офіційний культ «генія імператора». Таким чином, обоження імператора ставало головним змістом римської релігії, яка привчала до дисципліни і підлеглості. Зі свого боку імператорська влада здійснювала безпосереднє управління всіма релігійними справами і в таких умовах потреби в церкві не було.

На пізніх етапах існування Римської імперії в ній підсилюється *вплив східних культів*, що обіцяли стражденним *потойбічне щасливе життя*, якого вони не могли одержати від численних римських богів – адже у традиційній римській релігії *уявлення про потойбічний світ були невиразними*.

Серед східних культів з'явилась і нова релігія, якій належало велике майбутнє. Це було *християнство*, що зародилося в першій половині I ст. н.е. в Палестині як одна із сект іудейської релігії. В силу цілого ряду якостей і специфічних історичних умов розвитку, про які буде мова в наступних розділах, воно поступово набрало великого значення і в кінцевому підсумку стало державною релігією Римської імперії.

Римська релігія, що продовжувала існувати в той час, коли почало розвиватися християнство, була терпимою до чужих богів і культів, особливо до богів підкорених Римом народів, оскільки шукала їхньої підтримки у зміцненні своєї влади. Правда, вимагалось, в усякому разі формально, визнавати пріоритет римських богів, що репрезентували державу.

15.3. Пізні національні релігії

До *пізніх* етнічних релігій відносяться: зороастризм (Іран); індуїзм, джайнізм, сикхізм (Індія); конфуціанство, даосизм (Китай); синтоїзм (Японія); іудаїзм (релігія євреїв у багатьох країнах світу) та ін. Основними *рисами* пізніх національних релігій є те, що вони у своїй більшості існують до нашого часу. Більшість серед них *політеїстичні*, але є й *монотеїстичні* (іудаїзм, сикхізм). Змінюється характер жертвоприношень: жертви тварин значно скорочені, від людських жертвоприношень відмовилися зовсім. Також на цьому етапі у більшості національних релігій першорядного значення набуває *вчення про потойбічне життя*.

На характеристиці деяких із цих пізніх етнічних релігій зупинимось докладніше.

15.3.1. Зороастризм – стародавня релігія Ірану

Зороастризм – релігія, що була поширена у древності і ранньому Середньовіччі в ряді країн Близького та Середнього Сходу і була пануючою релігією в давньоіранських імперіях приблизно з VI ст. до н.е. по VII ст. н.е. Зороастризм був державною релігією Ірану до його завоювання арабами. Його засновник – *пророк Заратуштра*. Греки вимовляли це ім'я як Зороастр (від грець. астрон – зірка), оскільки вони вважали Заратуштру мудрецем-астрологом, і в та-

кій формі ім'я пророка прийшло до європейців. Звідси і назва цієї релігії. Вчення Заратуштри викладене в *Авесті* – збірці священних книг, що відображали релігійні вірування і міфологічні уявлення давньоіранських племен. Текст Авести складається з 3-х головних книг: «Ясна», «Яшти», «Відеват». Найдавніша частина Авести – *Гати* (гімни та молитви) вважаються написаними самим Заратуштрою, інші частини написані послідовниками пророка.

Основна риса зороастризму – *дуалізм*. Згідно з його віровченням, в основі світу лежить боротьба між злом і добром, яка ніколи не припиняється. Світле начало уособлює добрий бог *Агура-Мазда*; темне, зле – *Ангра-Майнью*. Кожний з богів очолює сонм духів: світла і добра – ахурів, і зла – девів. Обидва великих божества вважаються рівноправними творцями світу. Перший створив усе добре, розумне, корисне; другий – усе погане і шкідливе. Це стосується і області етики: правда, добро, справедливість протистоять брехні, злу, підлості.

Агура-Мазда та Ангра-Майнью *борються за людину*. Вона створена Агура-Маздою, але *вільна* у виборі між добром та злом. Таким чином, у зороастризмі важлива роль відводилась *духовному вдосконаленню* людини, котра розглядається як арена битви світових сил. Головна увага зосереджувалась на діяльності людини, котра заснована на тріаді «добрі помисли, добрі слова, добрі справи», «зрікаюся злих помислів, злих слів, злих справ» (Авеста). Зороастризм закликав людину до чистоти і порядку, вчив співчуттю до людей і вдячності, вимагав виконувати свої зобов'язання. У культурі зороастризму особливе значення надається вогню як очищувальній силі.

Зороастризм визнавав *безсмертя душі*. Маючи *свободу вибору* свого місця в житті, людина могла стати на сторону добра чи зла їх вічній боротьбі і відповідно заслужити або посмертне блаженство, або страшні муки. Те, куди попаде її душа після смерті – до пекла чи до раю – залежало від її поведінки.

Міфологія зороастризму розробила *есхатологічне* вчення про кінець світу і страшний суд – поділ усіх людей на праведників і грішників. Людська історія в зороастризмі поділяється на три ери: *Творення, Змішування, Розділення*. Нині триває ера Змішування, тобто боротьби проти зла, проте прийде мить остаточної перемоги над злом в еру Розділення. У день Останнього Суду грішники помруть назавжди, а праведні, яким Агура-Мазда дасть напій безсмертя, будуть жити вічно і щасливо.

Зороастрійське віровчення було *унікальним* для свого часу. Багато його положень глибоко благородні і *моральні*. Тому не ви-

падково, що більш пізні релігії – іудаїзм, християнство, іслам – багато чого *запозичили* із зороастризму. Усі ці релігії пропонують слідувати високим нормам моралі і строгим правилам поведінки. Зокрема, великий вплив на християнство мала розроблена однією з перших у зороастризмі концепція гріха як морального падіння людини. Саме в цій релігії посмертна доля людини залежить від добра або зла, напрацьованого нею за життя. Безсмертю тіла не надавалось великого значення. Головним було спасіння душі. Крім того, на християнство значно вплинуло есхатологічне вчення про кінець світу, «страшний суд», а також про пришестя «месії», який врятує людство і нарешті виграє битву добра проти зла.

15.3.2. Специфіка індуїзму як національної релігії Індії

Індуїзм – давня національна релігія Індії і за кількістю прихильників є *третьою* релігією у світі після християнства та ісламу, кількість індуїстів складає понад 1 млрд.

Індуїзм виник на *основі брахманізму* на рубежі I тис. до н.е. – I тис. н.е. У ході суперництва з буддизмом, який здійснив значний вплив на індуїзм, він у IV-VI століттях стає пануючою релігією Індії; буддизм же був поступово витіснений за межі країни.

Індуїзм зберігає основний пантеон ведичної релігії, які очолює трійця вищих богів – *Тримурті* – Брахма, Шива і Вішну. Головним у божественній трійці у ведичній традиції вважався Брахма – творець Всесвіту, без нього нічого б не було, він створив світ у багатоманітті живого і минутого. *Шива* – дуже суперечливий Бог; головною його функцією вважають *руйнівну* (бог смерті, розорення, зміни), але водночас він є *милостивим творцем життя*. Тому він символізує протиріччя світу, вічну боротьбу протилежностей: добра і зла, світла і темряви, життя і смерті, миру і війни тощо. *Вішну* – виконує *охоронну* функцію, він м'який, несуперечливий, максимально близький людям, оберігає їх від зла і нещастя, слідкує за порядком на Землі.

Священні тексти індуїзму – *Веди*. Саме із цього джерела він черпає свої ідеї та настанови, для позначення яких існує спеціальний термін «*дхарма*» – закон, обов'язок, норма життя, істина, причина, справедливість.

Релігійне вчення індуїзму має свої погляди на *будову світу*, яку пронизує єдність духовного і фізичного, взаємозалежність людини і космосу, людей і богів, чим пояснюється двоїста природа людини – нероздільна єдність духу й тіла. На цих засадах культивується

одне із центральних вчень індуїзму: положення про *переселення душ (реінкарнація), безмежне коло їх перевтілень (сансара) і закон карми (воздаяння)*. Людина – творець своєї долі, і вона не може уникнути наслідків своїх попередніх вчинків, це означає схильність індуїстів до *фаталізму* – невідворотності долі.

З ідеєю постійного переселення душ та законом карми пов'язані найістотніші особливості *індійської духовності*: заперечення насильства, потреба у самозаглибленні, гармонійний взаємозв'язок людини і природи. Характерною стає практика *аскези*, тобто зменшення життєвих потреб до мінімуму, відхід від активного суспільного життя, нехтування матеріальними цінностями.

Прихильники індуїзму певний час намагались утвердити як основний культ *Брахми*, проте, однак він не набув поширення, і тому нині в Індії розповсюдились *дві* основні течії: *вішнуїзм* – шанування бога Вішну та *шиваїзм* – шанування Шиви. У даний час в Індії переважає культ Вішну; існує віра в те, що цей бог має численні земні втілення в людей-героїв і людей-богів, зокрема Раму і Крішну, яким присвячена багата епічна література (*«Рамаяна»* та *«Махабхарата»*), серед яких згадується й втілення у Будду.

Індуїзм являє собою дуже *строкату релігію*, складний комплекс різних вірувань і культів великої кількості богів. Це релігія *абсолютного одухотворення природи і довкілля*, що вбирає у себе різні анімістичні та тотемічні уявлення: численними духами наповнені ріки, гори, ліси, обожнюються тварини, дерева, каміння, шануються покровителі людей, професій тощо. В кожній місцевій громаді існують специфічні культу і власні обряди.

В *етичному аспекті* індуїзм сповідує терплячість, смирення і покірність долі, яку можна змінити лише в майбутньому. Звідси проповідь ненасильства і миролюбності, неприпустимості платити злом за зло. *Ненасильство – ахімса* – фундаментальне поняття індуїзму, що визначає спосіб мислення і щоденну поведінку людей, які не повинні вбивати жодної живої істоти чи застосовувати силу. На противагу деяким іншим релігіям індуїзм є більш толерантним по відношенню до інших віровчень і релігійних конфесій.

15.3.3. Конфуціанство – національна релігія Китаю

Конфуціанство посідає виключно важливе місце в духовно-релігійному житті Китаю. Воно зародилося у VI ст. до н.е. і з того часу відіграє значну роль у суспільній свідомості цієї країни. Конфуціанство отримало свою назву за ім'ям засновника – Кун-цзи,

тобто вчителя Куна, а в латинській версії – *Конфуція* (551-479 до н.е.). Конфуцій народився і жив в епоху великих соціальних і політичних потрясінь, коли Китай перебував у тяжкій кризі. Влада правителя послабилася, руйнувалися патріархально-родові устої. З метою захисту суспільства від потрясінь Конфуцій розробив *суспільний ідеал*, створив вчення, котре освячує соціальний порядок у суспільстві. Це вчення, спрямоване на подолання соціального зла, виявлення його причин, пошуки засобів досягнення гармонії і щастя в суспільному житті, пронизано *раціоналізмом*. У той же час вчення Конфуція є *релігійним за своєю формою*. Воно стверджує, що всі суспільні установлення *освячені Небом*, яке вказує людині шлях правильної поведінки. Конфуцій твердив, що він не вчить нічому новому, а лише вчить дотримуватися давніх традицій, бо це єдине, що могло, на його думку, забезпечити порядок у сім'ї та державі.

Своє вчення він викладав усно. Власні твори Конфуція не збереглися. У VI-V ст. до н.е. учні Конфуція записали вислови учителя в книзі «*Лунь юй*» (Бесіди і судження). У Китаї конфуціанство *не вважається релігією*, справді воно є більшою мірою *етико-політичним вченням*. Конфуціанство від початку негативно ставилося до різних форм містицизму, підкреслюючи, що перейматися треба земним, а не небесним. Якщо в більшості релігій присутнє поняття вищої духовної істоти – Бога, то в Китаї *неможливо знайти поняття бога як такого*, відсутня віра в божественне створення світу.

Світ китайської культури суто *поцейбічний*. Тверезо мислячий китаєць менше задумувався над таємницями буття, проблемами життя і смерті, проте він завжди бачив перед собою *еталон порядності* і вважав за свій священний обов'язок йому слідувати. У китайському світосприйнятті світ не розділений на дух і матерію, а являє собою органічну цілісність, потік станів життєвої сили. При цьому людина є співмірною космічним силам Неба і Землі і займає *центральне місце* у Всесвіті. У зв'язку з цим підхід до будь-якого явища здійснюється насамперед *з позицій вчення про моральність*. Тому конфуціанство є, перш за все, *духовним вченням про удосконалення людини*. В цьому вченні відсутні також риси *есхатології* – вчення про кінцевий смисл земної історії, про кінець світу і його переродження. Великих вчителів Китаю більше цікавило інше – *суть людини, її внутрішня природа*.

Вчення конфуціанства багатогранне. Воно охоплює уявлення про людину, суспільство і державу в їх взаєминах. Коли Вчителя

попросили в одній фразі виразити зміст свого вчення, він пояснив: «Мій Шлях – *пронизувати Єдиним*», тобто підкоряти все життя єдиній ідеї дотримання Ритуалу і проходження по Шляху – Дао. Головна мета людини, згідно з конфуціанством, полягає в прагненні досягти *моральної досконалості*. У зв'язку з цим Конфуцій основну увагу приділяв вихованню ідеальної людини – *благородного мужа (цзюнь-цзи)*. Це виховання мусить здійснюватися в душі *поваги до старших (ді), відданості правителю (чжун), синівської шани (сяо), вірності обов'язку (і)*. Кожний має виконувати свої соціальні функції. Добропорядність, моральність людини полягає саме у її прагненні *дотримуватися соціальних правил і настанов (лі)*. Важливий етичний принцип, проголошений Конфуцієм: «*не роби іншим того, чого не бажаєш собі*», «*допомагай іншим у тому, чого сам хотів би досягти*». Усе це і складає зміст центрального поняття конфуціанського вчення – *гуманності, людяності (жень)*.

Шляхетному мужу мають бути притаманні такі *рис*, як скромність, справедливість, стриманість, гідність, безкорисливість, любов до людей, почуття обов'язку, обумовлене знаннями і вищими принципами, а також благопристойність і дотримання етикету. Він має поводити себе шанобливо перед вищими, бути прихильним до простих людей і обходитися з ними справедливо. Почуття обов'язку не може бути пов'язане з якимось розрахунком. «*Благородна людина думає про обов'язок, низька людина піклується про вигоду*», – вчив Конфуцій. У поняття обов'язку входило також прагнення до знань, необхідність учитися і осягати мудрість древніх. Невід'ємним обов'язком кожної людини було шанування старших і померлих предків. Справжній «цзюнь-цзи» завжди чесний і щирий, прямодушний і безстрашний, всерозуміючий, уважний у словах і обережний у справах, байдужий до їжі, багатства, життєвого комфорту і матеріальної вигоди.

Ідеал «шляхетного мужа» повинен бути обов'язковим, перш за все, *для правителя*. Стосунки між правителем (Сином Неба, посередником між Небом і людьми) і підданими повинні будуватися за аналогією зі стосунками батька і сина: правитель мусить піклуватися про підданих, як батько, виховувати їх на власному прикладі. Його вищою метою повинні бути інтереси народу, він має бути правдивим, любити людей, заощаджувати кошти, слідувати традиціям. Конфуціанці розробили теорію так званого *небесного мандату* на управління країною, згідно з якою правитель має право керувати лише за умови, якщо він дотримується норм добродетності. Якщо

ж правитель порушує ці норми, то народ має *право насильно його скинути*.

Конфуціанство підтримує ідею *непорушного соціального порядку*, ієрархічної впорядкованості суспільства. Згідно з Конфуцієм, суспільний статус людини (поділ на «вищих» і «нижчих») і її доля *визначені Небом* і не можуть бути змінені. Діяльність правителя повинна починатися з *«виправлення імен»* («чжен мін»), тобто приведення усіх речей у відповідність до їх назви (син повинен бути сином, батько – батьком тощо), дотримання єдності слова і діла. Це означало, що кожний має знати своє місце в суспільстві і робити те, що йому належить. Такий соціальний порядок повинен лишатися незмінним. Але критерієм статусу людини в суспільстві повинні бути не багатство і знатність походження, а лише *знання і добродійність*, тобто те, наскільки людина наближається до ідеалу «цзюнь-цзи».

Соціальний порядок, що склався, освячувався *культу предків* – як мертвих, так і живих. Шанування предків, згідно з Конфуцієм, найперший обов'язок кожного. *Повага до старших, синівська шана* – найбільш важливий прояв «жень», найефективніший метод правління країною, що розглядалась як велика сім'я.

В основі здійснення всіх суспільних норм, за Конфуцієм, має бути *ритуал*, який носить сакральний характер, є *проявом волі Неба*. Шанобливе ставлення до Неба, що виражається у *виконанні ритуалу* – основа єднання людей між собою і людини з космосом.

Протягом більше двох тисяч років конфуціанство формувало розум і почуття китайців, впливало на їхні переконання, психологію, поведінку, мислення, на їхній побут і спосіб життя. У цьому розумінні конфуціанство *не поступається жодній з великих релігій світу*, а де в чому навіть перевищує їх. Конфуціанство помітно зафарбувало у свої тони всю національну культуру Китаю, національний характер його населення.

У Китаї сформувалося раціональне світорозуміння, в основі якого лежало визнання єдності соціального і природного порядків як повноти буття. Завдання розуму вбачалося не в зміні і руйнуванні цього порядку, а в слідуванні загальному шляху – *дао*, виявленні його в людському житті, природі і залучення до нього людини. Цей порядок підтримується імператором, який подібний до глави великої сім'ї, і кожна людина теж повинна слідувати своєму обов'язку.

У конкретних умовах китайської імперії конфуціанство відіграло роль основної релігії, виконувало функції офіційної державної ідеології. Не будучи релігією у повному розумінні слова,

конфуціанство стало більшим, ніж просто релігія – це також і політика, і адміністративна система, і верховний регулятор економічних і соціальних процесів – *основа всього китайського способу життя*, принцип організації китайського суспільства, квінтесенція китайської цивілізації.

15.3.4. Іудаїзм – національна монотеїстична релігія

Іудаїзм – *перша послідовно монотеїстична релігія*, одна з багатьох релігій Давнього світу, що збереглася до наших днів з невеликими змінами. Формування іудаїзму починається у другому тисячолітті до н.е. і визначається розвитком принципово нової релігійної концепції – ідеї єдиного Бога-творця і володаря Всесвіту. В якійній вождя і пророка Мойсей постає посланцем Бога Яхве.

Іудаїзм *формувався* поступово, переробляючи культурно-духовні традиції не тільки євреїв, але й інших народів Передньої Азії. В історії становлення іудаїзму виділяють *чотири етапи*. *Древній* період (приблизно в XV-XIV ст. до н.е. з утворенням Ізраїльського царства) – становлення *монотеїзму*, пов'язаного з культом Яхве. *Другий* етап – *палестинський* період. Він включає епоху незалежного існування іудейсько-ізраїльської держави. В цей час відбувається формування іудаїстської релігійної традиції. Палестинський період завершується вавилонською агресією проти Іудейського царства, завоюванням Єрусалиму, руйнуванням у 586 р. до н.е. храму і взяттям у полоненням великої кількості євреїв. *Третій* період – *епоха «другого храму»*. Він починається з повернення іудеїв із вавилонського полону в 538 р. до н.е. і відновлення Єрусалимського храму. У новій єврейській державі канонізується *П'ятикнижжя (Тора)*, тим самим зміцнюються основи віровчення. Епоха «другого храму» завершується римським завоюванням Палестини, другим руйнуванням Єрусалимського храму в 70 р. н.е. і насильницьким виселенням євреїв з історичної батьківщини. *Четвертий* період – так званий «*період діаспори*» (*розсіяння*) – I-V ст. н.е., коли євреї, позбавлені державності і розселені на значній території Римської імперії, створюють у місцях свого поселення синагоги. У діаспорі завершується формування і канонізація Талмуда.

Священними книгами іудаїзму є *Тора* і *Талмуд*. Тора – зведена назва п'яти перших книг Старого Заповіту – *П'ятикнижжя*: Буття, Вихід, Левіт, Числа і Второзаконня. Зміст книг Тори включає міфи про створення світу і людини, історію взаємин людей з Богом після вигнання Адама і Єви з раю, в періоди до і після потопу (кни-

га Буття), вчення про культ тощо. Кульмінаційним моментом Тори є розповідь про діяння пророка *Мойсея* (Моше).

Талмуд (від давньоєврейського – «ламейд» – вивчення, вчення) – багатотомний збірник іудейських догматичних правових, релігійно-філософських, моральних і побутових приписів, що склалися протягом восьми століть – від IV ст. до н.е. по IV ст. н.е.

В основі іудаїстського віровчення лежать ідеї *монотеїзму*, *богообраності* єврейського народу і *месіанства*. Ідея єдинобожжя є головним догматом іудаїзму. Вона втілюється через культ Яхве (у християнських виданнях Старого Завіту – Іегови). Згідно з переказом, *Яхве уклав з обраним народом Ізраїлю союз (завіт)*. Це свого роду договір, згідно з яким народ Ізраїлю користується заступництвом всемогутнього Бога за умови, що не відступить від *єдинобожжя* і буде вірний заповідям божим. Яхве виразив свою волю у вигляді Закону, суть якого у *десяти заповідях*, переданих Мойсею на Сінайській горі.

Вчення про *месію* (давньоєвр. – машіах, давньогр. – Христос) виникло як своєрідна відповідь на постійні соціальні та політичні потрясіння єврейського суспільства і держави. Прихід месії у світ означає кінець світу. Очікуванням кінця світу і царства справедливості пронизаний світогляд віруючого єврея. Воно символізує надію на кращі часи й одночасно є одним з найважливіших стимулів праведного життя.

Також у Торі й Талмуді викладено положення про створення світу і людини (за образом і подобою Бога), про янголів і демонів, первородний гріх, праведність, потойбічний світ, відплату, майбутнє воскресіння мертвих.

Найважливіші *релігійні свята* іудаїзму пов'язані з фактами священної історії євреїв та есхатологічними уявленнями. Особливого значення надається суботі – *Шаббат* (євр. спокій), дню, який, згідно із заповідями Мойсея, має бути присвячений Богові і слід відпочивати від усякої роботи. *Песах (Великдень)* – свято звільнення, пам'ять про вихід євреїв з єгипетського рабства відзначається за місячно-сонячним календарем у весняний місяць нісан. На 50-й день від другого дня Великодня настає свято *Шебуот (Седмиця)* – день, коли, згідно переказу, Мойсею на горі Сінай була дана Тора. *Рош Ашана* (Новий рік) святкується першого числа місяця тішрі (вересень-жовтень), *Ханука* (оновлення) святкується в листопаду-грудні, *Йом Кіпур* – свято Судного дня, коли Бог виносить кожній людині вирок «згідно з її заслугами».

Різні форми іудаїзму. У VIII ст. н. е. виникла течія *караїмів*, що відкидають шанування Талмуда, а також деякі традиційні обряди, котрі не згадані в Торі. Нині більшість караїмів проживає в Ізраїлі. *Каббала* – містична течія в іудаїзмі, її головні тексти – «Сефер Іецира» («Книга Творення») та «Зогар» («Сяяння») присвячені способам відкриття прихованого змісту Тори, в якій, за твердженням каббалістів, записане минуле та майбутнє світу і долю кожної людини. *Хасидизм* (від давньоєвр. хасид – «благочестивий», «набожний», «святий») виникає у XVIII ст. в середовищі єврейських громад Правобережної України та Польщі і, спираючись на каббалу, також стверджує, що Тора має таємний зміст, але виявити його можуть лише цадіки (праведники), котрі самі «стали Торою». Родоначальником і першим цадіком хасидизму був Ізраель бен Єлієзер (1700-1769). Хасиди – прихильники релігійного фундаменталізму, вони особливо прагнуть зберігати чистоту віри. Особливо впливовою є громада хасидів в Ізраїлі.

Головні ідеї іудаїзму були *сприйняті й адаптовані християнством*, в якому Ісуса Христа було проголошено очікуваним месією. Але іудаїзм не погоджується з тим, що поява месії вже відбулася, і продовжує чекати на його прихід. Іудаїзм надає особливого значення не стільки самій вірі, скільки *вчинку, поведінці за вірою*. У плані монотеїзму іудаїзм більш строгий, ніж християнство, яке відстоює догмат про троїчність Бога. Християнство, на відміну від іудаїзму, рішуче заперечує богообраність будь-якого народу. Іслам також багато в чому базується на іудейській традиції: у Корані значне місце посідають сюжети й персонажі, запозичені з неї.

Взагалі, іудаїзм, християнство та іслам є різними варіантами монотеїзму, їх називають *авраамічними релігіями*. *Авраам (Ібрахім)* був першою людиною, що прийняла віру в єдиного Бога. Ці релігії становлять генетично і внутрішньо пов'язані системи, які виникли на ґрунті релігії стародавнього єврейства.

Питання для самоконтролю

1. Що являють собою національні релігії і як їх можна класифікувати?
2. Які найважливіші риси давньоєгипетської релігії?
3. Що являв собою суд Осіріса?

4. Які основні риси притаманні давньогрецьким богам?
5. Назвіть головних богів олімпійського пантеону.
6. Покровителем якого полісу була богиня Афіна?
7. Як іменували в Римі духів-покровителів сім'ї та роду?
8. Назвіть основних богів римського пантеону.
9. У якій священній книзі викладене віровчення зороастризму?
10. Які основні риси притаманні зороастризму?
11. Які Ви знаєте релігії Давньої Індії?
12. У чому полягають специфічні риси індуїзму?
13. Які основні боги належать до індуїстського пантеону?
14. У чому специфічні риси конфуціанства?
15. Які особливості характеризують конфуціанський культ?
16. У чому специфіка іудаїзму як національної релігії єврейського народу?
17. У чому Ви бачите риси схожості та відмінності між іудаїзмом та християнством?
18. Який вплив мав іудаїзм на подальший розвиток релігії?

Семінар №11. Національно-державні релігії

Мета та завдання заняття: Ознайомлення з характерними рисами давньоєгипетської релігії та її впливом на більш пізні релігії; розкриття особливостей давньогрецької та давньоримської релігій, їх зв'язок з демократичними традиціями; розгляд специфічних рис зороастризму та його впливу на формування більш пізніх релігій; ознайомлення з віровченням та культовими особливостями індуїзму як важливої духовної основи культури Індії; розгляд специфічних рис конфуціанства: поєднання та співіснування у ньому рис етичного, соціально-політичного та релігійного вчення; роль конфуціанства у формуванні китайської ментальності, культурно-історичному житті Китаю; ознайомлення з особливостями віровчення і культу іудаїзму, його роллю як важливого ідейного витоку християнства та ісламу; розкриття впливу національних релігій на процес культурного розвитку.

Основні поняття та категорії теми: *Авеста, Авраам, авраамічні релігії, антропоморфність, ахімса, безсмертя душі, Брахма, брах-*

манізм, Веди, Вішну, дао, десять заповідей, дім вічності, дхарма, есхатологічне вчення, жертвоприношення, завіт, загробне воздаяння, Книга мертвих, карма, культ імператора, Лунь юй, Маат, мантика, месія, Мойсей, мокша, монотеїзм, Небо, олімпійський пантеон, оракул, пантеон, політеїзм, сансара, Син Неба, Страшний Суд, Талмуд, Тора, Тримурті, Шива, Яхве.

План

1. Сутнісні риси та класифікація етнічних релігій.
2. Ранні національні релігії:
 - а) релігійні уявлення Давнього Єгипту;
 - б) релігія Давньої Греції;
 - в) релігійні вірування давніх римлян.
3. Пізні національні релігії:
 - а) зороастризм – стародавня релігія Ірану;
 - б) специфіка індуїзму як національної релігії Індії;
 - в) конфуціанство – національна релігія Китаю;
 - г) іудаїзм – національна монотеїстична релігія.

Завдання до самостійної роботи

1. Розкрийте особливості давньоєгипетської релігії.
2. Проаналізуйте, у чому специфіка давньогрецької релігії. Як її антропоморфізм вплинув на формування давньогрецької ментальності?
3. Проаналізуйте особливості давньоримського культу.
4. Охарактеризуйте принцип дуалізму добра і зла в релігії стародавніх іранців. Розкрийте вплив зороастризму на віровчення та культ більш пізніх релігій.
5. Охарактеризуйте основні риси індуїзму як національної релігії Індії.
6. Проаналізуйте спільні і відмінні риси поглядів зороастризму та індуїзму на можливості та засоби спасіння людської душі.
7. Наведіть аргументи на користь твердження, що конфуціанство не є релігією у традиційному розумінні.
8. Проаналізуйте роль конфуціанства в культурно-історичному житті Давнього Китаю.
9. Охарактеризуйте значення іудаїзму як ідейного витоку християнства та ісламу.

Тематика рефератів та доповідей

1. Боги стародавніх єгиптян.
2. Роль давньоєгипетського жрецтва в розвитку науки і мистецтва.
3. Давньоєгипетські міфи.
4. Вавилонська астрологія та магія.
5. Олімпійська релігія та її антропоморфізм.
6. Боги та герої у міфології Стародавньої Греції.
7. Людина і світ у давньогрецькій міфології.
8. Основні чинники становлення релігії Стародавнього Риму.
9. Зороастризм: звичаї та вірування.
10. Авеста – священна книга зороастризму.
11. Дуалізм добра і зла в релігії стародавніх іранців.
12. Іудаїзм: історія, віровчення, культ.
13. Віровчення та культ іудаїзму: ортодоксія і сучасний стан.
14. Каббала: історія та сучасність.
15. Хасидизм як особливий напрямок в іудаїзмі.
16. Канонічна література іудаїзму.
17. Конфуцій: життя та вчення.
18. Конфуціанство: історія та сучасність.
19. Конфуціанство як духовна основа китайської культури.
20. Синто в історії Японії.
21. «Кодзикі» – священна книга синтоїзму.
22. Морально-етичні засади джайнізму.
23. Сутність віровчення та культу індуїзму.
24. Основні напрямки в індуїзмі.
25. Роль індуїзму в розвитку індійської культури.

Тема 16

СВІТОВІ РЕЛІГІЇ

Зміст теми

- 16.1. Загальні риси світових релігій.
- 16.2. Буддизм.
 - 16.2.1. Загальна характеристика буддизму.
 - 16.2.2. Основні напрямки буддизму.
 - 16.2.3. Буддійський культ.
- 16.3. Виникнення та еволюція християнства.
 - 16.3.1. Передумови виникнення християнства, його основні ідеї та культ.
 - 16.3.2. Православ'я.
 - 16.3.3. Католицизм.
 - 16.3.4. Протестантизм.
- 16.4. Іслам.
 - 16.4.1. Виникнення і поширення ісламу.
 - 16.4.2. Основи віровчення та культу. Шаріат.

16.1. Загальні риси світових релігій

Важливою віхою в історії релігій стало виникнення *світових релігій*, які, на відміну від релігій етнічних та регіональних, набули *міжнаціонального* характеру. *Буддизм, християнство та іслам* – це підсумок тривалого розвитку політичних, економічних та культурних контактів між різними країнами та народами.

Світові релігії з'являлися в епохи великих історичних поворотів, переходу від одних суспільних відносин до інших. Буддизм – у VI ст. до н.е., коли у Північній Індії розхитувався становий, варновий устрій; християнство – у I ст. н.е. у східних провінціях Римської імперії під час кризи рабовласницького ладу; іслам – у VII ст. н.е. у Західній Аравії в період переходу до класового суспільства. У їх становленні і розвитку велику роль відігравали засновники або група засновників, які самі відчували потребу у новій релігії,

розуміли релігійні потреби мас. У віровченнях, що розроблялись, у культурі, церковній організації відображався спосіб життя багатьох регіонів, різних класів, прошарків, каст, племен, народностей, і тому ці різномірні спільноти ставали носіями нових релігій.

Ці релігії принесли уявлення про *рівність* єдиновірців перед Богом або Абсолютом, про можливість виходу за межі певних традиційних культур, пов'язаних з національно-державними ідеологіями. Світовим релігіям притаманний яскраво виражений *прозелітизм* – пропагандистська активність, їх проповідь носить міжетнічний і космополітичний характер, що дало їм змогу перетнути державні кордони. Поява світових релігій означала виникнення вперше в історії людства *віросповідального зв'язку*, який істотно відрізнявся від етнічного, мовного і політичного. Люди стали об'єднуватися між собою як *єдиновірці*, незалежно від місця народження, мови і країни, де вони жили.

16.2. Буддизм

16.2.1. Загальна характеристика буддизму

Найдревнішою з трьох світових релігій є *буддизм*, який існує понад 2500 років. Буддизм виник у північній частині півострова Індостан, у долині ріки Ганг у VI-V столітті до н.е., тобто на п'ять століть раніше од християнства і на дванадцять століть раніше од ісламу. Буддизм відіграв важливу роль у культурно-історичному розвитку людства, він продовжує здійснювати значний вплив на спосіб життя значної частини населення Японії, Шрі-Ланки, Бірма, Таїланду, Китаю, Монголії та інших країн Південної, Східної та Південно-Східної Азії. У світі, за різними підрахунками, нараховується від 300 до 600 млн. буддистів.

Буддизм – це грандіозний *соціокультурний комплекс*, що включає як релігійний світогляд і культ, так і філософські та етичні погляди, традиції і звичаї, специфічні жанри мистецтва, духовні практики та ставлення до світу. Ця могутня культурна традиція довгий час розвивалася на власній основі, у відриві від християнської та мусульманської культур, тому людині Заходу важко розібратися в уявленнях і поглядах Давнього Сходу.

Буддизм виник *на противагу брахманізму* з його кастовістю, ритуалізмом та жертвоприношеннями. Буддизм здобуває підтрим-

ку, перш за все, серед нижчих станів суспільства як рух, що визнає принципову рівність усіх людей, що й дозволило буддизмові згодом набути статусу світової релігії.

Засновником буддизму був *Сідхартха Гаутама, Шак'ямуні* (Шак'я та Гаутама – родові імена, муні – мудрець), роки життя якого приблизно 567-480 рр. до народження Христа. На думку більшості дослідників, Сідхартха був реальною історичною особою, проте за багато століть розповіді про нього набули легендарного характеру.

Проповідь нової релігії мала широкий успіх в Індії. Буддійське вчення вказувало *шлях позбавлення від страждань* широким народним масам, котрі не бачили виходу з нужди та бідувань. Це вчення не вимагало дорогих жертвоприношень і складних обрядів.

Буддизм є *особливою* світовою релігією, воно в основному зосереджено на *земному стражданні і звільненні від нього*; він вказує *шлях* до порятунку, до подолання страждань. Головна увага була приділена *індивідуальному* порятунку кожної людини, її особистому, праведному шляху.

Головним у віровченні буддизму є вчення про *чотири* благородні істини: істину *страждання* (життя є страждання), істину *причини* (жага до життя), істину *звільнення* (можна звільнитися від страждання), істину *шляху* (існує восьмеричний шлях позбавлення від страждань). Цей шлях включає такі принципи: *правильні погляди, правильна рішимість, правильна мова, правильна поведінка, правильний спосіб життя, правильне зусилля, правильна увага, правильна зосередженість*.

Дотримуючись *восьмеричного* благородного шляху спасіння та вимог буддійської моралі, людина досягає спочатку *просвітлення* (самадхі), а потім поринає у *нірвану* (заспокоєння, згасання) – ідеальний стан людського буття, який означає звільнення від страждань, бажань, незворушного спокою, вічного блаженства у житті і абсолютного спокою, своєрідного «безвітря душі». Це внутрішнє згасання чуттєвості і тілесності має звільнити людину від її страждаючого «Я» і від жаги до життя, яке тягне всіх живих істот до нескінченних перероджень. Тим самим відміняється влада карми, просвітлений мудрець до кінця розчиняється в абсолютному спокої.

Людина, що побажала досягти звільнення від страждання на шляху, запропонованому буддизмом, повинна слідувати *моральним приписам* буддизму, не відчувати ні до кого злості й ненависті, бути дружелюбним, співчувати всім живим істотам (принцип ахім-

си), звільнитися від метушні, від нескінченних усе нових і нових бажань. У буддизмі існують свої *моральні табу*, дуже подібні до біблійних. Це лаконічно виразилося у так званих *п'яти правилах* (Панча-шила): не шкодити живим істотам; не красти; не перелюбствувати; не брехати; не вживати алкоголю та наркотиків. Будда вчив, що ніколи в цьому світі ненависть не припиняється ненавистю, але відсутністю ненависті припиняється вона.

Буддизм, на відміну від брахманізму, *заперечує існування вічної душі Всесвіту та вічної індивідуальної душі*. Натомість стверджується, що основу всіх речей і явищ як матеріальних, так і духовних, становлять певні елементи – *дхарми*. За своєю природою дхарми пасивні і збуджуються відповідним видом енергії, джерелом якої є *усвідомлені вольові дії*, думки і слова людини. Людина бажає володіти і насолоджуватися різними речами. Однак ці бажання, згідно з буддизмом, стимульовані невіглаством і призводять до вольової дії, яка утворює *карму*. Порятунок людини – це справа самої людини. Вона єдина відповідає за свою карму, ніхто не може її змінити, навіть боги. Згідно з вченням буддизму, людина посідає особливе місце в ієрархії всіх істот, тому що вона одна має можливість врятуватися від ланцюгів одвічної сансари (колеса життя) і досягнути нірвани. Взагалі нірвана порівнюється з вогнем світильника, який згас через те, що згоріло масло. Нірвана – це не смерть, це не самознищення, а стан звільнення від свого «Я», згасання емоцій, коли людина перебуває в абсолютному спокої. Усі прояви індивідуальності згасли: немає ні відчуттів, ні образів, ні свідомості. Чинність закону карми припиняється, після досягнення нірвани людина вже не відроджується і залишає сансару.

Будда *відкинув визнання необхідності існування варн*. Повний звід священних текстів буддизму іменується «*Тіпітака*» або «*Трипітака*» («три кошики»). Він складається з трьох частин: *Віная-пітака* – дисциплінарні правила для ченців; *Сутта-пітака* – вислови і проповіді Будди; *Абхидхамма-пітака* – систематизований виклад усіх положень віровчення.

16.2.2. Основні напрямки буддизму

Послідовники Будди утворили два основних напрямки: *тхераваду* – вчення старійшин (його ще називають хінаяна – мала колісниця) та *махаяну* (велика колісниця). З махаяни виокремилася *ваджраяна* (алмазна колісниця), згодом сформувалися *ламаїзм*

(синтез махаяни, ваджраяни і тибетської релігії), а також *дзен-буддизм* (особливий китайський і японський напрямок махаяни).

Тхеравада (південний буддизм) – вузький шлях спасіння. Цей напрямок набув поширення в Таїланді, Лаосі, Шрі-Ланці, частково в Індії. *Особисті зусилля* самого індивіда визнаються вирішальною умовою порятунку, якого можуть досягти лише ченці.

Махаяна – північний буддизм – широкий шлях спасіння. Послідовники махаяни – буддисти Китаю, Тибету, Монголії, Кореї та Японії. Махаяна виходить з того, що врятуватися може не тільки чернець, але й мирянин. Особливе значення тут надається культурі *бодхісатв*. Бодхісатві притаманні дві головних якості – прояснена мудрість і жалість, співчуття, що дозволяють йому одночасно прямувати до вищого знання і продовжувати трудитися на благо всіх живих істот.

Один з різновидів далекосхідного буддизму – *дзен-буддизм* – в останні десятиліття набув значної популярності серед освічених прошарків західного суспільства. Дзен виходить з можливості досягнення просвітлення і припинення перероджень безпосередньо в цьому, земному житті. У кожній людині прихована природа Будди, її необхідно осягти, що може бути здійснено інтуїтивно і миттєво. Головна перешкода на цьому шляху – логічне мислення, яке лише огрубляє дійсність.

16.2.3. Буддійський культ

На противагу складній обрядовості брахманізму, пов'язаній з жертвоприношеннями, буддизм відрізняється *простотою культу*. Культурні дії перших буддистів включали *медитацію, молитви* і поклоніння *ступам* – культовим спорудам, пов'язаним з пам'яттю про земне життя Будди. Перші вісім ступ були споруджені в різних місцях над тілесними залишками Шак'я-Муні після його кремації. Прочани обходять навколо великих ступ, залишаючи в спеціальних посудинах пожертвування.

Поширеною культовою спорудою виступає також *храм*, у якому на вівтарі, а також на внутрішніх стінах містяться живописні і скульптурні зображення Будди й інших персонажів пантеону. В культовій практиці використовується *мандала* – своєрідна графічна діаграма Всесвіту, насичена магічними знаками і символами. Віруючі запалюють свічки і кладуть перед зображенням Будди квіти.

Широкого поширення в північному буддизмі набула практика *багаторазового повторення імені* того чи іншого Будди. Розвитком

цієї магічної практики стало використання в ламаїзмі спеціальних *молитовних барабанів – хурде*. Вважається, що кожний оборот барабану рівнозначний прочитанню всіх текстів, що у нього вкладені, а також написані на його стінках. Великого значення надається і багаторазовому проголошенню *магічної формули-заклинання: «Ом мані падме хум!»*.

Найбільші свята буддійського календаря відзначаються в травні, коли Будда *народився, досяг просвітлення і перейшов до нірвани*.

Місця народження, смерті, першої та останньої проповідей Будди відвідуються і шануються буддистами всього світу, як і храм Зуба Будди на острові Шрі-Ланка. Ще одне важливе місце паломництва буддизму – Лхаса, релігійний центр Тибету. Визначним пам'ятником буддійської культури є Боробудур – храмовий комплекс VIII ст. н. е. на індонезійському острові Ява, прикрашений кількома сотнями статуй будд і бодхісатв.

16.3. Виникнення та еволюція християнства

16.3.1. Передумови виникнення християнства, його основні ідеї та культ

Християнство виникло в I столітті нової ери на території Східної частини Римської імперії, в Палестині. Нова ера і починає свій відлік з часу народження Ісуса Христа.

Ще до виникнення християнської релігії в Римській імперії в елліністичну добу найбільш популярними були культу *богів-спасителів*, які перемагали смерть і здатні були дарувати безсмертя тим, хто вірив у них, які буцімто з'явилися на землю, знищуючи зло та несправедливість. У деяких східних країнах здавна існували також культу *богів-страждальців*, котрі вмирили і знову воскресали. Вже з II ст. до н.е. в стародавні міфи про помираючих та воскресаючих богів люди почали вкладати новий зміст – обіцянку вічного загробного життя. Такі боги були найбільш шанованими, верховними, а то й взагалі єдиними.

Широке розповсюдження в Римській імперії, особливо з I ст. н.е., отримав культ іудейського бога *Яхве*. До початку сучасного літочислення в Іудеї склалася велика релігійна література, яка називалась Торою, або законом, Священним писанням. Священні

книги містили віровчення, яке базувалось на очікуванні пришествя *Месії-Спасителя*. Для євреїв це очікування спасителя зробилось наріжним каменем релігії. Християнство зароджується як одна з течій, сект в іудаїзмі. Разом з тим, християнство засвоїло та переосмислило давньосхідні релігії та деякі світоглядно-філософські погляди.

Особливо помітний вплив на основи християнського віровчення мали філософські погляди *Філона Олександрійського* (25 р. до н.е. – 50 р. н. е.) та *етичні* погляди римського філософа-стоїка *Сенеки* (4 до н.е.- 65 н.е.). Філон вважав, що Бога як творця всього сущого можна пізнати тільки через *Логос – Слово*; він вчив про природжену гріховність людей, про необхідність каяття. В основі ж етичного вчення Сенеки – думка *про покірність долі*, яка породжує незворушність духу, про *добродійність* як єдину мету людських прагнень, про смерть як позбавлення від турбот сьогодення. Головним для будь-якої людини Сенека вважав досягнення свободи духу за допомогою *усвідомлення божої необхідності*. Якщо ж свобода не буде витікати з неї, вона виявиться рабством. Тільки покора долі породжує незворушність духу, совість, моральні норми, загальнолюдські цінності.

Християнству також були *співзвучні ідеї Сенеки* про швидкоплинність та оманливість чуттєвих задоволень, турботу про інших людей, самообмеження в користуванні матеріальними благами, скромність та поміркованість у повсякденному житті, недопущення розгулу пристрастей, руйнівних для суспільства та людини. У своїй моральній проповіді Сенека закликав створювати особливу співдружність людей, вільних від усіляких пристрастей та потреб, справжніх господарів самих себе, які підкоряються *провіденціальному* устрою світу.

Християнству імпонували сформульовані Сенекою принципи *індивідуальної етики*: особисте спасіння вимагає суворої оцінки власного життя, *самовдосконалення, отримання* божого милосердя. Таким чином, стоїцизм надав християнству певну систему моральних цінностей.

Розповсюдження християнства серед народів Римської імперії було обумовлене також і *соціальними передумовами*. Свідомість її населення була підготовлена до сприйняття цього віровчення: християнству передував повний *крах світових порядків*, і воно було вираженням цього краху. Саме до середини I ст. в соціальних низах зростає незадоволеність правителями Риму. Християнство в Римській імперії спочатку сприймалося більшістю людей як *фор-*

ма соціального протесту. Воно пробуджувало віру в заступника, здатного приборкати несправедливість з боку влади, ствердити ідею рівності, спасіння всіх людей, незалежно від їх етнічної, політичної та соціальної приналежності.

Викриття зіпсованості світу, його гріховності, обіцянка його спасіння та встановлення царства миру та справедливості – ось *соціальні ідеї*, котрі *приваблювали* на сторону християн сотні тисяч, а пізніше й мільйони послідовників. Вони давали надію на заспокоєння усіх страждених. Саме цим людям, як впливає із Нагорної проповіді Ісуса, передусім було обіцяно Царство Боже: ті, хто тут останні, там будуть першими; ті ж, хто тут перші, там стануть останніми. Страшний суд здійсниться, і усім відплатиться за їх справами.

Християнство розглядає *історію* як односпрямований, неповторний процес, що скеровується Богом: від початку – створення до завершення – приходу Месії і Страшного суду. Зміст цього процесу складає драма людини, що впала в гріх, відпала від Бога, врятувати яку може тільки милість божа, яку вона може отримати тільки у вірі в Спасителя та церкву, яка є носієм цієї віри. Тому святе писання християн – *Біблія* – це розповідь про те, як Бог шукав Людину, це промова Бога, яка звернена до людей. У ній до Старого заповіту (священної книги послідовників іудаїзму) доданий Новий заповіт, у який входять чотири Євангелії, Діяння апостолів, Послання апостолів до християнських громад, Апокаліпсис, або Одкровення Святого Іоанна Богослова. Всі ці твори вважаються «богодухновенними», тобто, хоча й написані людьми, але за навіянням Святого Духу.

Спочатку не існувало єдиного загальновизнаного вчення про Христа, однак поступово воно формується, і по мірі створення організаційних форм *складається церква як організація*, яка об'єднує на основі загального віровчення та культу прихильників нової релігії та священнослужителів. Ідеологічною основою утворення християнських об'єднань виступив *універсалізм релігійної проповіді* – звернення до всіх людей, незалежно від етнічної, релігійної, класової приналежності: перед Богом усі рівні. Таким чином, формуються первісні осередки християнської церкви – Екклесії (грецьк. – збори). *Професійні священнослужителі* з'являються у II столітті, вони спочатку обирались на певний строк, а потім – довічно.

Ранньохристиянський культ був досить простим, обрядів майже не було. Поступово сформувалися *тайнства*, першими з яких

вважалися таїнства *хрещення* та *причащання*. Необхідним елементом християнського обряду стало поклоніння *хресту*, який став священним *символом* вічного життя та позбавлення страждання.

Повне оформлення християнських общин в єдину централизовану організацію – церкву здійснюється в результаті двох взаємопов'язаних один з одним процесів: канонізації віровчення та культу і перетворення християнства спочатку в 313 році в дозволени, а у 324 році – *державну релігію Римської імперії*. Основні положення християнського віровчення – *дванадцять догматів* і *сім таїнств* – були прийняті на першому (Нікейському) соборі 325 року та на другому (Константинопольському) соборі 381 року.

Ставши державною релігією Римської імперії, християнство в добу її розпаду розповсюджується разом з греко-римською культурою на германців та слов'ян. *До X століття майже вся Європа стала християнською*. І лише іслам, який виник у VII столітті, став на шляху подальшому поширенню християнства до країн Сходу.

Центральна концепція всього християнства – ідея гріховності людини та ідея спасіння. Усі люди грішні перед Богом, і саме це урівнює їх: греків та іудеїв, римлян та варварів, рабів та вільних, багатих та бідних. Очиститись від цього гріха люди можуть лише тоді, коли усвідомлять, що грішні і спрямують свої думки на очищення від гріхів, якщо повірять у великого божественного Спасителя, який був посланий Богом на землю і прийняв на себе гріхи людські. Ісус Христос своєю смертю спокутував ці гріхи та вказав шлях до спасіння. Цей шлях – віра у всемогутнього єдиного в трьох іпостасях Бога, благочестиве життя, покаяння в гріхах і надія на царство небесне після смерті.

16.3.2. Православ'я

Уже на початку V століття після поділу Римської імперії на Східну та Західну почався процес *розколу* християнства на два основних напрямки – *православ'я* та *католицизм*. Східна Римська імперія після цього проіснувала ще близько тисячі років, а Західна імперія припинила своє існування в середині V століття. Тому Константинопольський патріарх здійснював своє церковне керівництво в державі з централізованим управлінням, а Папа римський – там, де була низька дрібних держав.

Незважаючи на різницю становища, кожна з цих церков у своїх офіційних документах іменувала себе *«вселенською»*. У середині IX ст. мав місце конфлікт між папством і патріархією, котрий по-

глибив церковний розкол. У 1054 році відбувся остаточний розкол, який залишається в силі й досі, хоча через 900 років римський папа Павло VI та Константинопольський патріарх Афінагор I зняли взаємні анафема з обох церков.

Зараз у світі нараховується п'ятнадцять автокефальних самостійних православних церков: Константинопольська, Олександрійська, Антиохійська, Єрусалимська, Російська, Грузинська, Сербська, Болгарська, Кіпрська, Грецька, Румунська, Албанська, Польська, Чехословацька, Американська. Існують також автокефальні православні церкви, які ще не отримали канонічного дозволу на автокефалію від Вселенського Патріарха. Це дві українські церкви – Українська Автокефальна Православна Церква та Українська Православна Церква – Київський Патріархат, а також Македонська Православна Церква, Французька Православна церква та деякі інші. Православні називають себе православними, тому що визнають істинними лише ті положення віровчення, які були затверджені *першими сьома Вселенськими соборами*.

Для всіх православних церков є спільними *віровчення, культ, канонічна діяльність*. Основу православного віровчення складає *Нікео-Цареградський символ віри*, прийнятий на перших двох Вселенських соборах. Православні вірять у єдиного Бога, який створив увесь світ, у тому числі і людину. Цей Бог являє собою тотожність трьох рівноправних іпостасей: Бога Отця, Бога Сина, Бога Духа Святого. Вірять у первородний гріх, який здійснили перші люди Адам та Єва. Вірять у друге пришестя Христа – Бога Сина, який прийняв людський образ, народившись шляхом непорочного зачаття від Діви Марії та добровільно приніс себе в жертву за гріхи людства (був розп'ятий на хресті і на третій день воскрес, а після 40 днів вознісся на небо), який прийде знову вдруге раз в силі та славі, щоб судити живих і мертвих та встановити своє вічне царство як на землі, так і на небі, в якому праведники будуть блаженствувати, а грішники вічно мучитися. Православні вірять у безсмертя душі, в існування пекла та раю. За православною вірою досягти спасіння можна лише в рамках церкви, яка являється містичним тілом Ісуса Христа, посередником між Богом та людиною.

З догматичним віровченням тісно пов'язана система *культових дій*. Основу цих культових дій складають головні обряди – таїнства, у яких «під видимим образом передається віруючим невидима божественна благодать». Православні визнають *сім таїнств: хрещення, причащення (євхаристія), покаяння (сповідь), миро-*

помазання, шлюб, соборування, священство. Окрім таїнств, православна культова система включає в себе молитви, поклоніння хресту, іконам, реліквіям, мощам та святим.

16.3.3. Католицизм

Найбільшою за кількістю прихильників гілкою християнства є *католицизм*. У цілому католицизм поділяє з православ'ям основні положення віровчення та культу, догмати та таїнства. Але якщо православ'я визнає рішення лише перших семи Вселенських соборів, то католицизм *продовжує розвивати свою догматику* і на наступних соборах:

- у 589 році католицька церква вносить доповнення до символу віри у вигляді догмату про *філіокве* (у перекладі – *і від сина*), який стверджує, що Святий Дух сходить не лише від Бога Отця, але і від Бога Сина;
- у 1439 році був прийнятий догмат про *чистилище*, де перебувають душі грішників, які не обтяжені смертним гріхом, вони горять там в очищаючому вогні. Доля душі в чистилищі може бути полегшена, і термін перебування її може бути скорочений «добрими справами» – молитвами, богослужіннями в пам'ять про померлого, а також пожертвуваннями. З цим догматом тісно пов'язане *вчення про запас добрих справ*, яким церква може *розпоряджатися* за своїм бажанням, що в кінцевому підсумку призвело до практики *продажу індульгенцій*;
- у 1854 році папа Пій I проголосив догмат *про непорочне зачаття Діви Марії*, що відображає особливе шанування Богородиці – Матері Ісуса Христа – Діви Марії;
- у 1870 році був прийнятий догмат *про непогрішимість Папи Римського*, згідно з яким в усіх офіційних документах, у публічних виступах вустами Папи промовляє сам Бог. Папа Римський проголошується *намісником Христа на Землі*, спадкоємцем першого римського єпископа – апостола Петра;
- у 1950 році папа Пій XII затвердив догмат *про тілесне вознесення Богоматері*, а 1954 році було встановлено спеціальне свято, присвячене «королеві небес».

Важливою відмінністю католицизму від православ'я є *соціальний стан священників*. У православ'ї духовенство поділяється на дві категорії: чорне – ченці та біле – священнослужителі, які не

прийняли обітницю безшлюбності. Вищими посадовими особами в православ'ї, починаючи з єпископів, можуть бути лише ченці. На відміну від православ'я, в католицизмі з XI століття діє *целібат* – обов'язкова безшлюбність духовенства.

Своєрідність католицизму проявляється не лише у віровченні, але й у *культовій* діяльності, у тому числі і в здійсненні семи таїнств. Так, наприклад, таїнство хрещення здійснюється шляхом *обливання водою*, а таїнство миропомазання називається *конфірмацією*, і здійснюється вона над дітьми та підлітками у віці 7-12 років.

Різниться і процес богослужіння. На відміну від православного храму, в католицькому присутній *музичний супровід*: звучить орган або фісгармонія. Католицька меса носить більш пишний, святковий характер, у якому використовуються всі види мистецтв для впливу на свідомість та почуття віруючих.

Якщо в православному храмі переважають живописні твори – *ікони*, а вітвар відгороджений від основної зали спеціальною спорудою – *іконостасом*, то в католицькому – скульптурні зображення, а вітвар *відритий* для всіх.

Організація та управління Римською католицькою церквою здійснюється через міжнародний центр управління – *Ватикан* та главу Католицької церкви – *Папу Римського*, який обирається конклавом (колегією кардиналів) довічно із середовища вищого духовенства.

На сучасному етапі католицька церква проявляє широку суспільно-політичну активність на основі своєї *соціальної доктрини*. Суттєве місце в ній належить *песимістичній оцінці стану сучасної цивілізації*, як такої, що переживає глибоку духовну і матеріальну кризу. Це проявляється у так званих *глобальних проблемах*, передусім екологічних, *широкому розповсюдженні ідеології споживання*, рабської залежності людини від матеріальних потреб і *різноманітних речей*, що відволікають її від спасіння душі.

16.3.4. Протестантизм

Третьою крупною гілкою християнства є *протестантизм*, який виник внаслідок другого найбільшого розколу в християнстві всередині самої Римської католицької церкви. Виникнення протестантизму пов'язане з розвитком широкого релігійного, соціокультурного і суспільно-політичного руху XVI-XVII століття, що

отримало назву *Реформація*. Вона проходила під гаслом *виправлення* католицького віровчення, культу та організації в дусі первісних євангельських ідеалів.

Благочестивим, зорієнтованим на глибокий внутрішній зв'язок людини з Богом віруючим католикам було боляче спостерігати за багатством, розкішшю, розпустою серед високопоставленого духовенства, що мали величезні прибутки від своїх земельних володінь, вели бездіяльне, розгульне життя. Повсюди процвітала практика продажу *індульгенцій* – особливих грамот, скріплених папською печаткою, які давали прощення вчинених злочинів та гріхів і обіцяли доступ у рай всякому, хто міг за це заплатити. Падіння моралі представників католицької церкви того часу знайшло сатиричне відображення у творі Дж. Боккаччо «Декамерон».

Реформація носила в основному *антифеодальний* характер, прийнявши форму *боротьби проти католицької церкви* як головної ідеологічної опори феодалізму. Хоча духовні вожді Реформації – *М. Лютер* у Німеччині, *Ж. Кальвін* у Швейцарії – у проповідуваних ними протестантських ученнях не виходили за рамки християнської релігійності і навіть виступали проти світських тенденцій розвитку культури того часу.

Реформація почалася в Німеччині з виступу Мартіна Лютера проти теорії та практики *торгівлі індульгенціями*. 31 жовтня 1517 року він опублікував у Віттенберзі *95 тез проти влади церкви*. На противагу пануванню церковної ієрархії та Священного Переказу Лютером було висунуте гасло про відродження традиційної ранньохристиянської церкви та авторитету Біблії – Священного писання. Він *переклав Біблію* німецькою і кожний віруючий отримав можливість познайомитися з її текстами і тлумачити відповідно до свого розуміння. Лютер відкинув панування церковної ієрархії над світською владою і висунув ідею *підкорення церкви державі*. Течію Реформації, яку очолив М. Лютер, отримала назву *лютеранства*.

У першій половині XVI ст. реформаційний рух став швидко поширюватися за межі Німеччини, і найбільшим центром Реформації в цей період стає *Швейцарія*, зокрема міста Женева та Цюрих, де діяли Ж. Кальвін і У. Цвінглі. На базі релігійного вчення Кальвіна виникає особливий різновид протестантизму – *кальвінізм*. Кальвін розробив *вчення про абсолютну визначеність*, за яким усі люди, відповідно до *непізної божої волі*, поділяються на обраних та засуджених. Ані вірою, ані добрими вчинками людина *не може нічого змінити* у своїй долі. Обрані визначені для спасіння, знедолені – для вічних мук.

У Великій Британії в 1534 р. парламент проголосив незалежність церкви від Папи римського та оголосив главою церкви короля Генріха VIII. Були закриті всі монастирі, а їх майно конфісковано на користь королівської влади. Але при цьому було оголошено про збереження католицьких обрядів та догматів. У результаті боротьби англійської влади з Римським папою було знайдено *компроміс*, на основі якого в 1571 році парламентом був прийнятий символ віри і, таким чином, сформувалась третя крупна різновидність протестантизму – *англіканство*.

Ідеологи Реформації висунули положення, котрі фактично *заперечували* необхідність католицької церкви з її ієрархією. Це ідеї про «виправдання лише вірою» *без посередницької ролі духовенства* у спасінні віруючого, про священство усіх віруючих, вимога «дешевої церкви», заперечення права церкви на землю та ін. Єдиним джерелом релігійної істини оголошувалось Священне писання. Головна ідея тез Лютера полягала в тому, що все життя віруючого повинне бути *покаянням*, і немає необхідності в особливих вчинках, ізольованих від звичайного життя. Людина не повинна, як чернець, бігти від світу, а, навпаки, їй належить сумлінно виконувати *своє земне покликання*. Усяке заняття, якщо його користь не викликає сумнівів, може розглядатися як *свята справа*. Це корінне переосмислення покаяння привело до формування нової, *підприємницької етики*: одержання прибутку визнавалося богоугодною справою, якщо вона здійснюється без лихварських хитрощів, за умови помірності у споживанні, чесності в ділових відносинах і неодмінному інвестуванні нажитого багатства у розвиток справи. На думку відомого німецького мислителя XX століття Макса Вебера, утвердження цих нових норм і цінностей, що визначили «*дух капіталізму*», відіграло вирішальну роль у становленні капіталістичних відносин.

Протестантизм, відкинувши догмат про рятівну роль церкви, *спростив культову діяльність*. Богослужіння зводиться, головним чином, до *молитви, проповіді, співу псалмів, гімнів та читання рідною мовою Біблії*. Із семи таїнств залишилися *лише два*: хрещення та причащення. Відкинуті молитви за померлих, поклоніння святим та численні свята на їх честь, шанування мощів та ікон. Релігійні споруди – храми, молитовні будинки звільнені від зайвого оздоблення, від вівтарів, ікон, скульптур, немає дзвонів.

Таким чином, протестантизм з самого початку свого існування розділився на низку самостійних течій – *лютеранство, кальвінізм та англіканство*. Пізніше виникло багато сект, деномінацій. Цей

процес продовжується і в наші дні, виникають секти, деякі з них переходять у стадію деномінацій, набувають характеру церкви як, наприклад, *баптисти, методисти, менноніти, адвентисти, п'ятидесятники, свідки Єгови* та ін. Найпоширенішим видом протестантизму є баптизм.

У цілому вчення всіх протестантських церков і сект концептуально відповідають загальноприйнятій християнській догматиці. Актуальною проблемою в сучасному релігійному світі є *єкуменізм* – рух до єднання і міжконфесійного миру.

16.4. Іслам

16.4.1. Виникнення і поширення ісламу

Іслам є другою (після християнства) за кількістю послідовників світовою *монотеїстичною* релігією, на якій ґрунтується культура численних народів Сходу. Його сповідують до 1 млрд. осіб більш ніж у 120 країнах світу. У 28 країнах іслам визнано *державною* релігією – таких як Єгипет, Іран, Ірак, Кувейт, Об'єднані Арабські Емірати, Пакистан тощо. Значна кількість мусульман живе в окремих країнах Європи.

Іслам – *наймолодша* зі світових релігій; зелений прапор є символом молодості та вічності цієї релігії. Іслам *виник на початку VII ст. н.е.* на Аравійському півострові, який населяли арабські племена. Він формувався на ґрунті родоплемінного культу найвпливовішого племені Західної Аравії – *курайшитів*, релігійний та адміністративний центр якого був у Мекці, племінним богом яких був *Аллах* (араб. аль-Іллах). Остаточно ж іслам як релігія з розвиненою міфологією, канонічними текстами, ритуалами сформувався вже за межами Аравії: в Ірані, Сирії, Єгипті, тобто в країнах, що мали до часів Середньовіччя багату культурну спадщину.

У цілому соціокультурна та політична ситуація того часу створювала всі умови для формування *монотеїзму*: в Аравії з роздрібнених племінних союзів, переважно кочівників-скотарів, почала формуватись певна *етнічна спільність*, розповсюджувалась єдина арабська мова. Арабські племена постійно змушені були відстоювати свої економічні, торгові інтереси, і монотеїстичний іслам виявився *ідеальною релігійно-політичною основою* для *централізованої* держави.

На формування ісламу великий вплив мали *християнство та іудаїзму*. Власне Аллаха мусульмани вважають *тим же богом*, якому моляться іудеї та християни, але вважають, що ті *хибно трактують* як сам образ бога, так і його настанови.

Процес формування ісламу пов'язаний із діяльністю *реальної історичної особи* – пророка *Мухаммеда бен Абд Аллаха (570-632)*, з роду хашим племені курайш. У 616 році Мухаммед, будучи впевненим, що він є Божий обранець, виступив із проповіддю нової монотейстичної релігії серед мешканців Мекки, яку назвав *ісламом* (у перекладі з арабської – покірність, тобто покірність волі Аллаха).

Мухаммед проголошував велич одноосібного та єдиного бога Аллаха, відкидав багатобожжя, що було тоді розповсюджене, попереджав про майбутнє воскресіння з мертвих, про День Суду та кару у пеклі всіх тих, хто не увірує в Аллаха. У його проповідях звучали також вимоги соціальної справедливості, заклики до братерства віруючих, добровільної допомоги бідним; засуджувалося лихварство, підкреслювалася необхідність дотримуватися простих норм моральності.

У 622 р. Мухаммед та група його прихильників змушена була покинути Мекку і переселитися до Ясрібу, яке пізніше перейменували на Медина (місто пророка). З цієї події (араб. *хіджра* – переселення), що сталася 622 р., починається мусульманське літочислення за місячним календарем. У Медині Мухаммед стає духовним та політичним лідером общини (*умми*), яка органічно поєднувала риси релігійної та політичної спільноти. Тут будується перша мечеть, установлюються засади релігійного вчення та мусульманського ритуалу, правила життя общини. Саме звідси починається розповсюдження ісламу на арабські племена півострова (а також і гоніння на тих, хто не приймав іслам, зокрема іудеїв), саме тут формується перше мусульманське військо, яке близько 630 р. здобуває Мекку, розпочинається формування мусульманської феодално-теократичної держави – *Арабського халіфату*, першим релігійним і політичним керівником якої був Мухаммед. У 632 р. пророк помер та був похований у Медині.

Після смерті Мухаммеда територія впливу мусульманської общини, що перетворилась у державу — халіфат — дуже швидко розширюється. Уже у VII—VIII століттях скориставшись слабкістю Візантії та Персії, араби підкорили країни Середнього та Близького Сходу, частину Індії, Середню Азію. Вже за 30 років існування халіфат охопив територію сучасного Ірану, Іраку, Сирії, Єгипту

та Лівії, а пізніше він поширився на Схід до Аму-Дар'ї та Інду, і на Захід – до Атлантичного океану та Піренеїв. У більшості країн Середземномор'я іслам *витіснив християнство* (Північна Африка, Єгипет, Сирія, Мала Азія), те ж саме частково сталося на Кавказі, на Балканах.

Після розпаду Халіфату роль поширювача ісламу взяли на себе *монгольські кочівники* (XIII-XIV ст.), потім утворилася *Османська імперія* (XV-XVI століття), яка наприкінці Середньовіччя та на початку Нового часу (до XVIII ст.) була серйозним суперником європейських держав. Колоніальна експансія Заходу у XVIII-XIX ст. ще більше посилила роль ісламу в духовно-політичному житті народів Сходу.

Іслам не є єдиним. Більшість сучасних мусульман належать до *сунітів* (майже 90% ісламського світу) і *шиїтів*. *Суніти*, спираючись на Коран і Суну, виходили з концепції ісламської державності, згідно з якою майбутній халіф може одержати державну владу на підставі *договору* між визнаними представниками релігійної громади і претендентами на владу. Халіф має бути *муджтахідом*, тобто мати репутацію та звання богослова й правознавця вищого рангу; мудрим; фізично здоровим; піклуватися про благо підлеглих і походити з племені курайшитів. *Шіїти* (від араб. «аш-шиа» – прихильники, партія) вважають, що влада має божественну природу, а отже, може наслідуватися *тільки нащадками Мухаммеда*. Шіїти вважають, що главою мусульман може стати лише кровний родич Мухаммеда, оскільки лише на нього може перейти божественна благодать, якою був наділений засновник ісламу.

Оригінальною і вільнодумною течією в ісламі – *суфізм*, який виник у IX столітті і являє собою синтез вчення Мухаммеда з елементами грецької, індійської та християнської філософії. Носіями його виступають *дервіши*, які ведуть чернецький спосіб життя і вважають за необхідне *відмову від багатства*, щоб врятувати душу. Недарма назва цього напрямку походить від арабського *суф* – у перекладі – вовна, тому що з грубої шерсті виготовлявся аскетичний одяг суфіїв. Крім того, дервіши культивують стан трансу та екстазу, який дає змогу злитися з божеством, вважаючи, що тільки повна самовіддача Аллаху дає спокій та щастя.

16.4.2. Основи віровчення та культу. Шаріат

Основні положення віровчення ісламу викладено в головній священній книзі мусульман – *Корані* (в перекладі з арабської «чи-

тання вголос, повчання»), який складається з 114 сур. Зібрання історій з життя Мухаммеда та його близьких утворило *Суну*, яка подібна до священного переказу християн.

В основі віровчення ісламу *сім* основних положень: віра в *єдиного* Бога – Аллаха, що створив усе суще і визначив його долю, вщого, всемогутнього, мудрого і милостивого суддю; віра в *янголів* і *демонів*; віра у *святість Корану*, який вважається вічним, нествореним; віра в *пророків*, печаттю яких є посланник Аллаха – Мухаммед; віра в *рай* і *пекло*; віра в божественне *провидіння*; віра у *безсмертя душі*, яка залишає тіло в день смерті, та її *воскресіння* в день Страшного суду.

Важливим поняттям у віровченні ісламу є *джихад* («зусилля») – боротьба за віру. Це багатозначне поняття: *джихад серця* – боротьба з власними недоліками мусульманина; *джихад мови* – схвалювання того, що відповідає Корану і засудження того, що засуджує Коран; *джихад руки* – покарання за злочини перед вірою; *джихад меча* – пряма озброєна боротьба з невірними.

Мусульманський культ базується на таких основних *п'яти* обов'язках мусульманина, так званих «*стовпах ісламу*»:

1) *Іман* – повторення *формули віри (шахади)*: «Немає бога, крім Аллаха, а Мухаммед – посланець Аллаха», розуміння її смислу і щира переконаність у її істинності;

2) *Сала(я)т* (араб. «ас-салат», перс. «намаз») – щоденна п'ятиразова молитва та колективна молитва (*джумма*) в мечеті у п'ятницю;

3) *Саум* (перс. «рузе», турецьке – «ураза») – дотримання посту протягом дев'ятого місяця за місячним календарем;

4) *Зак'ят* – обов'язкова регулярна милостиня-податок на користь бідних, яка становить 1/40 частину річного доходу;

5) *Хадж* (ар. паломництво) – паломництво до Мекки у дванадцятий місяць мусульманського календаря, приурочений до свята жертвоприношення (курбан-байрам).

Невіддільною частиною ісламського культу є *релігійні свята*, такі як: *Ід аль-фітр* (Ураза-байрам) – свято закінчення посту, розговіння; *Ід аль-адха* (Курбан-байрам) – свято жертвопринесення; *Мірадж* – свято вознесення; *Маулуд* – день народження пророка (дванадцятого числа третього місяця місячного календаря); *Лейлят аль-Кадр* – ніч напередвизначення (цієї ночі почалось послання Корана Мухаммеду).

Молитовне приміщення мусульман іменується «*мечеть*» (араб. «масджид» – місце, де здійснюються земні поклони). У мусуль-

ман мечеть не є храмом. Це *молитовний дім*, як синагога у іудеїв або кірха у протестантів. Якщо у християн про початок церковної служби сповіщає дзвін, то у мусульман перед обов'язковою молитвою лунає спів *мудзина* (того, хто закликає), який речитативом читає *азан* (молитовний заклик) з галереї мінарету, звернувшись у бік Мекки.

У мусульман нема духовенства у християнському сенсі слова. Мулла є людиною, що проводить спільну молитву і пояснює Коран. Пророк також сказав, що в ісламі немає чернецтва. Вільний від роботи день в ісламі – *п'ятниця* – на честь дня, коли народився Пророк.

Характерною особливістю мусульманської релігії є те, що вона активно втручається в усі аспекти життя людей. Іслам не просто релігія, це – *спосіб життя*. Сукупність мусульманських правових норм, норм моралі, культурних приписів, які регулюють життя мусульманина, називається *шаріат* (араб. *аш-шарія* – належний шлях, закон, припис).

Шаріат базується на ідеї *обов'язку людини перед Аллахом*, точніше – її неоплатного боргу Творцеві. *Людина*, згідно з мусульманськими уявленнями, істота недосконала. Аллах допускає зло, аби випробувати людину. Отже, слід прагнути добра. Мусульманське право поділяє сі вчинки людини на *п'ять* категорій: суворо обов'язкові, бажані, дозволені (добровільні), небажані, суворо заборонені. *Доброчинності* людини, за шаріатом: правдивість, терпіння, вміння прощати, милосердя, відсутність заздрості, покірність владі. Мета людини – наблизитися до Аллаха.

Зараз має місце процес *ісламського відродження* – посилення ролі ісламу в економічному, політичному, духовному житті народів, які входять в орбіту традиційного поширення цієї релігії.

Питання для самоконтролю

1. Які передумови виникнення буддизму?
2. Які риси характеризують буддійську модель світу?
3. Що таке «серединний шлях» у буддизмі?
4. У чому полягає зміст чотирьох благородних істин?
5. Які основні течії буддизму Ви знаєте?
6. Які відмінності між тхеравадою і махаяною Вам відомі?
7. У чому відмінність буддійського вчення про спасіння від християнського?

8. Назвіть особливості буддистського культу.
9. У яких країнах світу поширений буддизм?
10. Які передумови виникнення християнство?
11. Назвіть основні принципи християнства.
12. Коли відбулися два найбільших розколи у християнстві?
13. У якій з течій християнства існує віра у чистилище?
14. У чому полягають організаційні відмінності між католиками і православними?
15. Які передумови виникнення ісламу?
16. Коли і де виник іслам, хто був його засновником?
17. Які основні положення віровчення ісламу?
18. Назвіть п'ять «стовпів ісламу».
19. Що таке шаріат?

Семінар №12. Світові релігії

Мета та завдання заняття: розкриття загальних рис світових релігій; ознайомлення з історією виникнення буддизму, особливостями його віровчення та культу, священними текстами, основними течіями, розкриття впливу буддизму на культурні традиції народів Азії; ознайомлення з історією виникнення християнства, основними положеннями його віровчення та культу, священними текстами; аналіз різних течій християнства, розкриття специфіки віровчення та культу католицизму, православ'я і протестантизму; аналіз впливу протестантської моралі на формування «духу капіталізму»; ознайомлення з історією виникнення, поширення ісламу, основами його віровчення і культу, священними текстами, основними напрямками та впливом різних течій ісламу на культуру народів світу.

Основні поняття та категорії теми: автокефалія, англіканство, Біблія, бодхісатва, восьмеричний шлях спасіння, десять заповідей, дзен-буддизм, джихад, зак'ят, заповіт, іудаїзм, кальвінізм, католицизм, Коран, лютеранство, махаяна, Нагорна проповідь, нірвана, Новий заповіт, Панча шила, православ'я, Реформація, Трипітака, тхеравада, саят, саум, Старий заповіт, ступа, Суна, суніти, суфізм, філіокве, хадж, целибат, чистилище, чотири благородні істини, шаріат, шіїти.

План

1. Загальна характеристика світових релігій, їх спільні риси.
2. Буддизм:
 - а) історико-культурні передумови виникнення буддизму;
 - б) віровчення і культ буддизму;
 - в) течії буддизму: тхеравада і махаяна.
3. Християнство:
 - а) причини та історичні особливості виникнення християнства;
 - б) християнське віровчення та культ;
 - в) основні течії християнства: спільне та відмінне;
 - г) основні риси християнської моралі.
4. Іслам:
 - а) історія виникнення ісламу;
 - б) священні книги мусульман; п'ять стовпів ісламу;
 - в) основні течії ісламу.

Завдання до самостійної роботи

1. Проаналізуйте особливості буддизму як релігійно-філософського вчення. Розкрийте зміст чотирьох благородних істин та восьмеричного шляху порятунку.

2. Дайте загальну характеристику різних течій буддизму та проаналізуйте їх суттєві відмінності.

3. Охарактеризуйте особливості духовної атмосфери та соціальних процесів у Римській імперії часів виникнення християнства. Які причини обумовили швидке поширення християнства?

4. Розкрийте, коли і в силу яких причин відбулися розколи у християнстві.

5. Визначте, чи має перспективу екуменізм – сучасний рух за об'єднання християнських церков в єдине ціле.

6. Проведіть порівняльний аналіз догматики та культової практики протестантизму і католицизму.

7. Охарактеризуйте морально-етичну доктрину християнства.

8. Дайте характеристику основних відмінностей між провідними течіями ісламу.

9. Визначте основні принципи пуританської етики та поясніть, яке місце М. Вебер відводить їм у генезі капіталізму.

10. Визначте чинники, які, згідно з Гантінгтоном, обумовлюють посилення ролі цивілізаційної ідентичності у сучасному світі. Чи згодні Ви з його точкою зору, що відродження релігії у різних регіонах світу посилює культурні відмінності та створює загрози для зіткнення цивілізацій?

11. Заповніть таблицю «Світові релігії» за такими характеристиками: назва релігії, час її виникнення; священні тексти кожної з них, основні положення віровчення та культу; основні напрямки.

12. Заповніть таблицю «Відмінності між течіями буддизму» за такими параметрами: назва течії, її загальна характеристика; особливості шляху спасіння; ідеал, до якого слід прагнути представникам певної течії.

13. Заповніть таблицю «Відмінності між католицизмом та православ'ям» за такими характеристиками: назва течії, догматичні особливості кожної з них, їх обрядові відмінності.

Тематика рефератів та доповідей

1. Історія виникнення буддизму та його своєрідність
2. Течії буддизму та їх основні особливості.
3. Своєрідність етичного вчення дзен-буддизму.
4. Причини та історичні особливості виникнення християнства.
5. Біблія як священна книга та пам'ятка світової культури.
6. Етична доктрина християнства.
7. Православ'я: віровчення та культ.
8. Загальні особливості католицизму.
9. М.Лютер і зародження протестантизму.
10. Вплив протестантської етики на формування капіталістичних відносин.
11. Іслам: історія виникнення.
12. Коран і Суна – священні книги мусульман.
13. Шаріат – закон життя мусульман.
14. Іслам і мистецтво.

Тема 17

СОЦІОКУЛЬТУРНІ ВИМІРИ ЕКОНОМІКИ

Зміст теми

- 17.1. Роль культурно-психологічних факторів у діловому спілкуванні.
17.2. Культурно-етичні засади господарювання: історія та сучасність.

17.1. Роль культурно-психологічних факторів у діловому спілкуванні

Серед особливостей сучасного культурного розвитку на зламі XX–XXI століть, що розглядалися вище, особливо важливими є докорінні зміни, що характеризуються формуванням *глобальних економічних зв'язків* між країнами і становленням *всесвітньої системи господарства*.

Фактор культури має неабияке значення у зв'язку з тим, що в економічні відносини вступають суб'єкти, які представляють країни *різних культурних орієнтацій*. У міжнародному бізнесі він проявляється, перш за все, як *різниця культурних орієнтацій* суб'єктів міжнародних економічних відносин – як ділових партнерів, так і споживачів товарів та послуг. Це слід особливо врахувати економістам, бізнесменам, яким доводиться спілкуватися з іноземними колегами. У контексті міжнародних економічних відносин найважливішими аспектами культури є *матеріальна культура, культура виробництва й культура ділового спілкування*. Матеріальна культура як господарський чинник проявляється, здебільшого, в процесі міжнародної торгівлі, на ринку товарів та послуг. Культура виробництва опосередкована рівнем продуктивності праці. Культура ділового спілкування є важливим *елементом міжнародного менеджменту*, особливо на стадії ведення ділових переговорів з іноземними партнерами. Ми зупинимось більш детально на *культурі ділового спілкування*.

Незважаючи на те, що глобалізація суспільних процесів встановлює єдині норми і стандарти міжнародних економічних відносин, однак, зберігаються відмінності, що обумовлені особливостями національного характеру, що сформувався протягом довгого історичного періоду існування певного *типу культури*. Це часто може призводити до певних труднощів у діловому спілкуванні і навіть до серйозних непорозумінь між партнерами по бізнесу. Щоб цього уникнути, бізнесмен повинен мати уявлення про основні типи ділових культур, що притаманні окремим країнам.

Відомий фахівець з крос-культурних досліджень Р.Д.Льюїс у своїй роботі «Деловые культуры в международном бизнесе: от столкновения к взаимопониманию» (М., 1999) в залежності від специфіки ділових культур *народів світу* поділяє їх на три типи:

а) *моноактивні* – інтроверти, орієнтовані на завдання (task-oriented), чітко планують свою діяльність;

б) *поліактивні* – екстраверти, орієнтовані на людей (people-oriented), балакучі й компанійські;

в) *реактивні* – інтроверти, орієнтовані на збереження поваги (respect-oriented listeners).

Моноактивні типи народів мають врівноважений характер, терплячі, віддані своїй справі, систематично планують майбутнє, працюють у жорстко фіксований час, пунктуальні, охоче підкоряються графікам і розкладам, ретельно додержуються плану роботи, точно дотримуються фактів, надають перевагу інформації з офіційних джерел (статистика, довідники, бази даних). До цієї групи народів належать німці, швейцарці, скандинави, американці (білі англосакси-протестанти), англійці, австрійці, канадці.

Поліактивні типи імпульсивні, емоційні, нетерплячі, охочі до неформального спілкування, легко переходять від однієї справи до іншої, планують майбутнє лише в загальних рисах, роблять водночас декілька справ, працюють у будь-який час, непунктуальні, графік їх діяльності непередбачений, підганяють факти, надають перевагу усній інформації із перших рук, використовують зв'язки, шукають протекцію, розмовляють годинами, жестикулюють. Поліактивними є народи Середземноморської Європи (італійці, іспанці, португальці, греки), латиноамериканці, африканці, араби, індійці, пакистанці.

Реактивні типи мовчазні, терплячі, шанобливі, вміють добре слухати, додержуються гнучкого графіку роботи, пунктуальні, незворушні під час ділової бесіди, уважні, бережуть репутацію іншого, планують і приймають рішення повільно, уникають конф-

ронтації у діловому спілкуванні. Найяскравішими представниками цієї групи є японці, китайці, корейці, сінгапурці, в'єтнамці, малайці, в Європі – фіни .

Детальніше зупинимось на особливостях ділової культури окремих найважливіших груп народів. Сьогодні можна виокремити декілька регіонів на Землі, які відзначаються *усталеним типом ділової культури*: Західну Європу, Східну Європу, Північну Америку, Латинську Америку, Далекий Схід (Японія, Китай, Північна й Південна Корея), Південну Азію (перш за все Індія), Арабомусульманський Схід (крім арабських країн, ще – Іран, Пакистан, Туреччина і деякі інші), тропічну й екваторіальну Африку. Щодо інших країн (наприклад, Австралія, Нова Зеландія), то вони тяжіють у культурному аспекті до одного з вищезазначених регіонів.

Європейський тип культури для нас найближчий і найрозуміліший. Проте у просторі Європи є, поряд із загальними рисами менталітету, також і деякі тонкощі, що розрізняються по країнах і які потрібно враховувати. За культурною ознакою (в контексті культури ділового спілкування) виокремлюються: Західна Європа із субрегіонами – Північна Європа (переважно протестантська), Південна Європа (переважно католицька); Центральна Європа (католицько-протестантська і частково православна); Східна Європа (православна).

Представники народів Північної Європи (скандинави, частина німців, а також голландці) є носіями типу *протестантської* культури. Для них *праця* є чи не найважливішою *цінністю*. Вони відрізняються надзвичайною пунктуальністю, акуратністю у ділових стосунках і цього ж вимагають від іноземного партнера. Невідповідність партнера вимогам бізнесмена цього регіону, його уявленню про ділове спілкування дуже ускладнює співробітництво. Народи цього регіону за психологічним типом є *інтровертами*. Вони стримані у спілкуванні, не схильні до прояву емоцій під час ділових контактів. Дотримання даного слова, обов'язкове виконання зобов'язань за договором є найхарактернішою рисою бізнесмена з протестантської Європи. Призначаючи зустрічі з представниками підприємств, фірм, організацій цього регіону, слід приділяти особливу увагу дотриманню домовленостей щодо *часу* проведення зустрічі. Слід також надавати великого значення *пунктуальності*, дотримання якої може позитивно відобразитися на ході переговорів. *Негативною* рисою ділових людей з цього регіону є приховане неприйняття іноземної культури (особливо культури спілкування), якщо вона досить очевидно відрізняється від європейської. У

ділових стосунках вони не схильні підстроюватися під манеру спілкування іноземного партнера, а вимагають ведення переговорів за своїми правилами.

Найхарактернішими рисами *німців* у ділових стосунках є професійність, компетентність, чесність. Вони дуже цінують час, тому точність, дотримання регламенту є однією з особливостей німецьких бізнесменів у процесі ділових переговорів. Німці не люблять запізнюватися на зустріч і того ж вимагають від партнера. Переговори вони ведуть у *відкритій манері*, прямо висловлюють своє бачення проблеми й свою незгоду з позицією партнера часто виражають в різкій формі. Німецький діловий етикет характеризується строгою *ієрархією*. Відстань між керівником і підлеглим досить відчутна і, на відміну від американців, ніяка фамільярність тут неприпустима. Спілкуючись з німецьким партнером, особливо з керівником групи, слід називати його тільки за прізвищем й обов'язково додавати титул, якщо він в нього є (наприклад: «доктор Шмідт»). Німці приходять на ділову зустріч добре одягненими й вимагають того ж від партнера. Головним методом ведення переговорів є залізна логіка й спирання на факти. Німці не люблять, коли їх «підганяють» під час переговорів, вони ретельно обговорюють усі деталі угоди. Коли ж угода підписана, вони її виконують чесно, якісно і у строк. До *недоліків* (з точки зору іноземця) ділової етики німців належить надмірна стриманість, похмурість під час переговорів, відсутність почуття гумору, різкість в оцінках позицій партнера. Особливість практики комерційного співробітництва з ФРН — бездоганне виконання взятих обов'язків. Треба мати на увазі, що в роботі на ринку ФРН вся інформація, яка стосується угоди, перебігу її реалізації є конфіденційною. За певних умов вона може надаватися лише державним та судовим органам.

Найтиповіші представники *Південної Європи* – іспанці, португальці й італійці. На їх культуру спілкування наклала відбиток субтропічна природа й католицька церква. У спілкуванні вони більш відверті й більш емоційні, ніж жителі Півночі. Вони часто надають перевагу неофіційним зустрічам; намагаються пізнати про партнера якомога більше, щоб надати переговорам характеру «дружньої бесіди». Бізнесмени Півдня легко налагоджують контакти. Проте обов'язковість, прискіпливість до деталей виконання угоди для них менш характерна.

Італійці за складом характеру — *екстраверти*. Вони дуже відверті у спілкуванні, компанійські, їм притаманна *підвищена емоційність* під час переговорів, жестикулювання, виразна міміка.

Вони цінують гумор і не дуже ображаються на жарти на свою адресу. Особливістю ділової етики італійців, яка відрізняє їх від північних європейців, є дещо необов'язкове дотримання формальностей в переговорах і точності часу. Під час спілкування італієць намагається триматися якомога ближче до співбесідника, обличчя до обличчя. Якщо співбесідник (іноземець) відсувається, то італієць образиться, сприйматиме це як зневагу до себе. Італійці дуже люблять бесіди на теми, що не пов'язані прямо з предметом ділової зустрічі. У справах бізнесу й в ділових переговорах італійці виявляють неабияку *гнучкість*. Вони не наполягають жорстко на своїй позиції, а шукають компромісних рішень проблеми. Але італійці можуть змінити «правила гри» в процесі переговорів. Італійці, як правило, виконують усі пункти угоди, яку вони уклали з іноземним партнером. Але щодо строків виконання, то вони не дуже пунктуальні. На переговорах італійці діють як одна згуртована команда. Вони люблять поторгуватися щодо угоди, дещо завищуючи ціну на свою користь. Проте легко погоджуються на розумний компроміс. Для них важливо відчувати, що вони не програли при укладанні угоди.

Національному *іспанському* характеру властиві такі риси як відкритість, галантність, почуття гумору. Також іспанців вирізняє серйозність і вміння працювати в команді. Щодо пунктуальності жителів Іспанії – вона повна протилежність німцям. Не призначайте ділову зустріч опівдні — це час сіести. Переговори традиційно починають з обговорення таких тем як погода, спорт, місцеві пам'ятки тощо. Іспанці дуже багатослівні і ділові переговори ведуть не надто динамічно. Іспанці рідко запрошують ділових партнерів додому. Не варто дарувати їм занадто дорогі подарунки, котрі можуть бути розцінені як хабар і зіпсувати стосунки. Під час неофіційної бесіди краще не торкатися особистого життя співрозмовників або свого, а також іспанської громадянської війни і правління Франко. Якщо ви не в захваті від кориди, не говоріть про це іспанцям. Під час бесіди іспанці віддають перевагу близькій відстані.

Представники *Центральної (або власне Західної) Європи* займають за типом культури спілкування *проміжне* положення між жителями Півночі і Півдня. Найтипівішими представниками цього регіону є англійці і французи, а також німці-католики.

Англійці, як і німці, більш *стримані* у прояві емоцій. Вони тяжіють до традиції і ґрунтовності, важливі риси їх ментальності – практичність і здоровий глузд, консерватизм. Найважливішою їх рисою, що проявляється у діловому спілкуванні, є *самоконтроль*,

який вони вважають найціннішою рисою людського характеру. Психологічний тиск на них не зустрічає відкритого опору, а підштовхує їх до дій, прямо протилежних очікуванім. При цьому супротив зростає пропорційно здійснюваному тиску. Під впливом пам'яті про славетну історію своєї країни англійці в ділових стосунках *наполягають на своїх «правилах гри»*. Вони досить консервативні щодо дотримання ритуалу переговорів, погано сприймають незвичні для них форми спілкування. Процес прийняття рішень у англійців часто затягується, проте до виконання угоди вони відносяться прискіпливо. Для англійського бізнесу характерні дуже сильний *соціальний консерватизм*, прихильність до ідей, що мають багатовікову історію. Англійський бізнесмен — це вишколена, ерудована людина, що відрізняється високою професійною підготовкою. Для нього чисто людські фактори мають більше значення, ніж для європейських або японських колег. Він не замикається у своїй роботі, а має широке коло інтересів, пов'язаних не тільки з економікою, але й спортом, літературою, мистецтвом. В діловому спілкуванні британці є прибічниками *традиційного ритуалу*, який включає ділові ланчі, симпозиуми, конгреси, семінари, виставки, телефонні розмови, строгий одяг, манери. Англійці дуже *цінують гумор* і часто користуються ним під час переговорів. Британські бізнесмени, на відміну від американців, не люблять приймати рішення зразу, вони більш *обережні*. Вони рідко висловлюють рішучу незгоду з позицією партнера, намагаючись робити це в м'якій формі, стримано. Англійці надають великого значення репутації фірми партнера, її капіталу, обсягам операцій, враховують також соціальний статус партнера.

Французи значно легше, ніж німці й англійці, налагоджують контакти з партнерами. Проте переговори ведуть поволі, не зразу приймаючи рішення. Важливо враховувати те, що в діловому житті Франції великого значення надають особистим знайомствам, зв'язкам. Незважаючи на комунікабельність, французи неохоче йдуть на компроміси, не люблять торгу під час переговорів. Вони прагнуть уникати ризикованих фінансових операцій.

Французький стиль ведення ділових переговорів формувався під впливом їх славетної історії й культури і уявлень французів про особливу роль їхньої країни в європейських та світових справах. Французький чиновник або бізнесмен вважає (може, і не безпідставно), що культура їх країни найрозвиненіша у світі, що Франція є батьківщиною демократії, що французький народ встановив

найвищі стандарти спілкування. Тому француз на переговорах гранично ввічливий, демонструє вишукані манери. В розмовах з французькими партнерами *неприпустима фамільярність*, що притаманна американцям. В переговорах з ними слід виявляти офіційність й звертатися до партнера *тільки за прізвищем*. Вважається неввічливим до традиційного привітання («бонжур», «о ревуар») не додати прізвище партнера або необхідні слова звертання (мсьє, мадам). Вони приходять на ділові зустрічі добре одягнені і цього ж вимагають від іноземного партнера.

Сильною стороною французів на переговорах є *логіка міркувань*. Вони швидко помічають нелогічність у позиції партнера й використовують це. У протилежність німцям, які також притаманна строга логічність, французи ведуть переговори гнучкіше й більш терпляче. Під час ділової зустрічі французи спочатку намагаються добре розпізнати позицію іноземного партнера, його «козири» й слабкі місця. Свою позицію вони викладати не поспішають. Ділові стосунки не обмежуються виключно рамками службових кабінетів. Французи високо цінують у своїх співбесідниках здатність орієнтуватися у питаннях культури й мистецтва, особливо французького. У ході бесіди слід остерігатися тем, що торкаються віросповідання, особистого положення на службі, доходів, хвороб, сімейного становища, політичних пристрастей.

У французьких організаціях рішення приймають *обмеженим числом осіб* високого рангу. Під час переговорів основна увага приділяється не стільки цінам, скільки технічним характеристикам та довготривалості пропонованих товарів. Контракти, які укладають французи, гранично конкретні, точні у формулюваннях і не допускають різночитання.

Американці США мають багато спільних рис у культурі з європейцями, але є й особливості, що різко виокремлюють їх на теренах міжнародних економічних відносин. Це наполегливість, тиск на партнера під час переговорів. Американці діють *енергійно* й рішення приймають *швидко*, на відміну від європейців. Вони також успадкували *протестантизм*, але вони більш відкриті й контактабельні, ніж північні європейці. Наприклад, між членами американської делегації душе поширені партнерські стосунки, що проявляється в звертанні один до одного по імені, незалежно від віку і статусу. Американці, як і південні європейці, – *екстраверти*. Проте переговори ведуть переважно *за своїми «правилами гри»*. Найхарактернішою рисою американців є прояв *особистої ініціативи* і відносна незалежність від авторитетів. Це також від-

різниця їх від європейців і дозволяє вирішувати питання гнучко і швидко. Разом з тим американці *пунктуальні* у виконанні досягнутих зобов'язань. Негативною рисою американських бізнесменів є почуття *власної* переваги над іноземними партнерами, що іноді навіть і не приховується.

Досягнення американської економіки не в останню чергу залежить від ділових якостей американських бізнесменів, яких відрізняє цілеспрямованість, рішучість і наполегливість. Протестантська релігія, що є переважаною в американському суспільстві, *освячує сумлінну працю* як одне з головних покликань людини. У праці американці підтримують такий високий темп і напругу, які незвичні і часто невідповідні для багатьох інших народів. Вислів «*час — це гроші*», що був сформульований Бенджаміном Франкліном ще у XVIII столітті, і сьогодні є провідним гаслом американського бізнесмена.

Американці за своєю природою *індивідуалісти*; вони люблять діяти самостійно, але й *ризик беруть на себе*. В ділових стосунках вони не сентиментальні, вміють керувати своїми емоціями, хоча й демонструють свою відкритість та дружність по відношенню до партнера. Вони недолюблюють зовнішні формальності (одежа, ритуал і т. д.), проте прискіпливі щодо кожного пункту контракту. Американський бізнесмен намагається з першої ж зустрічі з партнером домогтися від нього принципової згоди на контракт (на своїх, звісно, умовах), а деталі контракту розробити потім. Цінування часу робить їх нетерплячими, і часто вони грубо тиснуть на партнера, який вагається з прийняттям рішення.

Американці наполегливо й енергійно відстоюють свою точку зору під час переговорів, не бажаючи втратити хоч чого-небудь із своєї вигоди. Проте вони *раціоналістичні і йдуть на компроміс*, коли здобуття кращого варіанту неможливе. Уклавши угоду, вони *чесно дотримуються її виконання* й вимагають того ж від партнера. Якщо ж партнер починає хитрувати, не виконує хоча б один з пунктів контракту, американський бізнесмен діє безжалісно й негайно доводить справу до суду. В партнері американський бізнесмен насамперед цінує професійність і компетентність.

До недоліків американців, що утруднюють їх переговори з іноземцями, належить їх впевненість у тому, що Америка — найкраща у світі країна, а долар — наймогутніша сила, що перевершує всі докази. Тому вони часто зневажливі до чужої культури, звичаїв, тобто до етики інших. Вони рідко утруднюють себе вивченням мови іноземного партнера, більшість переговорів ведеться англійською.

Концепція *ділової етики* у США суттєво збагатилася за останні два десятиліття. Хоча в Америці не відступилися від прагнення одержати прибуток, але почали відчувати хибність абсолютизації прибутку як тільки єдиної мети та соціальної відповідальності бізнесу. Відбувається трансформація громадської думки щодо цілей бізнесу; дедалі більше вважають, що бізнес повинен мати більшу *соціальну спрямованість*. Дедалі частіше у засобах масової інформації йде мова про необхідність урівноважувати інтереси бізнесу з інтересами простої людини, з екологічним благополуччям і т.п. Сьогодні багато американських корпорацій активно декларують свою відданість високим етичним принципам. При наймі на роботу кожному службовцю вручається пам'ятка про правила поведінки, про важливість підтримки честі фірми у суспільстві.

Яскраво відмінну від європейської культуру спілкування, ментальність являє собою *Далекий Схід*. Культура регіону формувалася під впливом *буддизму, конфуціанства* (Китай), *синтоїзму* (Японія). Представники цього регіону переважно *інтроверти*. Характерною рисою їх є неприйняття всього іноземного, якщо воно нав'язується їм під тиском. Вони самі обирають, що вважають за потрібне застосувати в своїй країні (в основному, технічні винаходи). Іншою рисою, яка йде від стародавніх традицій, є *страх «втрати обличчя»* під час спілкування, особливо ділового. Це дуже ускладнює переговори, бо іноземець має ретельно підбирати слова і дії, щоб ненароком не образити партнера. Третя риса, що відрізняє представників регіону, пов'язана із своєрідним поняттям ділового етикету, коли вважається невічливим рішуче відмовити партнеру. Ще однією рисою, характерною особливо для представників Далекого Сходу, є *належність до корпоративної групи*, в якій панує *вертикальна субординація*. В далекосхідному суспільстві людина традиційно повинна була поводитись у відповідності до місця, яке вона займає, підтримувати соціальну дистанцію, усвідомлювати свою належність до певної групи, ставити свою відданість понад свої переконання. Тому тут рідко індивід приймає рішення самостійно, не порадившись зі своїм керівником чи авторитетом. Переговори через це тривають дуже повільно, проте з неабияким терпінням. Переговорники намагаються не «відкривати свої карти», очікують, коли це зробить партнер, прагнуть спочатку виявити межі і можливості партнера, його больові точки і особливі інтереси. У виконанні зобов'язань за договором бізнесмени Далекого Сходу виявляють точність і ретельність.

На культуру японців значно вплинула доктрина *конфуціанства*, яка виявилась близькою психології японця – обожнення предків, шанування батьків, регламентація поведінки, ідея підпорядкування в ієрархії. Найхарактернішою рисою японського суспільства є дуже сильна *залежність індивідуума від соціальної групи*, до якої він належить (сім'я, школа, університет, фірма). На Заході таку систему прозвали *«суспільством-павутинням»*. Найхарактерніші риси національного характеру японців, які проявляються у діловому спілкуванні, – неймовірна працьовитість, тяжіння до традицій, дисциплінованість, відданість авторитету, почуття обов'язку, групової єдності, ввічливість, акуратність і стриманість.

На переговорах представник фірми ніколи *не прийме рішення сам*, він обов'язково повинен узгоджувати всі деталі з іншими членами фірми; це затягує переговори. Японці (як і китайці) болісно переживають *«втрату обличчя»*, тому на переговорах ні в якому разі не можна їх ставити в принизливе положення, розмовляти з ними невічливо, тиснути на них в намаганні підписати вигідний контракт. Японці не люблять говорити «ні» на переговорах, вважаючи, що пряма відмова образить партнера; свою незгоду вони виражають непрямо, натяками. Коли японець, вислухавши пропозиції партнера, говорить «так», то це не обов'язково, що він згоден; скоріше це означає: «так, я вас вислухав». Це часто збиває з пантелику іноземця.

Великого значення японці приділяють *рангу* партнера по переговорах; чим вища його посада, чин, тим більше шансів на успіх переговорів. Під час переговорів не прийнято виявляти емоції. Японці *не переносять фамільярності* у стосунках з партнером; навіть намагаються уникнути рукостискання, вважаючи це негігієнічним. Взагалі японці недолюблюють іноземців, але в ділових стосунках з ними ведуть себе чесно й коректно.

У ділових стосунках з японцями необхідно бути *пунктуальним*; запізнення розглядається як серйозний *прояв неповаги* до партнера. Слід *уникати суперечок на релігійно-філософську тематику*. Проте позитивно буде сприйматися прояв вашого *інтересу до історії й культури Японії*. З першої ж зустрічі ви повинні справити на японця приємне враження, інакше угода може і не здійснитись.

Специфічні риси ділової етики *китайців* формувалися під впливом трьох чинників: етичних норм конфуціанства, комуністичної ідеології й світових стандартів ділового спілкування.

Визнання своєї причетності до великої китайської цивілізації породжує у китайців *почуття переваги* над представниками інших культур. Тривала імперіалістична агресія щодо Китаю сформувала у китайців *недовіру і неприязнь до іноземців*. Проте у діловому спілкуванні китайські урядовці й бізнесмени вміють ці почуття приховувати. У цьому їм допомагають принципи конфуціанської етики. «Шляхетний муж» Конфуція, перш за все, думає про обов'язок (низький – про вигоду), живе у згоді з усіма (низький – шукає собі подібних), з гідністю очікує повеління Небес (низький же сподівається на вдачу), те, що він шукає – в ньому самому (те, що шукає низький – в інших людях). Згідно з конфуціанською філософією серед *найголовніших цінностей*, яких повинна прагнути людина, є скромність, терпимість, шанобливість, поважання старших, щирість, відданість, сумлінність, почуття обов'язку, вдячність за послуги.

Найголовнішим принципом в діловому спілкуванні китайці вважають, як і японці, *недопустимість «втрати обличчя»*. Тому вони й самі уникають незручних для себе ситуацій, а також намагаються не ставити в ніякове становище й партнера. Під час переговорів китайці ввічливі і стримані.

У Китаї стиль ведення переговорів відзначається значно *меншим динамізмом* у порівнянні із західними країнами. Переговори можуть тривати від декількох днів до декількох місяців і навіть більше. До того ж вони можуть часто перериватись, що інколи дуже дратує їх партнерів, котрі цінують свій час. Китайці ніколи не приймають рішень без *прискіпливого* вивчення всіх аспектів і наслідків пропозицій своїх партнерів і прагнуть вилучити найдокладнішу інформацію стосовно майбутньої угоди. У переговорах з представниками Китаю слід мати на увазі, що прийняття рішень з важливих питань здійснюється *колегіально* і узгоджується з інстанціями усіх рівнів, тому потребує багато часу.

Слід добре пам'ятати, що ділові стосунки не обмежуються рамками службових кабінетів, партнери можуть бути запрошені на неформальні заходи. Запрошений повинен з'явитись своєчасно. На початку обіду господар проголошує *тост*, а через деякий час потрібно бути готовим виголосити тост у відповідь. Не варто пити багато за банкетним столом, тому що тостів може бути проголошено чимало. Під час привітання зазвичай прийнято обмінюватись рукостисканням. Причому в першу чергу стискають руку *найбільш високопоставленій особі*.

Під час спілкування з партнером не варто ображатись, якщо партнер з Китаю поставить запитання *особистого характеру*. Наприклад, китайський партнер може запитати вас про вік, сімейний стан, наявність дітей, онуків тощо. Такого характеру запитання можуть витлумачитись китайським партнером як такі, котрі цілком вміщуються в рамки освячених традицією проявами *щирого до вас інтересу*. Взагалі треба мати на увазі, що в Китаї надають важливого значення налагоджуванню дружніх, неформальних відносин з іноземними партнерами. Бізнесменам, які пов'язані з китайськими партнерами або мають намір встановити ділові стосунки з китайськими бізнесменами, слід знати, що правила Китаю можуть *забороняти приймати особисті подарунки*.

Арабо-мусульманський Схід відрізняється особливо сильним впливом релігії на всі сфери життя, в тому числі і на ділові відносини. Мусульмани, особливо араби й іранці, дуже *чутливі до всього, що може покласти тінь на іслам*, тому не прощають іноземцеві зневажливого відношення щодо їх релігії. Кожний, хто прагне успішно співробітничати з представниками ісламського Сходу, повинен знати *основні заборони* ісламу в царині торгово-фінансових справ. Незнання цих законів може принести значні збитки. Так, шаріат забороняє торгівельні угоди в *шести випадках*: 1) купівля-продаж «нечистот», до яких шаріат відносить свинину, алкогольні напої тощо; 2) купівля і продаж узурпованих товарів; 3) купівля і продаж предметів, що не є власністю продавця; 4) торгова справа, пов'язана з забороненою, азартною грою (кумар); 5) угода, в якій є момент лихварства (ріба), хоча нині богослови обґрунтували можливість стягнення проценту з підприємницького капіталу (вважається, що в даному випадку експлуатується саме капітал, а не людина); 6) продаж «змішаних» товарів, які не можна відділити один від одного, наприклад, масла, змішаного з іншим жиром. У торгівлі іслам забороняє давати релігійні клятви. В процесі ведення ділових переговорів з представниками арабських країн треба враховувати те, що араби досить *сильно орієнтовані на авторитети*. В процесі спілкування вважається непристойним, коли партнер починає розпитувати мусульманина про здоров'я його жінки або взагалі заводить розмову про жінок. Араби не терплять реклами, особливо в її американському або європейському виконанні. У ділових стосунках вони великого значення надають встановленню довіри між партнерами.

Під час першого знайомства з партнером бізнесмени з *арабських країн* активно виражають привітність і дружелюбність. Арабське

вітання — це справжня церемонія, що супроводжується розпитами про ваше здоров'я, про стан справ. Не потрібно докладно відповідати на них, тому що це звичайна арабська форма ввічливості. Чоловіки-араби зазвичай при зустрічі обіймаються, злегка торкаючись щоками, поплескуючи один одного по спині і плечах, але іноземцем цього краще не робити.

Під час ділової зустрічі не чекайте від партнера відповідей «так» або «ні»: *арабський етикет забороняє бути категоричним*. Араби віддають перевагу не прямолінійним відповідям, а туманним висловлюванням на зразок: «Якщо хочє Аллах». Якщо бізнесмен відмовляється від угоди, то робить це надзвичайно дипломатично і завуальовано. В арабських країнах є традиційним *авторитарний* стиль управління, і *рівню* переговорів надають великого значення. Усі питання опрацьовують заздалегідь, навіть дрібні деталі.

Араби надзвичайно *віддані своїм національним традиціям*. Престиж професії торговця в арабському світі завжди був дуже високий. Протягом багатьох століть в арабських країнах торгівля відігравала величезну роль, накопичені в цій сфері традиції дуже сильні. Тому арабські підприємці з підозрою ставляться до нововведень, пропагованих західними авторами, на зразок методу принципових переговорів, і любляють традиційний тривалий торг. Слід мати на увазі, що первісна ціна може бути завищена в десятки разів. Бізнесменам-арабам притаманне загострене почуття національної гордості; вони ретельно оберігають незалежність своїх країн і відкидають будь-які пропозиції, що здаються їм втручанням у їхні справи.

Африка – найменш розвинутий регіон. Через це традиції тут збереглися у більшій мірі, ніж у регіонах, де інтернаціоналізація економічних (культурних) відносин розпочалася раніше і протікає інтенсивніше. Оскільки народи континенту тривалий час були під колоніальним володінням європейців, африканці в процесі переговорів схильні *підозрювати* іноземного партнера в нещирості. Африканці – *екстраверти* й легко йдуть на встановлення контактів. Вони схильні до поважання авторитетів. Негативною їх рисою в ділових стосунках є не обов'язковість виконання встановлених домовленостей. Але якщо африканець повірив у чесність і доброзичливість іноземного партнера, він відповідатиме йому такою ж монетою.

Латиноамериканці за своєю ментальністю і методами ведення переговорів подібні багато в чому до представників Південної Європи. Але вони *ще більш експресивні*, це яскраво виражені екстравер-

ти. Вони легко йдуть на контакти, проте можуть довго затягувати вирішення справи. Обов'язковість у виконанні угоди не є їх сильною стороною. Під час переговорів вони дуже емоційні, але в цілому доброзичливі.

Таким чином, незважаючи на декілька століть ділового спілкування представників різних культурних регіонів, національні особливості ділової культури зберігаються й досі, що відображається в ділових контактах. Вплив глобалізації, як вже зазначалося, виявляється у формуванні *певних стандартів*, яких дотримуються під час ведення переговорів, протоколу й деяких інших аспектів ділових стосунків. Основою цих стандартів стала західноєвропейська й північноамериканська культури. Виражається це у *формалізації ділового етикету* – стандартизації одягу для переговорів, ділових сніданків, фуршетів, вечерь, обов'язкової гри в гольф у перервах між засіданнями тощо. Проте останнім часом до європеїзованого ділового етикету *додаються елементи* східної, латиноамериканської й навіть африканської культур. Європейці й американці стали більше цікавитися літературою й мистецтвом інших народів й під час спілкування, наприклад, з японцями чи китайцями користуються нагодою продемонструвати своє знання їх класичної культури; це справляє добре враження на партнера.

Роль культурно-психологічних чинників у діловому спілкуванні більш детально висвітлена у навчальному посібнику «Економіка зарубіжних країн» (за ред. Ю.Г.Козака, В.В.Ковалевського, В.М.Осипова, К., ЦУЛ, 2007).

Ознайомлення з діловими культурами інших народів необхідне для економіста. Успішним підприємцем в сучасному глобалізованому світі, де культурні бар'єри є об'єктивною реальністю, може бути лише той, хто здатний до сприйняття культурних відмінностей.

Але культура, як відомо, не обмежується аспектами ділового спілкування. Важливо набути знання з *усього спектра культурної сфери*, що збагачує економіста як особистість, розширює його професійний кругозір.

Оволодіння багатством світової культури суттєво *полегшує залучення особистості до світового інформаційного простору й активізує її діяльність у глобальному соціальному середовищі*. У цьому полягає важливе значення культури як фактора розвитку глобалізації. Ознайомлення з різними системами цінностей, що лежать в основі усякої культури, сприятиме формуванню здатності до плідного діалогу в сучасному багатокультурному світі.

17.2. Культурно-етичні засади господарювання: історія та сучасність

У сфері господарювання важливими елементами є не тільки ресурси, машини, виробництво, але й *людські стосунки* різного плану – з партнерами, клієнтами, спеціалістами, підлеглими, представниками влади і трудових колективів. Від того, наскільки гармонічно складаються ці відносини, залежить авторитет, репутація, імідж компанії та відповідно – *успіх* підприємства у цілому. Внутрішніми *моральними* стимулами господарської поведінки має бути усвідомлення обов'язку і моральні почуття: добра воля, совість, відповідальність.

Витоки моральних принципів економіки сягають давнини. Ще в *конфуціанській* культурі склалась особлива етика ділових стосунків: обов'язок, справедливість, добродійність були на першому місці у відносинах між людьми. «Шляхетний муж» Конфуція «спочатку проявляє обов'язок, потім отримує вигоду». Вражаючі економічні успіхи сучасної Японії, Китаю та інших країн Далекого Сходу та Південно-Східної Азії значною мірою обумовлені саме пануванням принципів конфуціанської етики в господарській діяльності.

Для *Античності* також була характерна невідривність принципів господарювання від моральних норм. Так, для Аристотеля господарство не було чимось окремим і самоцілним, а являло собою *ойкономію*, тобто управління домом в ім'я *блага* домогосподарів; об'єднання домогосподарств утворювало автаркічний поліс, який був не лише господарським об'єднанням, але і *моральним* цілим, покликаним забезпечити *самореалізацію громадян*. До елементів ринкових відносин, що почали розвиватися у період античності, Аристотель ставився дуже критично: він вважав, що грошовий обіг не повинен ставати *самоцілним*, а бути лише *засобом* для забезпечення головного – *благополуччя дому*. Він протиставляв *ойкономію хрематистиці* – мистецтву примножувати гроші. Ринкові зв'язки, згідно з Аристотелем, розпалюють бажання людей, роблять їх ненаситними, в результаті чого вони прагнуть мати все більше і більше, забуваючи про міру.

В епоху європейського *Середньовіччя* принципи господарювання продовжують тісно пов'язуватися з *моральними* міркуваннями, виступають включеними у релігійно-етичну сферу. Християнство розглядало працю як богоугодну справу, яка повинна виконувати

роль засобу забезпечення харчування, подолання лінощів, приборкання хтивості і умертвіння плоті. Розміри виробництва *обмежувались* природними потребами. Прагнення мати більше, ніж необхідно, розглядалось як жадність – один із смертних гріхів; особливо засуджувалось *лихварство*.

Виділення господарювання в якості відносно *самостійної* сфери суспільного життя відбувається в епоху *Нового часу*, коли формується *капіталізм* – раціонально організована система господарювання, що заснована на найманій праці, вільному підприємстві і характеризується невгамовною діловою активністю. При цьому складається *нове* розуміння праці як діяльності, спрямованої на невпинне розширення справи і отримання *прибутку*. Основним мотивом господарської активності стає принцип *економічної раціональності*: отримати максимальний результат з найменшими витратами.

Таким чином, формування європейського капіталізму являло собою грандіозну *ціннісну трансформацію*, суть якої полягала у раціоналізації життя, пануючій ролі науково-технічного розуму, який поступово перетворився на самостійний та домінуючий фактор суспільного життя. Найважливішою і вирішальною сферою цього історичного перетворення стало формування *автономії господарювання*, що дозволяє охарактеризувати сучасне суспільство в цілому як *техніко-економічну цивілізацію*.

Саме засилля *економічного* у житті сучасного західного суспільства і породило його глибоку *кризу*. Це проявляється і в конфлікті з природою, і в тривожних ознаках соціальної дезінтеграції внаслідок втрати духовності. Пропагується споживацька ідеологія, у людей виховуються псевдопотреби і псевдоцінності. Економіка перетворюється на могутній засіб *спотвореної соціалізації*, і цей процес набуває *неконтрольованого* характеру. Через могутні засоби масової комунікації, рекламу особистість все більшою мірою трансформується на «машину бажання», орієнтовану на споживання, отримання індивідуальних благ раціональними засобами. Інший бік її життя – орієнтація на співпереживання, співчуття, принцип служіння спільному благу, альтруїзм – залишається на периферії.

Подолання негативних проявів в сучасному суспільстві, породжених суто утилітаристським, техніко-економічним мисленням, пов'язується з надією на *новий ціннісний поворот*, в якому особливу роль має відіграти моральний чинник; імперативним є відтворення *нової єдності* господарства та етики. Саме мораль

здатна виконати роль основного стримуючого фактору, що може перешкодити здійсненню усіх тих антигуманних можливостей, що відкриваються *автономному* техніко-економічному розуму в сфері господарювання.

Це обумовлює значне *підвищення інтересу до господарської етики*. Слід зазначити, що вихідною умовою існування ринкової економіки є прагнення вільних суб'єктів господарювання до вигоди, прибутку. Тому в царині ділових стосунків особливо напружено й специфічно проявляється *конфлікт* між вигодою і належним, між піднесеним ідеалом і практичним розрахунком. Це означає, що господарська етика функціонує у сфері підвищеного *морально-го ризику*: суперечність між моральною свідомістю підприємця та внутрішньою логікою підприємницької активності.

Етика господарювання виходить з того, що індивідуалістичні мотиви і спонуки є позитивним моментом. Але вона не допускає зведення їх до голого егоїзму і своєкорисливості, критикуючи позицію, коли раціональний підхід обмежується лише доводами максимізації прибутку. У мотивації діяльності підприємця належне місце повинні займати почуття обов'язку, солідарності, справедливості та співчуття. Але, з іншого боку, безоглядне захоплення моральними заповідями може призвести до поразки в конкурентній боротьбі, тобто в умовах «нечесної економіки» «чесному» підприємцю майже не залишається шансів на виживання, оскільки він мусить «платити» за свою моральність збільшенням витрат. Тому господарська етика не повинна носити характер *моралізаторства*, а оцінка конкретної практичної діяльності з позиції абсолютних моральних ідеалів не повинна перетворюватись на *моральну агресію* проти заповзятої, творчої людини. Важливо не обмежувати господарську етику лише моральними вимогами до підприємців, необхідно також створення *справедливих інституційних рамок* їх діяльності. Тільки в цьому випадку можлива моральна економіка.

Моральність є *технічно необхідною* для правильного функціонування самого капіталізму. Тому в останні десятиліття в Європі та США спостерігається різке *підвищення інтересу до господарської етики*. У багатьох учбових закладах відкриваються курси підприємницької етики, поширюються фонди моральних інвестицій, що вкладають гроші лише у ті підприємства, що є бездоганними у моральному відношенні; приймаються закони по боротьбі з фінансовими зловживаннями; розгортається рух проти біржових спекуляцій.

У реальній ринковій економіці важливе значення мають такі якості суб'єктів господарювання як взаємна *довіра* і *надійність*, лояльність і чесність, що приводить до *зниження витрат* господарського обміну, не зменшуючи господарських вигод партнерів. Як зазначає Ф.Фукуяма у праці «Довіра», дія етичних установок відкриває можливість істотно скоротити інтеракційні витрати в економіці, підвищити координацію діяльностей учасників ринку, скоротити небажані побічні ефекти господарських рішень. Найбільш продуктивні економіки сформувалися саме в тих суспільствах, де склалися міцні моральні підвалини, в суспільствах з високою довірою, яку слід розглядати як важливий соціальний капітал, як *культурно-етичну* основу суспільного буття. Саме культурно-етичними чинниками пояснюється причина «японського економічного дива». В японській культурі панують конфуціанські цінності з їх орієнтацією на колектив. Відомий японський діяч Кііті Міядзава так пояснював секрет «японського чуда», особливу працездатність і ретельність японців, завдяки яким Японія піднялася з післявоєнної розрухи і перетворилася на одну з найбагатших країн сучасного світу. В основі цього – почуття сорому: японець завжди відчуває присутність себе у колективі, і найболючіша точка його совісті – працювати ні в якому разі не менше, ніж інші, а отримувати за це – ні в якому разі не більше, ніж інші.

Підприємець має усвідомлювати, що в довгостроковому плані він не зможе реалізувати своєї економічної мети, якщо не буде дотримуватися загальних етичних правил. Причому він повинен приймати ці правила не як зовнішні, нав'язані йому обмеження, а як добровільно покладені на себе обов'язки, як *максими* власної поведінки.

Таким чином, бізнес має бути *соціально відповідальним*. Соціально-відповідальне підприємництво є також *економічно вигідним*, тому що покращення життя суспільства створює для бізнесу сприятливі довгострокові перспективи, *знижуючи соціальну напругу*, сприяючи підвищенню *репутації* фірми.

Детальне висвітлення ролі соціально-історичних та культурно-етичних чинників у господарюванні розглянуто в монографії О.В.Сулима «Культурно-этические измерения хозяйствования: некоторые современные подходы». Одесса, «Астропринт», 2001.

Проблема утвердження моральних принципів у сфері господарювання є дуже актуальною для нашого суспільства, у якому здійснюються ринкові реформи, формується система вільного підприємництва. Відомий німецький дослідник у галузі господарської етики П.Козловський, перефразовуючи кантівський моральний

імператив, так формулює *етичний імператив* господарської поведінки: «Вчиняй так, щоб твоя господарська діяльність відповідала подвійній функції економіки – ефективному постачанню людям благ та можливості їх самореалізації». Таким чином, етика бізнесу може бути охарактеризована гаслом: «Прибуток понад усе, але *честь вище прибутку*».

Питання для самоконтролю

1. Які основні напрямки прояву етнокультурних особливостей у сфері економіки?
2. Як проявляються етнокультурні особливості у сфері культури ділового спілкування?
3. Який чинник виступає критерієм класифікації типів національної ділової культури?
4. Які риси притаманні моноактивним діловим культурам?
5. У чому полягає специфіка поліактивних ділових культур?
6. Що характеризує реактивні ділові культури?
7. У чому специфічні риси господарської етики?
8. Які чинники породили автономію господарювання?
9. У чому імперативність відтворення нової єдності господарства та етики?
10. У чому полягає принцип соціальної відповідальності бізнесу?

Семинар №13.

Соціокультурні виміри економіки

Мета та завдання заняття: ознайомлення з основними типами ділових культур, притаманних суб'єктам міжнародної діяльності – моноактивними, поліактивними, реактивними; розкриття зв'язку різних типів ділових культур з ціннісно-світоглядними орієнтирами відповідних культурних регіонів; розкриття впливу морально-етичних чинників на господарську активність у різних культурах; характеристика значимості етичних начал для сучасної економічної діяльності, основних принципів господарської етики, соціальної відповідальності бізнесу.

Основні поняття та категорії теми: *господарська етика, етичний імператив господарської поведінки, культура ділового спілкування, моноактивні культури, ойкономія, поліактивні культури, принцип економічної раціональності, реактивні культури, соціальна відповідальність бізнесу, техніко-економічна цивілізація, хрематистика.*

План

1. Роль культурно-психологічних чинників у діловому спілкуванні:

- а) основні типи ділових культур та їх специфіка;
- б) базові цінності культури як визначальний чинник формування відповідного типу ділової культури;
- в) крос-культурна компетентність як необхідна умова успішного господарювання у сучасному глобальному просторі.

2. Культурно-етичні засади господарювання: історія та сучасність:

- а) характеристика морально-етичних принципів та господарської діяльності в різні епохи;
- б) основні витоки засилля раціонально-економічного в сучасному суспільстві та кризові наслідки автономізації господарської сфери;
- в) актуалізація утвердження моральних принципів у сфері господарювання як етичний імператив господарської поведінки

Завдання до самостійної роботи

1. Проаналізувати роль загальнолюдських цінностей у налагодженні конструктивного міжкультурного діалогу.

2. Обґрунтуйте необхідність врахування різних культурних орієнтацій суб'єктів міжнародної економічної діяльності.

3. Співставте моноактивні і поліактивні ділові культури та вкажіть, представникам яких народів вони характерні.

4. Охарактеризуйте ставлення до праці представників протестантської культури.

5. Проаналізуйте, які соціокультурні та історичні чинники обумовили становлення особливого французького стилю ведення ділових перемовин.

6. Охарактеризуйте американський стиль ведення ділових перемовин і проаналізуйте, якими обставинами він обумовлений.

7. Дайте порівняльну характеристика ліберальної та соціально-ринкової моделі розвитку економіки.

8. Визначте специфіку моделей демократичного та ієрархічного корпоративізму.

9. Проаналізуйте суперечність між моральною свідомістю і внутрішньою логікою підприємницької діяльності. Як Ви вважаєте, чи можливо поєднати прагнення до вигоди із дотриманням моральних норм?

10. Охарактеризуйте історичні етапи становлення етики господарювання.

11. Розкрийте роль протестантської етики у формуванні капіталізму.

12. Сформулюйте Ваше ставлення до вислову: «Прибуток понад усе, але честь – вище прибутку».

Тематика рефератів та доповідей

1. Основні принципи ділового етикету.

2. Професійна етика підприємця.

3. Модель «*Homo economicus*» в сучасних економічних дослідженнях.

4. Етнокультурні особливості країн Західної Європи і стиль ділової активності.

5. Вплив традиційних культур на формування ділової етики країн Далекосхідного регіону.

6. Фактор культури і сучасні зміни у глобальній економіці.

7. Ділові культури у міжнародному бізнесі: від зіткнення до взаєморозуміння.

8. Соціально-етична відповідальність бізнесу.

9. Протестантська трудова етика.

10. М.Вебер про господарську етику світових релігій.

11. Економіка інформаційної епохи.

12. Творчість як основа економіки знань.

13. Людський капітал як чинник економічного розвитку.

14. Культурні інституції та функціонування економіки.

ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ ДО РОЗДІЛУ III

I РІВЕНЬ

Завдання 1-107 мають варіанти відповідей, серед яких необхідно вибрати **ОДИН ПРАВИЛЬНИЙ**.

1. Язичництво являє собою:

- а) поклоніння неживим предметам;
- б) віру в духів та душі;
- в) віру в багатьох богів;
- г) магичні заборони.

2. Фетишизм являє собою:

- а) віру в духів та душі;
- б) поклоніння матеріальним об'єктам;
- в) магичні заборони;
- г) віру в багатьох богів;

3. Поклоніння тварині чи рослині й віра у своє походження від них:

- а) фетишизм;
- б) анімізм;
- в) тотемізм;
- г) магія.

4. Поклоніння неживим предметам, яким приписуються надприродні властивості:

- а) тотемізм;
- б) анімізм;
- в) фетишизм;
- г) магія.

5. Анімізм являє собою:

- а) поклоніння матеріальним об'єктам;
- б) віру в існування душі і духів;
- б) поклоніння предкам, що померли;
- в) віру в надприродну спорідненість людей із тваринами чи рослинами.

6. Тотем являє собою:

- а) тварину чи рослину, яких первісні люди вважали своїми надприродними родичами;
- б) предмети природи, наділені людськими рисами;
- в) анімістичні елементи.

7. Правильне визначення поняття «анімізм»:

- а) віра в духів і душі, що керують людьми, предметами і явищами;
- б) віра у здатність людини надприродним чином впливати на людей і явища природи;
- в) поклоніння неживим предметам, яким приписуються надприродні властивості

8. Тотемізм являє собою:

- а) віру первісної людини у своє походження від тварини чи рослини;
- б) віра в існування душі і духів;
- б) віра в деяку надприродну силу, що править світом;

9. Первісні вірування в існування двійника людини – її душі:

- а) магія;
- б) тотемізм;
- в) анімізм;
- г) фетишизм.

10. Віра в наявність у предметів неживої природи надчуттєвих якостей:

- а) анімізм;
- б) тотемізм;
- в) фетишизм;
- г) магія.

11. Віра в можливість надприродним шляхом впливати на предмети чи на людей:

- а) фетишизм;
- б) тотемізм;
- в) магія;
- г) анімізм.

12. Марновірні дії з метою вплинути надприродним шляхом на якийсь об'єкт чи на людину:

- а) фетишизм;
- б) релігія;
- в) магія;
- г) язичництво.

13. Рання форма вірувань, що полягає у поклонінні неживим предметам, яким приписуються надприродні властивості:

- а) тотемізм;
- б) фетишизм;
- в) анімізм;
- г) магія.

14. Священний текст зороастризму:

- а) Трипітака;
- б) Авеста;
- в) Бхагавадгіта;
- г) Веди.

15. Національна релігія, заснована на принципі протиставлення двох вічних начал – доброго і злого:

- а) даосизм;
- б) буддизм;
- в) зороастризм;
- г) джайнізм.

16. Характерна особливість віровчення зороастризму:

- а) вчення про мирне співіснування добра і зла;
- б) вчення про єдність добра і зла;
- в) вчення про протиборство добра і зла.

17. Зороастрийці поклоняються:

- а) землі;
- б) воді;
- в) небу;
- г) вогню.

18. Особливого значення питанню потойбічного життя надається в релігії:

- а) Давньої Греції;
- б) Давнього Риму;
- в) Стародавнього Єгипту;
- г) Месопотамії.

19. Давньоєгипетська богиня, що уособлює «право», «справедливість», «світовий порядок»:

- а) Ісіда;
- б) Бастет;
- в) Маат;
- г) Хатхор.

20. Давньоєгипетську релігію характеризує:

- а) віра в те, що боги, як і люди, підпорядковані долі
- б) віра в безсмертя душі і потойбічне життя;
- в) протиставлення двох вічних начал – доброго і злого.

21. Людина, згідно з релігією Месопотамії, була створена для того, щоб:

- а) досягти безсмертя;
- в) процвітати у земному житті.

б) служити богам;

22. Зикурат являє собою:

- а) вавілонський обряд;
- в) вавілонський храм;

б) назву міста;
г) ім'я вавілонського бога.

23. Вчення про переселення душ, що відбувається згідно з принципом воздаяння за добродійну чи недостойну поведінку, притаманне:

- а) зороастризму;
- в) даосизму;

б) індуїзму;
г) синтоїзму.

24. Релігія, ідейними джерелами якої стали давні релігійні вірування Індії та брахманізм:

- а) синтоїзм;
- в) індуїзм;

б) сикхізм;
г) християнство.

25. Бог, який вважається творцем світу в індуїзмі:

- а) Калі;
- в) Брахма;

б) Шива;
г) Вішну.

26. Три верховні боги в індуїзмі:

- а) Кришна, Брахма, Вішну;
- б) Брахма, Шива, Вішну;
- в) Вішну, Калі, Шива.

27. Священні книги в індуїзмі:

- а) Упанішади;
- б) Пурани;

г) Веди;
в) Араньяки.

28. Релігія в Китаї, що є одночасно і адміністративно-політичною системою, і етичним вченням:

- а) індуїзм;
- в) конфуціанство;

б) джайнізм;
г) даосизм.

29. Карма являє собою:

- а) вчення про перевтілення душ;
- б) принцип морального воздаяння;
- в) принцип неспричинення шкоди живому.

30. Жерці в індуїзмі:

- а) шудри;
- б) кшатрії;
- в) вайш'ї;
- г) брахмани.

31. Священне Писання іудеїв:

- а) Талмуд;
- б) П'ятикнижжя Мойсея;
- в) Старий Заповіт.

32. Бог ізраїльського народу:

- а) Амон-Ра;
- б) Яхве;
- в) Ахурамазда.

33. Десять заповідей були даровані:

- а) Аврааму;
- б) Мойсею;
- в) Христу.

34. Синагога являє собою:

- а) місце для жертвоприношень;
- б) «будинок молитви»;
- в) релігійну школу.

35. Перший єрусалимський Храм побудував:

- а) Давид;
- б) Авраам;
- в) Соломон;
- г) Мойсей.

36. Характерна риса світових релігій:

- а) простота обрядів і ритуалів;
- б) проповідь рівності людей, незалежно від національності та суспільного положення;
- в) єдинобожжя;
- г) багатобожжя.

37. Група релігій, де всі вони належать до світових:

- а) протестантизм, православ'я, католицизм;
- б) іудаїзм, конфуціанство, іслам;
- в) буддизм, іслам, християнство;
- г) буддизм, індуїзм, християнство.

38. Засновник буддизму:

- а) Махавіра;
- б) Сіддхартха Гаутама;
- в) Пандітачарья;
- г) Бодхідхарма.

39. Ім'я Будда означає:

- а) рятівник людей;
- б) той, хто досяг просвітлення, пробудження;
- в) той, хто відмовився від власного спасіння заради людей.

40. Напрямок буддизму, що вважає необхідним допомогу духовенства у справі порятунку:

- а) тхеравада;
- б) махаяна.

41. Священний текст буддизму:

- а) Триратна;
- б) Трипітака;
- в) Тримурті.

42. Найдавніша світова релігія, що існує понад 2,5 тис. років:

- а) індуїзм;
- б) іслам;
- в) буддизм;
- г) християнство.

43. Ім'я засновника буддизму:

- а) Джина;
- б) Сідхартха;
- в) Заратустра;
- г) Махавіра.

44. Світова релігія, основним принципом якої є подолання жаги до життя та його насолод через «восьмеричний шлях спасіння»:

- а) буддизм;
- б) християнство;
- в) іслам.

45. Час виникнення буддизму:

- а) середина II тис. н.е.;
- б) середина I тис. до н.е.;
- в) рубіж I тис. до н.е. – I тис. н.е.

46. Серединний шлях у буддизмі являє собою шлях:

- а) між аскетизмом і надмірностями;

б) порятунком для всіх віруючих, і порятунком для ченців.

47. Основний принцип етика буддизму:

- а) неспричинення шкоди тваринам;
- б) неспричинення шкоди всьому живому;
- в) неспричинення шкоди природі.

48. Основні напрямки буддизму:

- а) тхеравада та махаяна;
- б) шіїзм та сунізм.

49. Далай-лама виступає як:

- а) верховний релігійний керівник усіх буддистів;
- б) верховний релігійний керівник тибетських буддистів;
- в) почесний титул для буддійського ченця.

50. Течія буддизму, що має ще й другу назву – тхеравада:

- а) махаяна;
- б) хінаяна;
- в) ваджраяна.

51. Цар Ашока надав буддизму статусу державної релігії в:

- а) III ст. до н. е.;
- б) VII ст. н. е.;
- в) VI ст. до н. е.;
- г) II ст. н. е.

52. У буддизмі вузький шлях до спасіння, або мала колісниця:

- а) махаяна;
- б) дхарма;
- в) карма;
- г) тхеравада.

53. Будда відкинув вчення:

- а) фетишизму;
- б) брахманізму;
- в) джайнізму;
- г) індуїзму.

54. Бога-творця не знає:

- а) іслам;
- б) буддизм;
- в) індуїзм;
- г) християнство.

55. Шлях звільнення від страждань у буддизмі нараховує:

- а) вісім ступенів;
- б) сім ступенів;
- г) три ступені.

56. Життя, згідно з вченням Гаутами, являє собою:

- а) радість;
- б) страждання;
- в) заспокоєння.

57. Причиною страждань буддизм вважає:

- а) суспільну нерівність;
- б) людську недосконалість;
- в) людські бажання і пристрасті.

58. Вперше ідея про кінець світу та страшний суд була сформульована:

- а) в ісламі;
- б) у християнстві;
- в) в іудаїзмі;
- г) у зороастризмі.

59. Давньогрецькій релігії був притаманний:

- а) монотеїзм;
- б) політеїзм;
- в) пантеїзм;
- г) деїзм.

60. Для релігійних вірувань давніх римлян не є характерним:

- а) наявність чіткої схеми антропо- та космогенезу;
- б) жорстко регламентована формальність у звертанні до богів;
- в) відкритість для сприйняття інших релігійних вірувань.

61. Для релігійного світогляду давніх греків була притаманна віра у всесилля Року, що панував не лише над людьми, а й над богами:

- а) ні;
- б) так.

62. До грецького пантеону належить:

- а) Афіна;
- б) Юнона;
- в) Юпітер;
- д) Нептун.

63. До римського пантеону належить:

- а) Гера;
- б) Посейдон;
- в) Діонісій;
- г) Венера.

64. Антропоморфізм існував у чистому вигляді у релігії:

- а) давньокитайській;
- б) давньоєгипетській;
- в) давньогрецькій;
- г) давньоримській.

65. Антропоморфність грецьких олімпійських богів проявляється у тому, що вони:

- а) позбавлені можливості втручатись у людські справи;
- б) схожі на людей і нерідко поводять себе як прості смертні;
- в) є безсмертними, наділеними надприродними якостями.

66. Час виникнення християнства:

- а) II ст. н.е.;
- б) I ст. н.е.;
- в) II ст. до н.е.;
- г) I ст. до н.е.

67. Місце виникнення християнства:

- а) Візантійська імперія;
- б) імперія Олександра Македонського;
- в) Римська імперія.

68. Вирішальним чинником перетворення християнства на світову релігію стало те, що воно:

- а) є найбільш теоретично обґрунтованою релігійною системою;
- б) відмовилось від ідей переваги одного народу над іншими, що характеризувало етнічні релігії;
- в) мало естетично найпривабливіші обряди.

69. У перекладі з грецької Христос означає:

- а) посланник;
- б) помазаник Божий;
- в) пророк.

70. Священним Писанням у християнстві є:

- а) Старий Завіт;
- б) Новий Завіт;
- в) Біблія, що включає Старий і Новий Завіти.

71. Тайнство, коли до християнства прилучаються засобами омивання чи занурення у воду:

- а) покаєння;
- б) миропомазання;
- в) хрещення;
- г) шлюб.

72. Сукупність церемоній та обрядових дій, звернених до Бога з метою отримати від нього милості:

- а) хрещення;
- б) миропомазання;
- в) богослужіння;
- г) шлюб.

73. Грецьке слово «Біблія» перекладається як:

- а) святиня;
- б) книги;
- в) притчі.

**74. Звернення віруючих до Бога з проханням послання їм бла-
га та відвернення зла називається:**

- а) хрещення;
- б) богослужіння;
- в) пожертвування;
- г) молитва.

**75. Розкол у християнстві на католиків і православних від-
бувся:**

- а) у 1154 р.;
- б) у 1054 р.;
- в) у 954 р.

76. У православному християнстві тайнств:

- а) шість;
- б) сім;
- в) два;
- г) п'ять.

**77. Усі православні церкви мають спільний єдиний всесвіт-
ний центр управління:**

- а) так;
- б) ні.

78. Автокефалія являє собою:

- а) рівність православних церков;
- б) незалежність кожної православної церкви;
- в) підпорядкованість однієї православної церкви іншій.

79. Католицьку церкву очолює:

- а) архієпископ;
- б) патріарх;
- в) кардинал;
- г) папа.

80. Обряд хрещення в баптизмі відбувається:

- а) відразу після народження;
- б) тільки після повноліття.

**81. Згідно з католицьким віровченням, особливе місце, де
душі померлих очищаються від гріхів:**

- а) рай;
- б) чистилище;
- в) небо;
- г) пекло.

82. У католицькому догматі про філіокве йдеться:

- а) про чистилище;
- б) про сходження Святого Духа від Батька і від Сина;
- в) про непогрішність Папи римського.

83. Цelibат являє собою:

- а) проповідь рівності людей, незалежно від їх національності;
- б) один із основних обов'язків кардинала – відвідувати святі місця;
- в) обов'язкову безшлюбність католицьких священників і православних ченців.

84. Папа Римський обирається:

- а) на п'ять років;
- б) на двадцять п'ять років;
- в) довічно.

85. Наймолодша світова релігія:

- а) іслам;
- б) буддизм;
- в) християнство;
- г) іудаїзм.

86. Священна війна мусульман на захист віри:

- а) саят;
- б) фікх;
- в) шаріат;
- г) джихад.

87. День, коли здійснюється колективна молитва в мечеті:

- а) п'ятниця;
- б) неділя;
- в) субота;
- г) середа.

88. Колір, що символізує в ісламі молодість і вічність релігії:

- а) білий;
- б) зелений;
- в) чорний;
- г) жовтий.

89. Течія ісламу:

- а) сунізм;
- б) шиваїзм;
- в) шахада;
- г) тхеравада.

90. Хадж являє собою:

- а) обов'язок вести священну війну;
- б) паломництво до святих місць;
- в) щоденну ритуальну молитву.

91. Мухаммед для мусульман:

- а) Син Божий;
- б) посланник Аллаха;
- в) Боголюдина.

92. Місто, де народився Мухаммед:

- а) Мекка;
- б) Медина;
- в) Єрусалим.

93. Керівник мусульманської громади:

- а) муедзин;
- б) каді;
- в) імам.

94. «Символ віри» в ісламі звучить так:

- а) Аллах Великий!
- б) Немає ніякого божества, окрім Аллаха, а Мухаммед – посланник Аллаха!
- в) В ім'я Аллаха, милостивого і милосердного!

95. Священне Писання в ісламі:

- а) Коран;
- б) Авеста;
- г) Суна;
- д) Тора.

96. Слово, від якого отримала назву священна книга мусульман – «Коран», у перекладі з арабської означає:

- а) святиня;
- б) читати;
- в) говорити;
- г) людина.

97. Шаріат являє собою:

- а) один з напрямків в ісламі;
- б) система норм і правил;
- в) одна з обрядово-культових дій.

98. Час виникнення протестантизму:

- а) XVI ст.;
- б) XVII ст.;
- в) XV ст.

99. Автор «95 тез про індульгенції»:

- а) Ж. Кальвін;
- б) У. Цвінглі;
- в) М. Лютер.

100. Основоположник протестантизму в Німеччині:

- а) У. Цвінглі;
- б) Ж. Кальвін;
- в) М. Лютер.

101. Реформацію католицизму у Швейцарії запропонував:

- а) Ж. Кальвін;
- б) У. Цвінглі;
- в) М. Лютер;
- г) Я. Гус.

102. Чернецтво існує в:

- а) католицизмі і протестантизмі;
- б) католицизмі і православ'ї;
- в) православ'ї і протестантизмі.

103. Вчення про виправдання лише вірою притаманне:

- а) православ'ю;
- б) протестантизму;
- в) католицизму.

104. Принцип «світської аскези» притаманний:

- а) православ'ю;
- б) католицизму;
- в) протестантизму.

105. Автор вчення про абсолютне напередвизначення:

- а) У. Цвінглі;
- б) Ж. Кальвін;
- в) М. Лютер.

106. Реформація почалась в Німеччині з виступу Мартіна Лютера проти торгівлі індульгенціями:

- а) так;
- б) ні.

107. У протестантизмі із семи тайнств залишилось тільки два – хрещення та соборування:

- а) так;
- б) ні.

II РІВЕНЬ

Завдання 108-147 є тестами відкритого типу, використовуються для виявлення знань термінів, понять, категорій; у цих тестах слід вписати пропущене слово або словосполучення.

108. Вставте пропущене слово:

..... віра в існування душ та духів.

109. Вставте пропущене слово:

..... давня форма вірувань у зв'язок певного роду або племені з пращуром – представником рослинного чи тваринного світу.

110. Вставте пропущене слово:

..... поклоніння неодухотвореним предметам, що нібито мають надприродні властивості.

111. Вставте пропущене слово:

..... релігійно-магічні заборони на здійснення певних дій, промовляння слів тощо, порушення яких невідворотно передбачало покарання з боку надприродних сил.

112. Вставте пропущене слово:

..... віра в існування в матеріальних об'єктів і процесів надприродних двійників, віра в душу і духів людського тіла, тварин, знарядь праці, війни, хвороби тощо.

113. Вставте пропущене слово:

..... віра в існування надприродних засобів впливу на навколишній світ, система прийомів, заснованих на вірі в можливість примусити надприродні сили здійснити бажане.

114. Вставте пропущене слово:

..... віра в існування надприродних властивостей у матеріальних предметів, поклоніння предметам найближчого оточення людини, як правило, неживим.

115. Вставте пропущене слово:

..... віра в надприродну спорідненість людських колективів із певними видами тварин, рослин чи явищ.

116. Вставте пропущене слово:

..... іранський релігійний реформатор, засновник зороастризму, автор найдревнішої частини Авести – Гат.

117. Вставте пропущене слово:

..... зведення священних текстів зороастризму, де йде мова про постійну боротьбу добра та зла, про загробне життя, про кінець світу та воскресіння з мертвих.

118. Вставте пропущене слово:

..... створені наприкінці II — початку I тис. до н. е. священні давньоіндійські збірки, що включають гімни богам, ритуально-обрядові інструкції, описання ритуалів, заклинання.

119. Вставте пропущене слово:

..... в індійських релігіях принцип універсальної причинності, непорушно діючий закон «відплати» за сукупність вчинків, намірів, що визначає майбутнє кожної живої істоти в наступних переродженнях.

120. Вставте пропущене слово:

..... в брахманізмі і індуїзмі індивідуальне, суб'єктивне начало («Я») Всесвіту, що тотожне Брахману.

121. Вставте пропущене слово:

..... в індуїзмі, буддизмі, джайнізмі принцип неспричинення шкоди живим істотам.

122. Вставте пропущене слово:

..... в індуїзмі об'єктивне духовне начало Всесвіту.

123. Вставте пропущене слово:

..... в індуїзмі чотири прошарки суспільства, кожен з котрих має свій символічний колір: білий – брахмани (священнослужителі), червоний – кшатрії (воїни), жовтий – вайш'ї (господарі), чорний – шудри (служники).

124. Вставте пропущене слово:

..... у буддизмі вузький шлях до спасіння, або мала колісниця.

125. Вставте пропущене слово:

..... кінцева мета буддійської практики, вихід із сансари, стан повного позбавлення бажань і жаги до життя.

126. Вставте пропущене слово:

..... абсолют, шлях речей, закон; центральне поняття даосизму.

127. Вставте пропущені слова:

В релігійній системі Давньої Греції найбільш поширеними були два протилежних культу:, який символізував розум, закон і суспільну гармонію, та – стихійне, руйнівне начало.

128. Вставте пропущене слово:

..... Одкровення Іоанна Богослова, остання книга Біблії, що пророкує кінець цього світу і друге пришестя Христа.

129. Вставте пропущене слово:

..... в католицизмі грамота про відпущення гріхів, видана Папою Римським.

130. Вставте пропущене слово:

..... в католицизмі обов'язкова обітниця безшлюбності для духовенства; заснована на впевненості, що безроздільно присвятити себе Богу може лише людина, яка не обтяжена сім'єю.

131. Вставте пропущене слово:

..... священна книга в ісламі, яку Аллах передав Мухаммеду через одкровення.

132. Вставте пропущене слово:

..... найбільш священне місто для мусульман, де народився і жив Мухаммед, знаходиться Кааба, місце паломництва.

133. Вставте пропущене слово:

..... засновник ісламу, посланець та пророк Аллаха, через якого був переданий людям текст Корану.

134. Вставте пропущене слово:

..... комплекс юридичних норм, принципів та правил поведінки, релігійного життя та вчинків мусульманина, дотримання яких є угодним Аллаху. Шаріат вважається божим законом, доведеним до людей через Коран та хадіси.

135. Вставте пропущене слово:

..... звільнення від релігійного впливу всіх сфер суспільного життя і особистості.

136. Вставте пропущене слово:

..... в ісламі боротьба за віру, що передбачає як боротьбу з власною недосконалістю, так і з невірними – супротивниками ісламу.

137. Вставте пропущене слово:

..... самоуправління, адміністративна незалежність православних церков.

138. Вставте пропущене слово:

..... система витлумачення, обґрунтування і захисту релігійного віровчення та обрядності, а також сукупність церковних дисциплін.

139. Вставте пропущене слово:

..... визнання права на сповідання окремих релігій; шанобливе ставлення до представників інших віросповідань.

140. Вставте пропущене слово:

..... рух за об'єднання християнських конфесій, його координує Всесвітня рада церков.

141. Вставте пропущене слово:

..... релігійні вчення, що відступають від офіційної церковної доктрини в питаннях догматики і культу.

142. Вставте пропущене слово:

..... зібрання кардиналів для виборів нового голови католицької церкви.

143. Вставте пропущене слово:

..... релігійне вчення про створення світу Богом в іудаїзмі, християнстві та ісламі.

144. Вставте пропущене слово:

..... процес звільнення різних сфер суспільства, свідомості людини, соціальних відносин та інститутів від впливу церкви, релігії.

145. Вставте пропущене слово:

..... релігійно-філософське вчення про можливості безпосереднього осягнення Бога з допомогою містичної інтуїції.

146. Вставте пропущене слово:

..... верховний Бог в індуїзмі.

147. Вставте пропущене слово:

..... молитовний будинок та громада віруючих; виникла близько IV століття до н.е. і була не тільки приміщенням для богослужінь, а й школою, центром суспільно-політичного і духовного життя єврейської громади.

III РІВЕНЬ

Завдання 148-189 є тестами відкритого типу і потребують встановлення відповідності між рядами у вигляді комбінації цифр і літер, відтворення правильної послідовності або ж продовження логічного ряду; виконуючи ці завдання, студент демонструє знання структури матеріалу, логічних зв'язків між його частинами.

тіло людини, тінь людини,,,
.....

153. Згідно з єгипетською релігією, встановіть логічний зв'язок між притаманними людині характеристиками та їх етимологією:

1. Сах;	а) ім'я;
2. Шунт;	б) привид;
3. Рен;	в) тінь;
4. Ах;	г) тіло;
5. Ба;	д) душа;
6. Ка.	є) прояв сутності.

154. Доповніть логічний ряд головних книг, з яких складається «Авеста»:

«Ясна»,,

155. У логічній послідовності доповніть ери, на які, згідно з зороастризмом, поділяється людська історія:

....., змішування,

156. Встановіть логічні зв'язки між релігіями та відповідними їм рисами:

1. антропоморфізм;	а) тотемізм;
2. зооморфізм.	б) єгипетська релігія;
	в) релігія народів Дворіччя;
	г) релігія Давньої Греції;
	д) релігія Давнього Риму.

157. Доповніть в логічній послідовності етапи становлення іудаїзму:

давній період,, епоха «другого храму»,

158. Доповніть логічний ряд п'яти перших книг Старого Заповіту:

Буття, Вихід, Левіт,,

159. Доповніть релігійні течії іудаїзму:

караїми,,

160. Встановіть логічні зв'язки між релігійними святами іудаїзму та їх визначеннями:

1. Песах;	а) Великдень;
2. Шебуот;	б) Оновлення;
3. Ханука;	в) Седмиця;
4. Йом Кіпур;	г) свято Судного дня;
5. Шаббат.	д) Субота.

161. Встановіть логічний зв'язок між основними поняттями індуїзму та їх визначеннями:

1. тримурті;	а) закон «відплати» за сукупність вчинків, намірів;
2. сансара;	б) безмежне коло перертвілень душі;
3. карма.	в) трійця вищих богів у пантеоні ведичної релігії.

162. Доповніть логічний ряд вищих богів в індуїзмі:

Брахма,,

163. Встановіть логічні зв'язки між принципами конфуціанства та їх характеристикою:

1. ді;	а) благородний муж;
2. цзюнь-цзи;	б) повага до старших;
3. чжун;	в) відданість правителю;
4. сяо;	г) дотримування соціальних правил і станов;
5. лі;	д) гуманність, людяність;
6. жень;	е) виправлення імен;
7. чжен мін.	ж) синівська шана.

164. Доповніть в логічній послідовності чотири благородні істини буддизму:

істина шляху, істина причини,,

165. Доповніть принципи восьмеричного благородного шляху спасіння у буддизмі:

правильні погляди,, правильна мова,, правильний спосіб життя,,, правильна зосередженість.

166. Встановіть логічний зв'язок між принципами восьмеричного благородного шляху спасіння та основними частинами його поділу:

1. частина, що пов'язана з мудрістю;	а) правильна мова;
2. частина, що відноситься до області особливого «тренування думки».	б) правильна рішимість;
3. частина, що пов'язана з моральною поведінкою;	в) правильні погляди;
	г) правильна поведінка;
	д) правильний спосіб життя;
	є) правильний напрям думки;
	ж) правильне зусилля;
	з) правильна увага.

167. Встановіть логічний зв'язок між напрямками буддизму та їх назвою:

1. тхеравада;	а) велика колісниця;
2. махаяна;	б) мала колісниця;
3. ваджраяна.	в) алмазна колісниця.

168. Встановіть логічний зв'язок між частинами священних текстів буддизму «Трипітака» та їх змістом:

1. Віная-пітака;	а) вислови і проповіді Будди;
2. Сутта-пітака;	б) дисциплінарні правила для ченців;
3. Абхидхамма-пітака.	в) систематизований комплекс усіх положень, викладених у Сутта-пітаці.

169. Встановіть логічний зв'язок між різновидами жерців Давнього Риму та їх відповідною спеціалізацією :

1. жерці-фламіні;	а) жерці, що ворожили по польоту птахів;
2. жерці-авгури;	б) посадові особи, що слідували за календарем, призначенням свят.
3. понтифіки.	в) жерці, що обслуговували одного якогось бога;

170. Встановіть відповідність між богами олімпійського пантеону давніх римлян та давніх греків:

1. Юпітер;	а) Гера;
2. Юнона;	б) Зевс;

3. Мінерва;	в) Афродіта;
4. Діана;	г) Афіна;
5. Марс;	д) Артеміда;
6. Венера.	є) Арес.

171. Встановіть логічний зв'язок між богами олімпійського пантеону Давньої Греції та функціями, що вони виконували:

1. Зевс;	а) богиня правосуддя;
2. Гера;	б) покровителька заміжніх жінок і дітей;
3. Афіна;	в) богиня мудрості, покровителька наук та мистецтва;
4. Аполлон;	г) покровитель мистецтва та наук;
5. Афродіта;	д) отець всіх богів та людей;
6. Гермес;	є) богиня кохання та краси;
7. Феміда.	ж) бог торгівлі.

172. Встановіть логічний зв'язок між богами олімпійського пантеону Давнього Риму та функціями, що вони виконували:

1. Юпітер;	а) покровителька жінок і материнства ;
2. Юнона;	б) богиня краси і кохання;
3. Марс;	в) бог торгівлі;
4. Венера;	г) цар богів, бог грому і блискавки;
5. Меркурій;	д) бог війни;
6. Аполлон.	є) бог сонця, покровитель музики, мистецтва та лікарів.

173. Доповніть в логічній послідовності течії християнства:

православ'я ,,

174. Доповніть ряд православних таїнств:

причащення, соборування, миропомазання, священство,,,

175. Встановіть відповідність між догматами католицької церкви та датами їх прийняття:

1. догмат про філіокве;	а) 1854 рік;
2. догмат про чистилище;	б) 1439 рік;
3. догмат про непорочне зачаття Діви Марії;	в) 589 рік;
4. догмат про непогрішимість Папи Римського;	г) 1950 рік;
5. догмат про тілесне вознесіння Богоматері.	д) 1870 рік.

176. Доповніть течії протестантизму:
англіканство,,

177. Встановіть відповідність основних напрямків християнства притаманним їм особливостям:

1. православ'я;	а) поділ духовенства на дві категорії: чорне та біле;
2. католицизм.	б) обов'язкова безшлюбність духовенства;
	в) здійснення хрещення шляхом занурення в купель;
	г) здійснення хрещення шляхом обливання водою;
	д) органна музика під час богослужіння;
	е) вівтар відгороджений від основної зали іконостасом;
	ж) скульптурні зображення в храмі.

178. Встановіть відповідність між течіями протестантизму та географією їх виникнення:

1. лютеранство;	а) Швейцарія;
2. кальвінізм;	б) Англія;
3. англіканство.	в) Німеччина.

179. Доповніть течії пізнього протестантизму:
баптисти, методисти, меноніти, п'ятидесятники,,

180. Встановіть відповідність основних напрямків християнства притаманним їм особливостям:

1. католицизм;	а) відсутність догмату про рятівну роль церкви;
2. протестантизм.	б) обов'язкова безшлюбність духовенства;
	в) культова система включає сім таїнств;

- г) культова система включає два таїнства;
- д) органна музика під час богослужіння;
- є) відсутність молитви за померлих, поклоніння святим та іконам;
- ж) скульптурні зображення у храмі;
- з) відсутність вітварів, ікон, скульптур в храмі.

181. Доповніть основні положення віровчення ісламу:

віра в янголів і демонів, віра у святість Корану, віра в пророків, віра в божественне провидіння,,,

182. Доповніть відсутні «стовпи ісламу»:

іман, салят, саум,,

183. Встановіть логічні зв'язки між різновидами боротьби мусульманина за віру та їх призначенням:

1. джихад серця;	а) схвалювання того, що відповідає Корану і засудження того, що засуджує Коран;
2. джихад мови;	б) покарання за злочини перед вірою;
3. джихад руки;	в) пряма озброєна боротьба з невірними;
4. джихад меча.	г) боротьба з власними недоліками мусульманина.

184. Встановіть логічні зв'язки між основними обов'язками мусульманина та їх визначенням:

1. іман;	а) паломництво до Мекки у дванадцятій місяць мусульманського календаря;
2. салят;	б) щоденна п'ятиразова молитва та колективна молитва в мечеті у п'ятницю;
3. саум;	в) повторення формули віри;
4. зак'ят;	г) дотримання посту протягом дев'ятого місяця за місячним календарем;
5. хадж.	д) обов'язкова регулярна милостиня-податок на користь бідних.

185. Встановіть відповідність між релігійними святами ісламського культу та їх визначенням:

1. Ід аль-фітр;	а) ніч напередвизначення;
2. Ід аль-адха;	б) день народження пророка;
3. Мірадж;	в) свято закінчення посту;
4. Маулюд;	г) свято жертвопринесення;
5. Лейлят аль-Кадр.	д) свято вознесіння.

186. Встановіть відповідність між головними напрямками ісламу та їх специфікою щодо наслідування влади:

1. суніти;	а) вважають, що влада має божественну природу і може унаслідуватись тільки нащадками Мухаммеда;
2. шиїти.	б) згідно з концепцією ісламської державності майбутній халіф може одержати державну владу на підставі договору між визнаними представниками релігійної громади і претендентами на владу.

187. Встановіть логічні зв'язки між вказаними нижче релігіями та їх «священними» книгами:

1. християнство;	а) Авеста;
2. іслам;	б) Біблія;
3. буддизм;	в) Тора;
4. зороастризм;	г) Трипітака;
5. іудаїзм;	д) Коран;
6. індуїзм.	е) Веди.

188. Встановіть логічні зв'язки між релігіями та їх відповідними рисами:

1. монотеїзм;	а) християнство;
2. політеїзм.	б) єгипетська релігія;
	в) релігія Давньої Греції;
	г) релігія Давнього Риму;
	д) іслам;
	е) індуїзм.

189. Встановіть логічні зв'язки між релігіями та їх богами:

1. християнство;	а) Агура-Мазда;
2. іслам;	б) Яхве;
	3. іудаїзм.
	4. зороастризм;
	в) Бог;
	г) Аллах.

IV РІВЕНЬ

Завдання 190-200 носять найбільш складний та творчий характер. Ознайомившись з фрагментами творів видатних культурологів, необхідно відповісти на запропоновані проблемні питання, що передбачає глибоке знання першоджерел до тем курсу та вміння їх інтерпретувати. Крім того, частина з наведених тестових завдань потребує заповнення запропонованих таблиць, здійснення порівняння та систематизації матеріалу в межах відповідної культурологічної проблематики.

190. «Я намерен проследить под именем анимизма глубоко при-
сущее человеку учение о духовных существах. Анимизм харак-
теризует племена, стоящие на весьма низких ступенях развития
человечества, он поднимается отсюда без перерывов, но глубоко
видоизменяется при переходе к высокой современной культуре...
Анимизм составляет основу философии как у дикарей, так и у
цивилизованных народов. И хотя на первый взгляд он представ-
ляет как бы сухое и бедное определение минимума религии, мы
найдем его на практике вполне достаточным, потому что где есть
корни, там обыкновенно развиваются и ветви. Анимизм характе-
ризует племена, стоящие на весьма низких ступенях развития че-
ловечества. Он составляет основу философии как у дикарей, так
и у цивилизованных народов. И хотя на первый взгляд он пред-
ставляет как бы сухое и бедное определение минимума религии,
мы найдем его на практике вполне достаточным, потому что где
есть корни, там обыкновенно развиваются и ветви... Теория ани-
мизма распадается на два главных догмата, составляющих части
одного цельного учения. Первый из них касается души отдельных
существ, способной продолжать существование после смерти или

уничтожения тела. Другой — остальных духов, поднимаясь до высоты могущественных богов. Анимизм в его полном развитии включает верования в управляющие божества и подчиненных им духов, в душу и в будущую жизнь, верования, которые переходят на практике в действительное поклонение».

Ви ознайомились з уривком з філософсько-антропологічного твору «Первобытная культура». Його автор Едуард Тайлор (1832-1917) – відомий англійський етнограф, культуролог, дослідник релігійних ритуалів та церемоній, який вперше ввів в науковий обіг поняття «анімізм», вважаючи його «мінімумом релігії».

У зв'язку з цим визначте місце анімізму серед інших первісних релігійних вірувань і спробуйте прослідкувати подальший розвиток анімістичних уявлень у світогляді висококультурних народів.

191. «Магія исходить из предположения, что все личные существа, будь они людьми или богами, в конечном итоге подчинены безличным силам, которые контролируют все, но из которых, тем не менее, может извлечь выгоду тот, кто знает, как ими манипулировать с помощью обрядов и колдовских чар... Человек добивался благосклонности богов и духов с помощью молитв и жертвоприношений и одновременно с этим прибегал к чарам и заклинаниям, которые могли возыметь желаемое действие сами по себе, без помощи бога... Признание человеком того, что он бессилен оказать существенное влияние на ход природных процессов, пришло, постепенно: он не мог сразу отказаться от своего воображаемого господства. Шаг за шагом освобождался человек от своей гордыни. Человек все более проникался чувством собственной беспомощности и сознанием могущества невидимых существ, которые его окружали... Но в глубине души они (люди) цепляются за старые магические суеверия, которые религия может отвергать и осуждать, но искоренить, которые она не властна, поскольку своими корнями они глубоко уходят в ментальную структуру огромного большинства рода человеческого».

Цей уривок належить видатному шотландському антропологу Джеймсу Джорджу Фрезеру (1854-1941), автору книги «Золотая ветвь», який розглядав релігію як соціокультурний феномен, визначаючи значне місце магії у розвитку суспільства.

Проаналізуйте, по-перше, місце магії серед інших форм первісних релігійних вірувань; по-друге, її, згідно з Д. Фрезером, трансформацію в ході подальшого культурного розвитку і визначте своє ставлення до його точки зору.

192. «Именно ценность служит основой и фундаментом всякой культуры. Возьмем, например, культуру Запада Средних веков. Ее главным принципом или главной истиной (ценностью) был Бог. Все важные разделы средневековой культуры выражали этот принцип или ценность. Господствующие нравы и обычаи, образ жизни, мышления, подчеркивали свое единство с Богом как единственную и высшую цель, а также свое отрицательное и безразличное отношение к чувственному миру и его богатству, радостям и ценностям. Архитектура и скульптура Средних веков были «Библией в камне». Литература также была насквозь пронизана религией христианской веры. Живопись выражала те же библейские темы в линии и цвете. Музыка почти исключительно носила религиозный характер. Философия была практически идентичной религии и теологии и концентрировалась вокруг той же основной ценности или принципа, каким являлся Бог. Наука была всего лишь прислужницей религии. Этика и право представляли собой только дальнейшую разработку абсолютных заповедей христианства. Даже организация экономики контролировалась религией, налагавшей запреты на многие формы экономических отношений, которые могли оказаться уместными и прибыльными, поощряя в то же время другие формы экономической деятельности, нецелесообразные с чисто утилитарной точки зрения. Интегрированная часть средневековой культуры была единым целым, все части которого выражали один и тот же высший принцип объективной действительности и значимости: бесконечность, сверхчувственность, сверхразумность Бога, Бога вездесущего, всемогущего, абсолютно справедливого, прекрасного, создателя мира и человека».

Сорокін Питирим (1889-1968) – російсько-американський соціолог, філософ, культуролог. Подібно Шпенглеру і Тойнбі, Сорокін створив інтегровану теорію повторюваних фаз у житті більшості культурних суперсистем. Фундаментом кожної культури є, згідно з Сорокіним, цінність. У відповідності з різними видами світоглядно-ціннісних орієнтацій Сорокін виділяє три соціокультурні суперсистеми; динамічні процеси в соціо-

культурній системі він розглядає як стан безперервного переходу з ідеаціональної фази у чуттєву і – навпаки.

Ознайомившись з наведеним вище фрагментом з його роботи «Соціокультурна динаміка» (1937), проаналізуйте, про яку систему цінностей, тип культури йде мова. Порівняйте цю систему цінностей, згідно з класифікацією П.Сорокіна, з двома іншими. Як Ви вважаєте, чи можна сучасну кризу культури подолати шляхом переходу до іншої системи цінностей?

193. «Религии в мире есть часть культуры. Они вырастают вместе с порывом человеческого духа к вечности, к непреходящим ценностям. Мы с вами идем к завершению нашего путешествия по эпохам, по кругам мирозерцаний. И мы подошли к вершине, к тому сверкающему горному леднику, в котором отражается солнце и который называется – христианством. Конечно, христианство бросило вызов многим философским и религиозным системам. Но одновременно оно ответило на чаяния большинства из них. И самое сильное в христианской духовности – именно не отрицание, а утверждение, охват и полнота. Если буддизм был пронизан страстным стремлением к избавлению от зла, стремлением к спасению (Будда говорил, что как воды морские пропитаны солью, так и его учение – дхарма – проникнуто идеей спасения), то эта жажда спасения, обетование спасения присущи и христианству, Новому Завету. Если в исламе есть абсолютная преданность человека Богу, который является суверенным властелином космоса и человеческой судьбы, то это самое мы находим и в христианстве. Если в китайском мирозерцании небо – Цянь – является чем-то ориентирующим человека в жизненных вещах, даже в мелочах, в различных оттенках традиций, то и это есть в христианстве. Если брахманизм (современный индуизм) говорит нам о многообразных проявлениях Божественного, то и это есть в христианстве. Если, наконец, пантеизм утверждает, что Бог во всем, что он, как некая таинственная сила, пронизывает каплю, каждый атом мироздания, – то христианство и с этим согласно, хотя оно не ограничивает воздействие бога только этим пантеистическим всеприсутствием. Но мы бы ошиблись с вами, если бы считали, что христианство явилось как некая эклектика, которая просто собрала в себе все элементы предшествующих верований. В нем проявилась колоссальная сила чего-то нового. И это новое было не столько в доктрине, сколько в прорыве иной жизни в нашу обыденную жизнь. Великие учителя

человечества – авторы «Упанишад», Лао-цзы, Конфуций, Будда, Мухаммед, Сократ, Платон и другие – воспринимали истину как вершину горы, на которую они поднимаются с величайшим трудом. И это справедливо. Потому что истина – не та вещь, которая дается легко в руки, она действительно похожа на высокую гору, куда надо восходить: тяжело дыша, карабкаясь по уступам, порой оглядываясь назад, на пройденный путь, и чувствуя, что впереди еще крутой подъем».

Олександр Володимирович Мень (1935-1990) – священник Ротійської православної церкви, богослов, проповідник, автор книг з богослов'я і історії християнства та інших релігій. Головні праці: «Сын человеческий», «В поисках пути, истины и жизни».

Ознайомтесь з наведеним уривком з останньої лекції під назвою «Християнство», прочитаної О. Менем 8 вересня 1990 р., де він розглядає християнство як вершину релігійних пошуків людства. Спробуйте проаналізувати, які підстави наводить Олександр Мень для такої характеристики.

194. «Из пуританской литературы можно извлечь любое количество примеров того, как осуждалась жажда богатства и материальных благ. Морального осуждения достойны успокоенность и довольство достигнутым, наслаждение богатством и вытекающие из этого последствия – бездействие и плотские утехи – и прежде всего ослабление стремления к «святой жизни». Не бездействие и наслаждение, а лишь деятельность служит приумножению славы Господней. Главным и самым тяжелым грехом является бесполезная трата времени. Жизнь человека чрезвычайно коротка и драгоценна, и она должна быть использована для «подтверждения» своего призвания. Время безгранично дорого, ибо каждый потерянный час труда отнят у Бога, не отдан приумножению славы Его. Мирская аскеза протестантизма со всей решительностью отвергала непосредственное наслаждение богатством и стремилась сократить потребление, особенно когда оно превращалось в излишества. Вместе с тем она освобождала приобретательство от психологического гнета традиционалистской этики, разрывала оковы, ограничивавшие стремление к наживе, превращая его не только в законное, но и в удобное Богу занятие. Аскеза требовала от богатых людей не умерщвления плоти, а такого употребления богатства, которое служило бы необходимым и практически полезным целям. Борясь за производительность частного хозяйственного богатства, аскеза рато-

вала як против недобросовестности, так и против инстинктивной жадности, против стремления к богатству как к самоцели. Эта сила видела в стремлении к богатству как самоцели вершину порочности, а в богатстве как результате профессиональной деятельности – Божье благословение; еще важнее было другое: религиозная оценка неутомимого, постоянного, систематического мирского профессионального труда как наиболее эффективного аскетического средства и наиболее верного и очевидного способа утверждения возрожденного человека и истинности его веры неминуемо должна была служить могущественным фактором в распространении того мироощущения, которое мы здесь определили как «дух» капитализма. Если же ограничение потребления соединяется с высвобождением стремления к наживе, то объективным результатом этого будет накопление капитала посредством принуждения к аскетической бережливости. Препятствия на пути к потреблению нажитого богатства неминуемо должны были служить его производительному использованию в качестве инвестируемого капитала. Повсюду, где утверждалось пуританское мироощущение, оно при всех обстоятельствах способствовало установлению буржуазного рационального с экономической точки зрения образа жизни, что, конечно, имеет неизмеримо большее значение, чем простое стимулирование капиталовложений. Именно пуританское отношение к жизни было главной опорой этой тенденции, а пуритане – ее единственно последовательными сторонниками. Пуританизм стоял у колыбели современного «экономического человека»».

Вебер Макс (1864-1920) – німецький філософ, історик, соціолог, економіст, чий праці значною мірою визначили напрямки розвитку соціально-наукового знання у ХХ столітті. Економічні процеси розглядаються Вебером у культурологічному контексті. Його основна робота – «Протестантська етика і дух капитализма», фрагмент з якої ми пропонуємо Вашій увазі.

Проаналізуйте даний уривок і спробуйте охарактеризувати основні принципи пуританської етики; поясніть, яке саме використання багатства, з точки зору протестантизму, виступає богоугодною справою. Яке місце М.Вебер відводить протестантській етиці в генезі капіталізму? Чи можете Ви навести ще приклади значного впливу релігії на суспільне життя?

195. «В мире после «холодной войны» наиболее важные различия между людьми уже не идеологические, политические или экономические. Это культурные различия. Народы и нации пытаются дать ответ на самый простой вопрос, с которым может столкнуться человек: «Кто мы есть?». И они отвечают традиционным образом – обратившись к понятиям, имеющим для них наибольшую важность. Люди определяют себя, используя такие понятия, как происхождение, религия, язык, история, ценности, обычаи и общественные институты. Они идентифицируют себя с культурными группами: племенами, этническими группами, религиозными общинами, нациями и – на самом широком уровне – цивилизациями. Не определившись со своей идентичностью, люди не могут использовать политику для преследования собственных интересов. Мы узнаем, кем являемся, только после того, как нам становится известно, кем мы не являемся, и только затем мы узнаем, против кого мы.

В этом новом мире наиболее масштабные, важные и опасные конфликты произойдут не между социальными классами, бедными и богатыми, а между народами различной культурной идентификации. В мире после «холодной войны» культура является силой одновременно и объединяющей, и вызывающей разнь.

Философские воззрения, основополагающие ценности, социальные отношения, обычаи и общие взгляды на жизнь значительно отличаются в разных цивилизациях. Возрождение религии в большей части мира усиливает эти культурные различия. Культуры могут изменяться, и природа их влияния на политику и экономическое развитие может различаться в разные исторические периоды. И все же очевидно, что основные различия политического и экономического развития различных цивилизаций имеют корни в различии культур.

Запад есть и еще долгие годы будет оставаться самой могущественной цивилизацией. И все же его могущество по отношению к другим цивилизациям сейчас снижается. Конфуцианские и исламские общества стремятся наращивать свою экономическую и военную мощь, чтобы противостоять Западу, создавая достойный противовес. Нарастание государственной мощи смещается от давно господствующего Запада к не-западным цивилизациям.

В новом мире центральным фактором, определяющим симпатии и антипатии страны, станет культурная идентичность. Когда приходит кризис идентичности, для людей в первую очередь имеет значение кровь и вера, религия и семья. Люди сплачиваются с

теми, у кого те же корні, церковь, язык, ценности и институты и дистанцируются от тех, у кого они другие».

Самюель Гантінгтон (1927-2008) – видатний американський політолог і соціолог. Значний акцент у своїх дослідженнях зробив на взаємодії цивілізацій у сучасному світі, що знайшло своє теоретичне обґрунтування у відомій роботі «Зіткнення цивілізацій», уривок з якої наведений вище.

Ознайомившись з текстом, визначте чинники, що обумовлюють посилення ролі цивілізаційної ідентичності в сучасному світі. Чи згодні Ви з точкою зору Гантінгтона, що відродження релігії в різних частинах світу посилює культурні відмінності і створює загрози для зіткнення цивілізацій? Аргументуйте свою відповідь.

196. Заповніть таблицю: «Ранні форми релігії»

Форма релігії	Характерні риси	Чи збереглася ця форма в свідомості сучасної людини (так/ні)
	віра в існування душі і духів	
<i>тотемізм</i>		
<i>фетишизм</i>		
	віра в існування надприродних засобів впливу на природу чи на людину	

197. Заповніть таблицю: «Світові релігії»

назва релігії	Буддизм	Християнство	Іслам
<i>Час виникнення</i>	<i>VI ст. до н.е.</i>		
<i>Священні книги</i>		<i>Біблія</i>	
<i>Основи віровчення (культ та догмати)</i>			<i>п'ять стовнів ісламу...</i>
<i>Основні напрямки</i>	<i>тхеравада та махаяна</i>		

198. Заповніть таблицю: «Відмінності між течіями буддизму»

Назва течії	Тхеравада	Махаяна
Характеристика течії		Велика колісниця, ...
Шлях до спасіння відкритий для ...	ченців	
Ідеалом виступає ...	Архат	

199. Заповніть таблицю: «Загальна характеристика релігій»

назва релігії	Форма релігії	Час виникнення і місце розповсюдження	Священні книги	Основні ідейні положення
Зороастризм		VI ст. до н.е., Персія		
Іудаїзм			Тора	
Індуїзм	національно-державна			
Конфуціанство		VI ст. до н.е., Китай		
Буддизм			Трипітака	
Християнство		I ст. н.е., Римська імперія		
Іслам	світова			

200. Заповніть таблицю: «Відмінності між католицизмом і православ'ям»

Католицька церква	Православна церква
<i>Догматичні особливості</i>	
визнає філіокве	
	немає вчення про чистилище

догмат про непогрішимість Римського Папи	
	вчення про непорочне зачаття діви не зведене в ранг догматів
<i>Обрядові відмінності</i>	
	хрещення здійснюється зану- ренням у воду
миропомазання (конфірмація) здійснюється у віці 7-12 років	

Глосарій

Абстракціонізм (від лат. *abstractio* – відсторонення) – напрямок у мистецтві ХХ століття, творчий метод абстрактного, безпредметного, нефігуративного мистецтва, насамперед живопису, який відмовився від зображення форм реальної дійсності.

«Авеста» – зведення священних текстів зороастризму, де йдеться про постійну боротьбу добра та зла, про загробне життя, про кінець світу та воскресіння з мертвих.

Автокефалія (від грецьк. *autos* – сам, *kephale* – голова) – самоуправління, адміністративна незалежність православних церков.

Агон (грецьк. у множ. *agones*) – змагання) – боротьба, спорт, суперництво, що пронизували всі сфери життя давніх греків: військову, спортивну, культурну, політичну, судову. Ф. Кессіді відзначав агональність (змагальний, полемічний дух) заради досягнення слави найхарактернішою рисою давніх еллінів. Елемент агональності міцно увійшов у фундамент європейської культури.

Аксіологія (від грецьк. *axios* – цінний та *logos* – знання, вчення) – вчення про цінності; філософська теорія принципів, що визначають спрямованість людської діяльності. Цінності не мають «власного» буття, тобто не мають буття самі по собі, у них є тільки значущість. Вони є вимогою, зверненою до волі людини.

Амфітеатр (грецьк. «круглий театр») – 1) у давньогрецькому театрі місця, розташовані півколом на схилах пагорбів; 2) давньоримська будівля для видовищ еліптичної форми з ареною посередині, навколо якої уступами вгору розміщені місця для глядачів.

Анафема (грецьк. «відлучення когось від громади, прокляття») – прокляття від імені Бога, відлучення від церкви, виключення з громади віруючих; вища церковна кара у християнстві.

Анімізм (від лат. *anima* – душа) – віра в існування у матеріальних об'єктів і процесів надприродних двійників, віра в душу і духів людського тіла, тварин, знарядь праці, війни, хвороби тощо.

Антропоцентризм (від грецьк. *anthropos* – людина та лат. *centrum* – центр) – уявлення про світобудову, яка організується довкола людини як центру Всесвіту.

Апокаліпсис (грецьк. «одкровення») – Одкровення Іоанна Богослова, остання книга Біблії, що пророкує кінець цього світу і друге пришестя Христа.

Аполлонічне – у європейській культурі пов'язане з мірою, розумом, світлом, спокоєм, логічною послідовністю, раціональне.

Артефакт (від лат. *artefactum* – штучно зроблене) – створений людиною, суспільством продукт культури.

Архетип (від грецьк. *arche* – початок та *typos* – образ) – прообрази, природжені психічні структури, які є результатом історичного розвитку людини; початкова форма, зразок, модель культурно-значимої дії, відносин, процесу, що передається від покоління до покоління на несвідомому рівні.

Асиміляція культурна (від лат. *assimilatio* – уподібнення) – механічне засвоєння нових цінностей, поглинання (повне або часткове) однієї культури іншою; як правило, більш слабка культура розчиняється в більш сильній.

Аскетизм (від грецьк. *asketes* – той, хто в чомусь вправляєтся) – спосіб життя, що полягає в добровільній відмові від життєвих благ та задоволень, крайньому обмеженні життєвих потреб.

Атман (санскр. «абсолютний дух») – у брахманізмі та індуїзмі індивідуальне, суб'єктивне начало («Я») Всесвіту, що тотожне Брахману.

Ахімса (санскр. – ненасильство) – в індуїзмі, буддизмі, джайнізмі принцип неспричинення шкоди живим істотам.

Бароко (від італ. *barocco* – химерний) – стиль, що зародився наприкінці XVI ст. в Італії, в Європі був розповсюджений до початку XVIII ст.; відображає динамізм моделі світу і внутрішню суперечливість людини; мистецтво бароко відрізняється пишністю, динамізмом, екзальтацією образів.

Богослов'я – система витлумачення, обґрунтування і захисту релігійного віровчення та обрядності, а також сукупність церковних дисциплін.

Богослужіння – сукупність дій, обрядів, церемоній, що виражають той чи інший аспект віровчення; зовнішній прояв релігійності, виражений у суспільних молитвах і обрядах.

Біфуркація (від лат. *bifurcus* – роздвоєний) – розгалуження шляхів структурної еволюції синергетичної системи.

Брахман (від санскр. *brh* – рости і *man* – розум) – в індуїзмі об'єктивне духовне начало Всесвіту.

Брахма – верховний бог в індуїзмі.

Варвари (грецьк. *barbaroi* – чужеземці) – у давніх греків та римлян назва чужоземців; у переносному сенсі – жорстокі, грубі люди, руйнівники культурних цінностей.

Варни (від санскр. *varn* – колір) – в індуїзмі чотири прошарки суспільства, кожен із котрих має свій символічний колір: білий – брахмани (священнослужителі), червоний – кшатрії (воїни), жовтий – вайш'ї (господарі), чорний – шудри (служники).

Ваганти (від лат. *vegans* – блукаючий) – у XII-XIV ст. мандрівні актори країн Західної Європи, що виконували антиклерикальні пісні та вистави.

Веди (від санскр. *véda* – знання) – створені наприкінці II – початку I тис. до н. е. священні давньоіндійські збірки, що включають гімни богам, ритуально-обрядові інструкції, описання ритуалів, заклинання.

Вільнодумство – критичне ставлення до релігії та церкви: сумніви в питаннях віри, заперечення окремих релігійних догматів, обрядів тощо.

Гене́за (від грецьк. *genesis* – походження) – походження, виникнення, процес утворення і становлення явища, що розвивається.

Герменевтика (від грецьк. *hermeneutikos*. – той, хто пояснює, розтлумачує) – напрям гуманітарної науки, який займається інтерпретацією та коментуванням тексту, а також проблемами взаєморозуміння різних культур; мистецтво і вчення про способи тлумачення текстів культури.

Глобальні проблеми – проблеми, які зачіпають життя всього людства, а їх розв'язання можливе лише зусиллями всіх народів, що населяють Землю.

Глобалізація – багатоаспектний процес перетворення світу в цілісну систему.

Готика (від італ. *gotico* – варварський) – загальноєвропейський художній стиль, що виник у середині XII ст. у Франції; в основному проявився в архітектурі храмів, монастирів. На відміну від романського стилю з його круглими арками, масивними стінами і вузькими вікнами, для готики характерні арки із загостреним верхом, колони, багато прикрашений фасад з різьб'яними деталями і багатокольорові вітражні стрільчаті вікна. Усі елементи стилю підкреслювали вертикаль.

Гра – форма вільного самовираження людини, яка передбачає реальну відкритість світові можливого і розгортається або у вигляді змагання, або у вигляді уявлення певних ситуацій, смислів і станів.

Гуманізм (від лат. *humanus* – людський) – вчення про самоцінність людини, яке утверджує людину як смисл й основу буття.

Дао (кит. «шлях») – абсолют, шлях речей, закон; центральне поняття даосизму.

Девестернізація – згідно з С. Гантінгтоном, у незахідних цивілізаціях процес повернення до своїх культурних витоків.

Дегуманізація – втрата суспільством духовних та моральних цінностей, відмова від світогляду, що заснований на справедливості, увазі і повазі до особистості, індивідуальних якостей людини.

Дейзм (від лат. *deus* – бог) – 1) ідеалістичне вчення, яке визнає Бога першопричиною світу, але заперечує його втручання в явища природи і суспільного життя; 2) форма віри, яка виникла в епоху Просвітництва.

Деміург (від грецьк. *demiurgos* – творець) – вища урядова особа в деяких державах Стародавньої Греції; алегорично – творець.

Джихад (араб. «зусилля») – в ісламі боротьба за віру, що передбачає як боротьбу з власною недосконалістю, так і з невірними – супротивниками ісламу.

Динаміка культурна – процес змін у культурі, що характеризується спрямованістю, цілісністю, закономірністю, впорядкованістю тенденцій.

Діонісійне – у європейській культурологічній традиції термін для означення ірраціоналістичних тенденцій у культурному процесі.

Догмат (від грецьк. *dogma* – думка, вчення, постанова) – основне положення віровчення, яке визнається незаперечною істиною, має силу непохитного авторитету і не підлягає критиці.

Духовенство – служителі культу, які вважаються посередниками між богом та людьми, здійснюють культові дії, виконуючи також роль проповідників віровчення даної релігії.

Духовна культура (духовне виробництво) – один із трьох складників у поширеному поділі культури на *матеріальну*, соціальну та духовну. До сфери духовної культури тією чи іншою мірою належать такі галузі, як релігія, мистецтво, філософія, наука, мораль, право, політика.

Евдемонізм (від грецьк. *eudemonia* – щастя) – етичний принцип, за яким основою моральності є прагнення людини до щастя: особистого – індивідуалістичний евдемонізм, суспільного – соціальний евдемонізм.

Еклектика (від грецьк. *eklektikos* – той, хто вибирає) – безпринципне, механічне поєднання різнорідних поглядів, теорій, стилів.

Експресіонізм (фр. *expression* — виразність, вираження) — напрям у європейській літературі та мистецтві перших десятиліть ХХ ст. Головним в експресіонізмі проголошувалося вираження суб'єктивних уявлень митця, що зумовило потяг до ірраціональності, загостреної емоційності та гротеску.

Екуменічний рух (від грецьк. *oikumene* — населений світ) — рух за об'єднання християнських конфесій, що координується Всесвітньою радою церков.

Елітарна культура (від лат. *electus*, фр. *elite* — обраний, кращий) — культура, зорієнтована на потреби певної (елітарної, вищої у певному відношенні) частини суспільства.

Емпатія (від англ. *empathy* — співчуття) — вміння входити у психологічний стан іншої особи, здатність поставити себе на місце іншого.

Етнос (від грецьк. *ethnos* — народ, плем'я) — культурно-духовна спільність людей, споріднених походженням, мовою, культурними надбаннями, територією проживання, а за певних умов — і державним утворенням.

Етнографія (від грецьк. *ethnos* — народ та *grapho* — пишу, описую) — наука, що вивчає культурні (зокрема побутові) особливості народів світу, проблеми їх походження, розселення та культурно-історичних взаємовідносин.

Ескапізм (від англ. *escape* — відхід від дійсності, втеча, порятунк) — риса масової культури, яка полягає в орієнтації споживача культури на втечу у світ фантазій, ілюзорний світ відео, гри.

Європоцентризм — світоглядна установка, відповідно до якої Європа із властивим їй духовним укладом є центром світової культури і цивілізації, зразком для всіх інших народів.

Єпитимія (від грецьк. *epi* — над, *timi* — покарання) — церковне покарання віруючих християн за порушення церковних канонів, наказів, розпоряджень духовенства, а саме: тривала молитва, посиленій піст, земні поклони перед іконою та ін.

Єреси (від грецьк. *airesis* — відбір, переконання) — релігійні вчення, що відступають від офіційної церковної доктрини в питаннях догматики і культу.

Заратуштра — іранський релігійний реформатор, засновник зороастризму, автор найдревнішої частини Авести — Гат.

Звичай — *стереотипи* поведінки, яких дотримується спільність людей, групи соціальні за певних обставин і які зберігаються в незмінному вигляді протягом тривалого історичного періоду, передаючись із покоління в покоління.

Ідеал (від грецьк. *idea* – образ, ідея) уявлення про найвищу досконалість, яка як взірець, норма і найвища мета визначає певний спосіб і характер дії людини.

Ідентичність (від лат. *identifico* – ототожнювання) – усвідомлення особистістю своєї приналежності до певної групи, свого статусу і ролі.

Ідентифікація – ототожнення людиною самої себе з іншими людьми на основі встановлення спільних цінностей, емоційних переживань, структури і спрямованості внутрішнього світу.

Ідеаціональна культура – культура, у якій вищою цінністю, згідно із П. Сорокіним, є Бог і віра, а до чуттєвого світу, його багатства, радощів і цінностей формується байдуже чи негативне ставлення.

Індульгенція (від лат. *indulgentia* – милість) – в католицизмі грамота про відпущення гріхів, видана Папою Римським.

Інкультурація – входження в культуру, тобто процес у ході якого індивід засвоює традиційні й характерні для культури, до якої він належить, способи мислення і дій.

Інсталяція (від англ. *installation* – установка, розміщення, монтаж) – просторова композиція, що створюється з побутових предметів, промислових матеріалів, головною метою якої є створення художньо-смыслового простору, який дозволяє актуалізувати смисли та почуття, що недоступні нам у буденності.

Інтерпретація (від лат. *interpretatio* – посередництво) – тлумачення текстів, орієнтоване на реконструкцію і конструкцію смислів.

Калокагатія (від грецьк. *kalos* – прекрасний та *agathos* – добрий) – у Давній Греції естетичний ідеал гармонії духовного і фізичного в людині.

Карма (від санскр. *карман* – діяння, дія) – в індійських релігіях принцип універсальної причинності, непорушно діючий закон «відплати» за сукупність вчинків, намірів, що визначає майбутнє кожної живої істоти в наступних переродженнях.

Катарсис (від грецьк. *katharsis* – очищення) – поняття давньогрецької естетики, яке характеризує естетичний вплив твору мистецтва на людину; включає полегшення після великого напруження почуттів і їх облагородження.

Катехізіс (грецьк. – повчання, настанова) – церковно-навчальний посібник, що у формі запитань і відповідей викладає основні догмати православної, католицької чи протестантської церкви.

Канон (від грецьк. *kanon* – норма, правило) – нормативний зразок; сукупність правил, прийомів, форм діяльності та творчості.

Картина світу – одна з форм світоглядного відображення об'єктивної реальності в суспільній свідомості, що являє собою науковий образ освоєної в практиці дійсності, компонент світогляду.

Кітч (нім. *Kitsch* – дешева продукція, несмак, *verkitschen* – дешево продавати) – напрям у сучасній культурі, розрахований на масового споживача, що характеризується примітивністю, безідейністю, розважальністю; масова продукція, позбавлена смаку і розрахована на зовнішній ефект.

Класицизм (від лат. *classicus* – зразковий) – стиль та напрямок у мистецтві XVII – початку XIX ст., що звернувся до античного мистецтва і мистецтва Високого Відродження як до зразка; художній світогляд, який моделює раціональний образ світу; йому притаманні врівноваженість, чіткість, пластична ясність і гармонійність.

Клерикалізм (від лат. *clericalis* – церковний) – суспільно-політичний рух, що домагається панування церкви і духовенства в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

Код культурний – сукупність знаків, символів, смислів та їх комбінації, що характеризують певну культуру, дозволяють її ідентифікувати.

Конклав (від лат. *cum clavis* – досл. «заперті на ключ») – зібрання кардиналів для виборів нового голови католицької церкви.

Контекст (від лат. *contextus* – поєднання, узгодження, зв'язок) – загальні соціокультурні умови, що дають змогу виявити смисл людської життєдіяльності.

Контркультура (від лат. *contra* – проти) – сукупність соціокультурних настанов, що полягають у протистоянні цінностям фундаментального ядра культури.

Коран (араб. «аль-куран» – «те, що читається») – священна книга в ісламі, яку Аллах передав Мухаммеду через одкровення.

Космос (грецьк. *kosmos* – порядок, красиве) – модель буття, яка виступає образом впорядкованості світу.

Креаціонізм (від лат. *creare* – творити) – релігійне вчення про створення світу Богом в іудаїзмі, християнстві та ісламі.

Кубізм – напрямок у французькому мистецтві на початку XX століття, що характеризується домінуванням у картинах прямих ліній та кубоподібних форм.

Культурологія – філософська дисципліна, що вивчає найбільш загальні закони буття культури як способу життя людини в його цілісності.

Культурна антропологія – порівняльне вивчення різних культур, субкультур з метою пояснення схожості та відмінностей, сталих та мінливих моментів соціокультурного життя.

Культурна дифузія – поширення властивостей і особливостей однієї культури на інші.

Культурна ідентифікація – самовідчуття людини всередині конкретної культури, усвідомлене сприйняття норм і зразків поведінки та свідомості, системи цінностей і мови, свого «Я» в певному культурному контексті.

Куртуазна література (від фр. *courtois* — люб'язний, витончено ввічливий, лицарський) – придворно-лицарська література у Франції і Німеччині, спрямована своїм змістом проти аскетичної, церковної літератури; оспівувала лицарське кохання, служіння Дамі, пригоди і подвиги лицарів.

Магія (від грецьк. *mageia* – чаклунство) – віра в існування надприродних засобів впливу на навколишній світ, система прийомів, заснованих на вірі в можливість примусити надприродні сили здійснити бажане.

Масова культура – сукупність явищ сучасного соціокультурного процесу, орієнтованих на формування споживацького типу людини, на знижений рівень сприйняття, розважальність і маніпулювання на цій основі її свідомістю.

Маргінальність (від лат. *margin* — край, межа) – якісний стан неадаптованої людини чи групи людей до провідних засад культури, існування на межі культур; маргінальний – такий, що перебуває на межі (соціальної групи, інтелектуального або психічного стану, стилю та ін.).

Мекка – найбільш священне місто для мусульман, де народився і жив Мухаммед, знаходиться Кааба, місце паломництва.

Ментальність (від лат. *mentalis* – розумовий) – світосприйняття, яке формується на глибокому психічному рівні індивідуальної або колективної свідомості, сукупність психологічних, поведінкових настанов індивіда або соціальної групи.

Міф (грецьк. *mytos* – переказ, оповідання) – історично перша світоглядна форма відображення дійсності, у якій художнє, моральне, пізнавальне та практично-перетворююче освоєння світу дані в синкретичній єдності.

Мова – основний засіб спілкування, виразу та фіксації смислу і знання; система знаків, за допомогою яких здійснюється комунікація.

Модернізм (італ. *modernismo* — сучасна течія) — загальна назва художніх напрямів в образотворчому мистецтві другої половини XIX — початку XX ст., які протиставили себе традиціоналізму як єдине «мистецтво сучасності» або «мистецтво майбутнього». До напрямів модернізму відносять імпресіонізм, символізм, постімпресіонізм тощо.

Монотеїзм (від грецьк. *monos* — єдиний, *theos* — бог) — релігійне уявлення та вчення про єдиного Бога, єдинобожжя, на противагу політеїзму — багатобожжю.

Мухаммед — засновник ісламу, посланець та пророк Аллаха, через якого був переданий людям текст Корану.

Нігілізм (від лат. *nihil* — ніщо) — у широкому розумінні слова заперечення загальноприйнятих цінностей і норм, які вкоренилися в суспільному житті.

Нірвана (санскр. *nirvāna* — згасання, припинення) — кінцева мета буддійської практики, вихід із сансари, стан повного позбавлення бажань і жаги до життя.

Оп-арт (англ. *op-art*, скороч. від *optical art* — оптичне мистецтво) — напрям у мистецтві модернізму 60-х рр. XX ст., що розробляє в живописі й графіці декоративні ефекти простих геометричних форм, звичайно розрахованих на оптичний ефект.

Опредмечування — істотна сторона культури, що полягає в матеріалізації ідей, об'єктивізації форм.

Остракізм — спеціально розроблена в грецьк.их містах процедура відправлення у вигнання осіб, небезпечних своїм впливом.

Пантеїзм (від грецьк. *pan* — усе і *theos* — бог) — вчення про єдність Бога і світу, згідно з яким світ і людина розчинені у вищому, а Бог присутній у всьому.

Панегірик (від лат. *panegyrikus* — похвальна промова) — жанр ораторського і поетичного мистецтва, що виник у Стародавній Греції; пізніше набув іронічного значення за надмірне вихваляння.

Поліс (грецьк. *polis*) — місто-держава, що складалася із самого міста і прилеглої до нього території, особлива форма соціально-економічної і політичної організації суспільства, типова для Давньої Греції.

Постмодернізм (фр. *postmodernisme* — після модернізму) — сучасний етап культурного розвитку з плюралістичною моделлю світу, визнанням співіснування різних ціннісних світів, розмитістю меж протилежних сторін.

Праця — цілеспрямована діяльність людини, у процесі якої вона за допомогою знарядь праці взаємодіє з природою, використовує її у своїх цілях.

Провіденціалізм (від лат. *providentia* – провидіння) – теологічне розуміння причин суспільних подій як прояву волі Бога, а їх сенсу – як наперед визначеного наміру Бога (провидіння).

Релятивізм культурний (від лат. *relativus* – відносний) – світогляд, що виходить з визнання відносності, обмеженої правильності всіх культурних цінностей (вірувань, моральних принципів, наукових теорій, художніх форм тощо). З позиції культурного релятивізму існують різні типи культур зі своїми шляхами розвитку і, відповідно, різними ціннісними системами.

Реформація (від лат. *reformatio* – перетворення, виправлення) – масовий релігійний та соціально-політичний рух XIV–XVI століття в європейських країнах, який був спрямований на повернення до біблійних першоджерел християнства, і набув форми релігійної боротьби проти Католицької церкви і папської влади. Її початком прийнято вважати виступ Мартіна Лютера у 1517 році зі своїми „95 тезами», в яких він виступав проти зловживань католицької церкви, зокрема проти продажу індульгенцій.

Романський стиль (від лат. *romanus* – римський) – стиль, що набув поширення в країнах Західної, Центральної і частково Східної Європи у X–XII ст. Найбільш повно й широко виявився в архітектурі. Споруди вирізнялися важкими формами й масивністю (замки, міські оборонні споруди, монастирські комплекси фортечного характеру). В образотворчому мистецтві переважали фреска, мініатюра (оформлення рукописів).

Романтизм (фр. *romantisme*) – ідейний і художній рух у європейській і американській культурі кінця XVIII – початку XIX ст. Виник як реакція на раціоналізм і самовпевнений оптимізм естетики класицизму і філософії Просвітництва. Характеризується утвердженням самоцінності духовно-творчого життя особистості, зображенням сильних пристрастей і характерів, одухотвореної і цілісної природи.

Риторика (від грецьк. *rhetor* – «оратор») – мистецтво красномовства, наука про художню прозу взагалі. Виникла в Стародавній Греції в V ст. до н.е.; у Стародавньому Римі – з I ст. до н.е. Антична риторика орієнтована головним чином на судові й парадні промови.

Сакральне (від лат. *sacrum* – священний) – світоглядна категорія, яка виділяє сфери буття, що сприймаються як відмінні від буденної реальності (профанного), особливо ціннісні, священні.

Світогляд – історично зумовлена система понять осмислення світобудови, яка містить найбільш загальні уявлення про світ та місце людини в ньому.

Секуляризація (від лат. *secularis* — світський) — процес звільнення культури від монополії релігійної ідеології; ослаблення ролі релігії в суспільстві, зменшення її впливу на різні соціальні сфери — економіку, політику, освіту, мистецтво та ін.

Символ (від грецьк. *symbolon* — знак) — речовий, графічний чи звуковий умовний знак, умовна дія, що означає певне явище, поняття, ідею.

Симулякр (від лат. *simulo* — робити вигляд, притворятися) — ключове поняття постмодерністської естетики, яке замінило художній образ; знак відсутності дійсності, симуляція, що не має оригіналу в реальності.

Синагога (від грецьк. *synagoge* — місце зібрання) — молитовний будинок іудаїстів, релігійний та культурний центр єврейської громади.

Синкретизм (від грецьк. *syncretismus* — поєднання) — злитість, нерозчленованість, яка характеризує первинний нерозвинутий стан чогось, наприклад первісного мистецтва.

Синергетика (від грецьк. *syn* — спільне і *ergos* — дія) — міждисциплінарний науковий напрямок, який формує уявлення про альтернативність і нелінійність шляхів розвитку складних динамічних систем, здатних до самоорганізації.

Соціалізація (від лат. *socialis* — суспільний) — процес засвоєння індивідом упродовж його життя знань, норм і цінностей суспільства, до якого він належить.

Стереотип (від грецьк. *stereos* — твердий і *typos* — відбиток) — звичне, схематичне, стандартизоване, стійке і, як правило, емоційно забарвлене уявлення про будь-яке культурне (соціальне) явище або об'єкт, що складається у свідомості людини як на основі особистого життєвого досвіду, так і за допомогою різноманітних джерел інформації. Часто вживається як синонім упереджених уявлень, розхожих думок.

Субкультура (від лат. *sub* — під) — культура, зорієнтована на потреби певної частини суспільства; цілісне утворення всередині культури, що відрізняється власною системою цінностей, звичаїв і норм.

Сублімація (від лат. *sublimare* — підносити) — поняття, введене Зігмундом Фрейдом, що означає процес перетворення та переключення психічної енергії афективних потягів людини на цілі соціальної діяльності й культурної творчості.

Схід і Захід — парна категорія, яка виражає *дихотомію* цілого всесвітньої культури в ряді смислових антиномій: демократія — деспотизм, аскеза — містика, раціональність — ірраціоналізм, інтуї-

тивізм – динамізм, стабільність, модернізація — традиційність, індивідуалізм – колективізм тощо; ці антиномії взаємопов’язані і впливають одна на одну.

Сциєнтизм (від лат. *scientia* — знання, наука) – концепція, згідно з якою в усіх сферах досліджень необхідно використовувати методологію природничих наук.

Сюрреалізм (фр. *surrealism*, буквально – надреалізм) – модерністська течія в літературі і мистецтві ХХ ст., яка намагається джерела творчості знайти в підсвідомості.

Табу (полінезійськ. – заборона) – релігійно-магічні заборони на здійснення певних дій, промовляння слів тощо, порушення яких невідворотно передбачало покарання з боку надприродних сил.

Теософія (грецьк. *theos* – Бог і *sophia* – мудрість, знання) – релігійно-філософське вчення про можливості безпосереднього осягнення Бога з допомогою містичної інтуїції.

Типологія культури – класифікація культур на основі певної спільності ознак.

Тотемізм (індіанськ. «його рід») – давня форма вірувань у зв’язок певного роду або племені з пращуром – представником рослинного чи тваринного світу.

Традиції (від лат. *traditio* — передача, розповідь) – історично сформовані звичаї, обряди, норми поведінки, погляди, смаки тощо, які передаються від покоління до покоління, забезпечуючи зв’язок різних історичних часів.

Традиційна культура — нединамічна культура, характерною особливістю якої є дуже повільний (і тому практично не помітний для колективної свідомості її носіїв) характер змін.

Тхеравада (санскр. *theravāda* – вчення старійшин) – у буддизмі вузький шлях до спасіння, або мала колісниця.

Універсалії культурні (від лат. *universalis* — загальний) – інваріантна система понять осмислення світу, притаманна всім культурам і визначена базисними потребами людини.

Фетишизм (від португ. *fetico* – зачарована річ) – поклоніння неодухотвореним предметам, що нібито мають надприродні властивості.

Форум – 1) у Давньому Римі площа, ринок, що стали центром політичного життя. Головний форум Риму – Форум Романум, розвиваючись з VI століття до н. е., перетворився на парадний архітектурний ансамбль; 2) масові представницькі збори.

Фреска (від італ. *fresco* – свіжий) – настінний живопис; картина, написана фарбами по свіжій вогкій штукатурці.

Храм – культова споруда, призначена для відправлення богослужінь і релігійних обрядів.

Цelibат (від лат. *caelebs* – неодружений) — у католицизмі обов’язкова обітниця безшлюбності для духовенства; заснована на впевненості, що безроздільно присвятити себе Богу може лише людина, яка не обтяжена сім’єю.

Цінність – загально визнана норма, сформована в певній культурі, що задає зразки і стандарти поведінки і впливає на вибір між її можливими альтернативами.

Ціннісна орієнтація – вибіркове ставлення до сукупності матеріальних, соціальних і духовних благ та ідеалів, що розглядаються як об’єкти мети й засоби для задоволення потреб особи чи соціальної групи.

Чуттєва культура – культура, у якій, згідно із П. Сорокіним, переважає цінність почуттів: сенс має тільки те, що ми бачимо, чуємо, сприймаємо дотиком.

Шаріат (араб. *шаріа* – вірний шлях) – комплекс юридичних норм, принципів та правил поведінки, релігійного життя та вчинків мусульманина, дотримання яких є угодним Аллаху. Шаріат вважається божим законом, доведеним до людей через Коран та Суну.

Список літератури

Підручники та навчально-методичні посібники

1. Гальчинський А.С. Економічна методологія. Логіка мовлення: курс лекцій. – К., 2010.
2. Гатальська С.М. Філософія культури. – К., 2005.
3. Гончарук Т.В. Культурологія. – Тернопіль, 2004.
4. Гуревич П.С. Культурологія. – М., 2002.
5. Доброхотов А. Л., Калинин А. Т. Культурология: учебное пособие. – М., 2010.
6. История мировой культуры. – Ростов-на-Дону, 2000.
7. Каверин Б.И. Культурология. – М., 2005.
8. Кармин А.С., Новикова Е.С. Культурология. – СПб., 2004.
9. Кордон М.В. Українська та зарубіжна культура. Навчальний посібник. – 3-тє видання. – К., 2010.
10. Культурологія. Навчальний посібник / За редакцією Т.Б. Гриценко. – К., 2009.
11. Культурологія: теорія та історія культури. Навчальний посібник. Видання 3-тє / За ред. І.І.Тюрменко. – К., 2010.
12. Культурология: учеб. пособие для студентов вузов / под. ред. А.Н. Марковой. – М., 2010.
13. Левчук Л.Т., Гриценко В.С. Історія світової культури. – К., 2003.
14. Неретина С., Огурцов А. Время культуры. – СПб., 2000.
15. Пальм Н.Д. Культурологія. Навчальний посібник / Н.Д. Пальм, Т.Є. Гетало, Д.Ю. Михайличенко, Ю.І. Потоцька. – Харків, 2008.
16. Петрушенко В.Л., Пінда Л.А., Подольська С.А. Культурология. Навчальний посібник / За заг. ред. Проф. В.М. Пічі – Львів, 2005.
17. Подольська Є.А., Лихвар В.Д., Погорілий Д.Є. Кредитно-модульний курс культурології. Навчальний посібник. – К., 2006.
18. Чорненький Я.Я. Культурологія. Теорія. Практика. Самостійна робота. Навчальний посібник. – Київ: Центр навчальної літератури, 2004.

19. Шевнюк О.Л. Культурологія. – К., 2004.
20. Шендрик А.И. Теория культуры: Учебное пособие для вузов. – М., 2002.

Загальна довідкова література

1. Бычков А.А. Энциклопедия языческих богов. – М., 2001.
2. Всемирная энциклопедия. Христианство [Текст] / В.В. Адамчик [и др.]. — Минск, 2004.
3. История религий мира. Энциклопедия. В 2-х т. – М., 1996.
4. Культурологія. XX век. Энциклопедия. – СПб., 1998. Т.1,2.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия в 2-х томах. – М., 1992.
6. Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века: Ключевые понятия и тексты. – М., 2003.
7. Энциклопедия религий. — М., 2008.
8. Энциклопедический словарь по культурологии. Под ред. А.А.Радугина. – М., 1997.

Література до окремих тем

До теми 1: Культурологія як галузь наукового знання

Першоджерела:

1. Бердяев Н.А. О культуре //Философия творчества. Творчество, культура и искусство. – М., 1994.
2. Бердяев Н.А. Смысл истории. М., 1999.
3. Сорокин А. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.
4. Фромм Э. Иметь или быть? //Человек для себя. – М., 1997.

Додаткова література:

1. Гарсия Д. О понятиях «культура» и «цивилизация». // Вопросы философии. – 2002. -№12. – С.228-235.
2. Історія світової культури. Культурні регіони. Навчальний посібник / Керівник авторського колективу Л.Т. Левчук. – К., 2000.

3. Каган М.С. Философия культуры. – СПб., 1996.
4. Каган М.С. Философская теория ценностей. – СПб., 1997.
5. Карпухин О.И. Национальная культура – основа национальной идентичности в глобализующемся мире // Социально-гуманитарные знания. – 2006. – №2. – С. 31-56.
6. Келле В.Ж. Интеллектуальная и духовная составляющие культуры // Вопросы философии. – 2005. – № 10. – С. 38-54.
7. Коваль Б.И. Дух, душа, духи: символы и ценности бытия. – М., 2000.

До теми 2: Проблеми культуригенезу

Першоджерела:

1. Лотман Ю.М. Культура и взрыв. – М., 1992.
2. Маркс К. Экономическо-философские рукописи 1844 года // Маркс К. Энгельс Ф. Соч. Т. 42.
3. Енгельс Ф. Походження сім'ї приватної власності і держави. У зв'язку з дослідженням Льюїса Г. Моргана / Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 21. – К., 1964.
4. Енгельс Ф. Роль праці в процесі перетворення мавпи в людину / Маркс К., Енгельс Ф. Твори. – Т. 20. – Вид. 2. – К., 1965.
5. Фрейд З. Неудовлетворенность культурой // Избранное. – М., 1969.
6. Хейзинга Й. Homo Ludens // Опыт определения игрового элемента культуры. – М., 1992.

Додаткова література:

1. Безклубенко С.Д. Теорія культури. Навчальний посібник. – К., 2002.
2. Гатальська С.М. Філософія культури. – К., 2005.
3. Кармин А.С., Новикова Е.С. Культурология. – СПб., 2004.

До теми 3: Теоретичні схеми культурно-історичних змін

Першоджерела:

1. Ницше Ф. Рождение трагедии из духа музыки (Предисловие к Рихарду Вагнеру). Соч. в 2 Т. – М., 1990. Т.1

2. Сорокин П. Кризис нашего времени. Социальная и культурная динамика. // П. Сорокин. Человек. Цивилизация. Общество. – М., 1992.

Додаткова література:

1. Безклубенко С.Д. Теорія культури. Навчальний посібник. – К., 2002.
2. Гатальська С.М. Філософія культури. – К., 2005.
3. Кармин А.С., Новикова Е.С. Культурология. – СПб., 2004.
4. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. – К., 2000.

До теми 4: Класичні теорії цивілізацій

Першоджерела:

1. Гантінгтон С.П. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку – Львів, 2006.
2. Данилевський Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991.
3. Тойнби А. Дж. Постижение истории. – М., Прогресс, 1991.
4. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – В 2 т. – Т.1. Гештальт и действительность. – М., 1993.

Додаткова література:

1. Гарсия Д. О понятиях «культура» и «цивилизация» // Вопросы философии. – 2002. - №12. – С.228-235.
2. Кримський С.Б. Смысл постісторії // Філософська думка. – 2006.- №4. – С. 22- 35.
3. Молостов В.Д. Старение и гибель цивилизации. – Ростов н/Д., 2005.
4. Павленко Ю. Історія світової цивілізації: соціокультурний розвиток людства. – К., 2000.
5. Теплицкий Ю.М. «Запад-Восток» и феномен славянской цивилизации: История и альтернативные сценарии развития. – К., 2005.
6. Феофанов К.А. Современное мировое сообщество и взаимодействие цивилизаций // Социально-гуманитарные знания. – 2005. – № 6. – С. 3-15.

До теми 5: Релігія та мистецтво в системі культури

Додаткова література:

Релігія:

1. Васильев Л. С. История религий : учеб. пособие для вузов // Л. С. Васильев. — М., 2008.
2. Введение в общее религиоведение : учеб. для студентов вузов // под ред. И. Н. Яблокова. — М., 2008.
3. Иллюстрированная история религий. В 2-х т. — М., 1992.
4. Красников А. Н. Методологические проблемы религиоведения: учебное пособие. — М., 2007.
5. Релігієзнавство: Підручник. За ред. В.І.Лубського. — К., 2002.
6. Религия в истории и культуре. Под ред. М.Г. Писманика. — М., 2000.
7. Шахнович М. М. Очерки по истории религиоведения. — СПб., 2006.

Мистецтво:

8. Борев Ю. Эстетика. — М., 2002.
9. Власов В.Г. Стили в искусстве. Словарь. Т.1. — СПб., 1995
10. Каган М.С. Философия культуры. — СПб., 1999.
11. Тимофієнко В.І. Архітектура і монументальне мистецтво. Терміни та поняття. — К., 2002.
12. Художня культура світу: Європейський культурний регіон. — К., 2001.

До теми 6: Техніка в системі культури

Першоджерела:

1. Бердяев Н. Философия творчества, культуры и искусства: В 2-х т, Т. 1.- М., 1994.
2. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества. — М., 2001
2. Шпенглер О. Человек и техника // Культурология XX век: Антология. — М., 1995.
3. Тоффлер О. Столкновение с будущим//Иностранная литература. 1972. № 3. С. 132-136.

4. Ясперс К. Истоки истории и ее цель //К. Ясперс. Смысл и назначение истории. М., 1991.

Додаткова література:

1. Бек Х. Общество риска. – М., 2000.
2. Білорус О.Г. Економічна система глобалізму. – К., 2003.
3. Глазко В.И., Чешко В.Ф. «Опасное знание» в «обществе риска». – Харьков, 2007.
4. Голобуцький О., Шевчук О. Інформаційне суспільство: бути чи не бути? – К., 2004.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. – К., 2001.

До теми 7: Первісна культура

Першоджерела:

1. Леві-Строс К. Первісне мислення. – К., 2000.
2. Тайлор Э.Б. Первобытная культура. – М., 1989.
3. Токарев С.А. Ранние формы религии. – М., 1990
4. Фрезер Дж. Дж. Золотая ветвь. – М., 1967.
5. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. – СПб., 1997.
6. Энгельс Ф. Роль труда в превращении обезьяны в человека // Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т. 21.
7. Энгельс Ф. Возникновение семьи, частной собственности и государства //Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.21.

Додаткова література:

1. Гриненко Г.В. Хрестоматия по истории мировой культуры. – М., 1998.
2. Культурология. История мировой культуры. Хрестоматия. – М., 2003.
3. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа.- М., 2000.
4. Мировая художественная культура. В 2 томах.- М.: Высшая школа, 2005.
5. Мифы народов мира. В 2 т. М., 1968.

6. Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник / За ред. М. М. Заковича. – К., 2006.

7. Шейко В. М. Історія художньої культури: Первісність. Стародавній світ. – Х., 2001.

До теми 8: Давні цивілізації Сходу

Першоджерела:

1. Бонгард-Левин Г. М. Древняя Индия. История и культура. – Спб., 2001.

2. Ясперс К. Смысл и назначение истории. – М., 1991.

Додаткова література:

1. Васильев Л. С. Культы, религии, традиции в Китае. М., 2001.

2. Гриненко Г. В. Хрестоматия по истории мировой культуры. М., 1998.

3. Крижанівський О. П. Історія Стародавнього Сходу. – К., 2000.

4. Культурология. История мировой культуры. Хрестоматия. – М., 2003.

5. Мировая художественная культура. В 2 томах. – М., 2005.

6. Мифы народов мира. В 2-х томах. М., 1968.

7. Наговицин А. Е. Древние цивилизации: общая теория мифа. – М., 2005.

8. Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник / За ред. М. М. Заковича. – К., 2006.

До теми 9: Антична культура

Першоджерела:

1. Боннар А. Греческая цивилизация. – М., 1992. – Т. 1-3.

2. Вернан Ж.-П. Происхождение древнегреческой мысли. – М., 1988.

3. Гриненко Г. В. Хрестоматия по истории мировой культуры. – М., 1998.

4. Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу. – М., 1972.

5. Лосев А. Ф. Типы античного мышления. // Античность как тип культуры. – М., 1978.

6. Ницше Ф. Рождение трагедии или эллинство и пессимизм. // Сочинения в 2-х Т. – Т.1. – М., 1990. – С.48-156.

Додаткова література:

1. Антична культура. Література, театр, искусство, філософія, наука. – М., 1995.
2. Боннар А. Греческая цивилизация: В 3 т. М., 1995.
3. Древние цивилизации /Под общ. ред. Г.М.Бонгард-Левина. – М., 1989.
4. Культура Древнего Рима. В 2 Т. – М., 1985.
5. Культурология. История мировой культуры. Хрестоматия. – М., 2003.
6. Мировая художественная культура. В 2 томах. – М., 2005.
7. Розин В.М. Античная культура: Этюды исследования: Учебное пособие. – М., 2005.
8. Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник / За ред.М.М.Заковича. – К., 2006.
9. Федорова Е.В. Мифы и реальность Древней Греции. – М., 2005.

До теми 10: Культура Середньовіччя

Першоджерела:

1. Бицилли П.М. Элементы средневековой культуры. Спб., 1995.
2. Гуревич А.Я. Проблемы средневековой народной культуры. – М., 1981.
3. Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства. – М., 1990.
4. Дюбі Жорж. Доба соборів. Мистецтво та суспільство 980-1420 років. К., 2003.
5. Руа Ж.Ж. История рыцарства. – М., 2001.
6. Хейзинга Й. Осень средневековья. – М., 1988.

Додаткова література:

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990.

2. Грачев Ю.Г. Рыцарство в средневековой Европе. – К., 2006.
3. Гриненко Г.В. Хрестоматия по истории мировой культуры. – М., 1998.
4. Избранные труды. Культура средневековой Европы. — СПб., 2006.
5. Караськова О.В. Средние века. – К., 2003.
6. Карсавин Л.П. Культура средних веков. – М., 2003.
7. Поръяз А. Мировая культура: Средневековье. – М., 2001.
8. Храмы. Монастыри. – М., 2003.
9. Шейко В.М. та ін. Історія художньої культури. Середньовіччя. Відродження: підручник. – Харків, 2001.
10. Шишков А.М. Средневековая интеллектуальная культура: Учебное пособие. – М., 2003.

До теми 11: Культура Відродження

Першоджерела:

1. Лосев А.Ф. Эстетика Возрождения. – М., 1983.
2. Эстетика Ренессанса: Антология. В 2 т. – М., 1981.
3. Ортега-и-Гассет. Человек в XV веке. // Человек. – 1992. – №3.

Додаткова література:

1. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса. – М., 1990.
2. Гриненко Г.В. Хрестоматия по истории мировой культуры. – М., 1998.
3. Гриценко Т.Б., Кондратюк А.Ю., Мельничук Т.Ф. Відродження. – К., 2006.
4. Итальянское Возрождение / Авт.-сост. Е.В. Яйленко. – М., 2005.
5. Культурология. История мировой культуры. Хрестоматия. – М., 2003.
6. Мировая художественная культура. В 2 томах. – М., 2005.
7. Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник / За ред. М.М.Заковича. – К., 2006.
8. Шейко В.М. та ін. Історія художньої культури. Середньовіччя. Відродження. – Харків, 2001.

До теми 12: Культура Нового часу

Першоджерела:

1. Гвардини Р. Конец Нового времени // Вопросы философии, 1990, № 4.
2. Кант И. О воспитании. // Хрестоматия по истории педагогики в 4-х Т., Т.2, Ч.1, М., 1940.
3. Кант И. Ответ на вопрос: что такое Просвещение? // Хрестоматия по истории педагогики в 4-х Т., Т.2, Ч.1, М., 1940.
4. Руссо Ж.-Ж. Способствовало ли возрождение наук и искусств очищению нравов? // Антология культурологической мысли. – М., 1996.

Додаткова література:

1. Гриненко Г.В. Хрестоматия по истории мировой культуры. М., 1998.
2. Культурология. История мировой культуры. Хрестоматия. – М., 2003.
3. Мировая художественная культура. В 2 томах.- М., 2005.
4. Українська та зарубіжна культура: Навчальний посібник / За ред.М.М.Заковича. – К., 2006.

До теми 13: Культура Новітньої епохи

Першоджерела:

1. Бодрийяр Жан. Общество потребления. Его мифы и структуры. – М., 2006.
2. Вельш Вольфганг. Наш постмодерний модерн. — К., 2004.
3. Дельеж Робер. Нариси з історії антропології. Школи. Автори. Теорії. – К., 2008.
4. Джеймісон Ф. Постмодернізм, або Логіка культури пізнього капіталізму / Пер. з англ. – К., 2008.
5. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М., 2003.
6. Фромм Э. Иметь или быть? //Человек для себя. – М., 1997.

Додаткова література:

1. Багатський В.В., Кормич Л.І. Культурологія: історія і теорія світової культури ХХ століття: Навч. посібник. – К., 2004.
2. Богословский М. Парадоксы культуры ХХ ст. – Харьков, 2000.
3. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М., 2000.
4. Кормич Л.І., Багацький В.В. Культурологія (історія і теорія світової культури ХХ століття). Х., 2003.
5. Костина А.В. Массовая культура как феномен постиндустриального общества., 2005.
6. Людина і культура в умовах глобалізації. – К., 2003.
7. Маньковская Н. Эстетика постмодернизма. – М., 2000.
8. Шейко В.М. Історія художньої культури: Західна Європа. ХІХ і ХХ ст. – Х., 2001.

До теми 14: Генеза релігії, її ранні форми

Першоджерела:

1. Леви-Брюль Л. Сверхъестественное в первобытном мышлении. – М., 1994.
2. Фрэзер Д.Д. Золотая ветвь: Исследование магии и религии. / Пер. с англ. – М., 1983.
3. Фрейд З. Тотем и табу. Психология первобытной культуры и религии. – Спб., 1997.
4. Еліаде М. Священне і мирське; Міфи, сновидіння і містерії; Мефістофель і андрогін; Окультизм, ворожбитство та культурні уподобання. – К., 2001.

Додаткова література:

1. Данильян О.Л., Тараненко В.М. Релігієзнавство: Підручник. — Харків, 2006.
2. Дэникен Э. Наследие богов: Вокруг света по следам пришельцев из космоса. – М., 2004.
3. Каюа Р. Людина та сакральне / Пер. з франц. – К., 2003.
4. Релігієзнавство: Навч. посіб. / А.Г. Баканурський та ін. – К., 2004.

До теми 15: Національно-державні релігії

Першоджерела:

1. История религии. В 2-х кн. – М., 1997.

Додаткова література:

1. Бадж У. Египетская религия. Египетская магия. – М., 2000.
2. Бойс М. Зороастрийцы: верования и обычаи. – СПб., 1994.
3. Померанцева Н.А. Символика вечности в Древнем Египте. // Восток, 2004. №3. С. 5 — 16.
4. Мифология. Энциклопедия, – М., 2002.
5. Легенды и мифы Древнего Египта, – М., 2001.

До теми 16: Світові релігії

Першоджерела:

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Вебер М. Избр. произведения. – М., 1990.
2. Мень А. История религии. В 2-х кн. М., 1997.
3. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. Пер. с англ. М., 2003.

Додаткова література:

1. Академічне релігієзнавство. Підручник за ред. А.Колодного. – К., 2000.
2. Головащенко С. Історія християнства. К., 1999.
3. Кислюк К.В., Кучер О.В. Релігієзнавство. – К., 2004.
4. Лубський, В.І. Релігієзнавство: Підручник. – К., 2008.
5. Присухін С.І. Релігієзнавство: Навч. посіб. – К., 2005.
6. Релігієзнавство: Навчальний посібник. / За ред. Мозкового Л.І., Бучми О.В. – К., 2009.
7. Титов В., Качурова С., Барабаш О. Релігієзнавство. – Харків, 2004.

До теми 17: Соціокультурні виміри економіки

Першоджерела:

1. Амартия Сен. Об этике и экономике /Пер. с англ. М., 1996.
2. Вебер М. Основные социологические понятия //Вебер М. Избранные произведения. – М., 1990.
3. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // М.Вебер. Избранные произведения. – М., 1990.
4. Вебер М. Хозяйственная этика мировых религий //Вебер М. Избранное. Образ будущего. – М., 1994.
5. Гриффин Р., Пастей М. Международный бизнес. 4-е изд. – СПб., 2006.
6. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура. – М, 2000.
7. Козловски П. Принципы этической экономии. – СПб., 1999
8. Льюис Р.Д. Деловые культуры в международном бизнесе. От столкновения к взаимопониманию. – М., 1999.
9. Маркс К., Энгельс Ф. Соч. Т.25. ч. 2.
10. Норт Даглас. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки /Пер. з англ. – К., 2000.
- 11.Сорос Дж. Кризис мирового капитализма: Открытое общество в опасности. – М., 1999.
12. Фромм Э. Иметь или быть. – М., 1986.

Додаткова література:

1. Альбер М. Капитализм против капитализма. – СПб., 1998.
2. Афанасьев І. Діловий етикет. Етика ділового спілкування. – К., 2003.
3. Баронин А.С. Этническая психология. – К., 2000.
4. Бриттан С. Капитализм с человеческим лицом. – СПб., 1998. С. 362
5. Бьюкенен Дж. Границы свободы //Избранные труды. – М., 1997. С.207-444
6. Гуле де Монто Пьер. Арт фирма: эстетический менеджмент и метафизический маркетинг / Пер. с англ. – К., 2010.
7. Економіка зарубіжних країн. За ред. Козака Ю.Г., Ковалевського В.В., Осипова В.М.. Навч. посіб. – К., 2007.
8. Дж.Р. Зване, Б.Берман. Маркетинг. – М., 1990.
9. Керимов Г.М. Шариат. Закон жизни мусульман. – М., 1999.

10. Козловский П. Этическая экономия. – СПб., 1999
11. Міжнародні стратегії економічного розвитку. Видання 2-е. Навчальний посібник. – К., 2009.
12. Неклеса А.И. Конец цивилизации, или конфликт истории // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – №3, 5.
13. Нуреев Р.М. Регионалистика: резервы институционального подхода // Экономический вестник Ростовского государственного университета. 2009. Т. 7. № 2. С. 18-41
14. Политическая и экономическая этика. – М., 2001.
15. Світова економіка. Навч. посіб. За ред. Ю.Г.Козака, В.В. Ковалевського, Н.С.Логвінової. – К., 2010.
16. Социальное рыночное хозяйство: Теория и этика экономического порядка в России и Германии. – СПб., 1999.
17. Сусоколов А.А. «Культура и обмен: Введение в экономическую антропологию». – М., 2006.
18. Шмигин И. Философия потребления / Пер. с англ. – Харьков, 2009.
19. Ядгаров Я.С. История экономических учений. – М., 2000.
20. Ясин Е.Г. Тектонические сдвиги в мировой экономике: что скажет фактор культуры. – М., 2009.

ІНТЕРНЕТ-РЕСУРС

1. <http://www.countries.ru/library.htm> – бібліотека з культурології
2. <http://lib.ru/CULTURE/> – бібліотека з культурології
3. http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Culture/INDEX_CULTUR.php – бібліотека з культурології (Гумер)
4. <http://www.culture-history.kiev.ua/> – історія світової культури
5. <http://www.niv.ru/doc/culture/lectures-radugin/index.htm> – електронний навчальний посібник з культурології під редакцією Радугіна А.А.
6. <http://www.ido.rudn.ru/ffec/cult-index.html> – електронний навчальний посібник з культурології під редакцією Дорогова Л.Н., Пиханов Ю.В.
7. <http://ellib.org.ua/books/files/culture/kult/index.html> – електронний навчальний посібник з культурології

8. <http://ellib.org.ua/books/files/culture/ukrinterncul/index.html> – електронний навчальний посібник «Українська та зарубіжна культура» під редакцією М.М. Заковича

9. <http://ortlib.narod.ru/cult00.htm> – теорія та історія культури в персоналіях

10. http://buklib.net/index.php?option=com_jbook&catid=261 – електронний підручник з релігієзнавства під редакцією В.І. Лубського, С.М. Бурлаки

11. <http://ebk.net.ua/Book/religia/zmist.htm> – електронний навчальний посібник з релігієзнавства під редакцією А.М. Черній

12. <http://ebk.net.ua/Book/religiagloss/zmist.htm> – електронний словник з релігієзнавства під редакцією А.М. Черній

13. <http://ellib.org.ua/books/files/culture/kult1/index.html> – конспект лекцій КНЕУ

НАВЧАЛЬНЕ ВИДАННЯ

Сандюк Л. О., Щубелка Н. В.,
Шмиголь М. Ф., Сулим О. В., Симоненко С. П.,
Романенков І. Д., Юшкевич Ю. С.

ОСНОВИ КУЛЬТУРОЛОГІЇ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

*За редакцією
Л. О. Сандюк та Н. В. Щубелки*

Оригінал-макет підготовлено
ТОВ «Центр учбової літератури»

Керівник видавничих проектів – Сладкевич Б. А.

Підписано до друку 03.06.2011. Формат 60x84 ^{1/16}
Друк офсетний. Папір офсетний. Гарнітура PetersburgCTT.
Умовн. друк. арк. 22,5.

Видавництво «Центр учбової літератури»
вул. Електриків, 23 м. Київ 04176
тел./факс 044-425-01-34
тел.: 044-425-20-63; 425-04-47; 451-65-95
800-501-68-00 (безкоштовно в межах України)
e-mail: office@uabook.com
сайт: www.cul.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 2458 від 30.03.2006